

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

V

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 5 (230), Мау, 1967, Vol. XX.

Головний редактор Г. Драбат
Заступник — Володимир Богданюк

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1. Tel.: 01-607 6266/7

УВАГА: ЗМІНА УМОВ ПЕРЕДПЛАТИ В УСІХ КРАЇНАХ

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1967 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	8 дол.	4.50 дол.	2.40 дол.	80 цент.
Австрія	200 шіл.	110 шіл.	60 шіл.	20 шіл.
Аргентина	1000 пезів	550 пезів	300 пезів	100 пезів
Бельгія	420 б. фр.	220 б. фр.	120 б. фр.	40 б. фр.
В. Британія	3 ф.	1 ф. 10 ш.	18 ш.	6 ш.
Канада	10 дол.	5 дол.	3 дол.	1 дол.
США	10 дол.	5 дол.	3 дол.	1 дол.
Німеччина	34 н.м.	18 н.м.	9 н.м.	3 н.м.
Франція	42 фр.	22 фр.	12 фр.	4 фр.
Швеція	45 кор.	25 кор.	14 кор.	5 кор.

В інших країнах — рівновартість американських доларів.
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London, N.1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 5 (230)

ТРАВЕНЬ, 1967

Річник XX

З М І С Т V-ої К Н И Ж К И

Зіновій Карбович: КИЇВ ПРОТИ МОСКВИ	515
Софія Наумович: ДО ПИТАННЯ »РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ« (Есей на основі двох книжок)	519
Олег Р. Мартович: ДУМКИ ПРО ВИЗВОЛЕННЯ (З матеріалів — Студії проблем революційно-визвольної боротьби і державного будівництва. Розділ: »Проблема союзників П«)	533
Іван Світ: УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВЗАЄМИНИ (продовження, 5)	546
Лариса Мурович: БУНКЕР, СВІТАНКОВА ЗОРЯ, ХАЙ ЖЕ ДОЛЯ ТАКА ... (поезії)	557
Проф. д-р Вадим Щербаківський: ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (продовження, 23)	559
Проф. Василь Чапленко: ПРО ДАВНЮ КОЗАЧИНУ І ПІЗНІШЕ КОЗАЦТВО	572
Онисько Тертуг: »ДВА ВОЛОДЬКИ« І КОЛХОЗНИК	605
Андрій Лейт: ІНТЕРВ'Ю ДІВЧИНИ З КОМІСАРОМ	606
Проф. Іван Марченко: ВСЕСВІТ І РОЗВИТОК ЛЮДСТВА	607
Д-р Олекса Воронай: В ДОРОЗІ НА ЗАХІД (Щоденник утікача, продовження, 5)	617

В поневоленій Україні

Проф. Володимир Шаян: РАЙОНОВА МІЛІЦІЯ І ЛІТЕРАТУРНА ПРАВДА	628
— ВОРОТЬВА МОСКВИ З »УНІЯТАМИ-ПОКУТНИКАМИ«	633

З нових видань

Інж. М. І.: АНАЛІЗА ТВОРЕННЯ КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ В ЧАС ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ	635
Марія Дейко: СЛОВО — КЛЮЧ ДО МОВИ	638
— ЗВЕРНЕННЯ КАПІТУЛИ ЗОЛОТОГО ХРЕСТА ЗАСЛУГИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ	640
— КОНКУРС КРАЙОВОГО КОМІТЕТУ ДЛЯ ВІДЗНАЧЕННЯ 25-РІЧЧЯ ПОСТАННЯ УПА НА ОБРАЗОТВОРЧІ МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ	641

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

*Fokshan Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.*

*Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.*

Сідней і околиця:

*C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.*

АВСТРІЯ:

*M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.*

АРГЕНТИНА:

*W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.*

БЕЛЬГІЯ:

*Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.*

КАНАДА:

*W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.*

НІМЕЧЧИНА:

*"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.*

ПАРАГВАЙ:

*I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.*

США:

*Mr. H. Cebrij
315 E. 10th St.,
New York, N.Y. 10009,
U.S.A.*

Чикаго і околиця:

*Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.*

Філадельфія і околиця:

*Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 19115 Pa.*

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 6 шіл. (англ.) або 1 долар. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Зіновій КАРБОВИЧ

КИЇВ ПРОТИ МОСКВИ

Відомий великий британський державний діяч і мислитель Е. Бирке, що жив у важкій післямазепинській добі (1729-1796), писав: «Епоха лицарства минула, епоха софістів, крамарів і калькуляторів приходить...»

Він писав правду, але чи назавжди минула епоха лицарства? Чи не відживає ось у нашому народі дух Мазепи?

Нікіта Сергієвич Хрущов, теж великий, але великий кат України і різник Будапешту, в 1964 році в Гетеборзі (Швеція) кричав: «Мертві встають із гробів! Чи прагнете йти слідами Мазепи і Карла XII війною на Росію?» — вказуючи пальцем на прем'єра Швеції.

Чого ж був злякався Хрущов? Коли з могил встають мертві, а він мав на думці такі нас живих, українців, чи треба ж було підіймати такий крик? Коли ж Мазепа, мовляв, належить неповторній минувшині, чи треба боятися його великого духу?

Цих дві картини — сумна резигнація Е. Бирке, що епоха лицарів-героїв минає, і переляк Хрущова перед воскресаючим духом Мазепи в наші дні — вказують на те, що вже скінчилася доба наших упадків і неслави, упокорення і безпросвітної безнадії, що на наших очах відроджується величне й героїчне змагання українського народу за волю і державність: слідом борців за волю України в 1918-1921 роках пішли нові когорти борців УПА, членів ОУН, ідуть і сучасні нові покоління в Україні із Симоненками на чолі.

Тінь великого гетьмана Мазепи, якого ідеї воскресли в українському визвольному русі, впала на володаря-тирана Московської імперії гнітючим маривом. Примара комунізму ще бродить по Європі, але страх перед новим мазепинством, страх перед воскресаючим Києвом, вивів із рівноваги тирана, що великою мірою причинилося й до того, що він невдовзі полетів коміть-головою із свого трону.

Сдине, що досягнув своїм виступом Хрущов у Гетеборзі, було те, що він змобілізував москалів усіх кольорів на протиукраїнський фронт, пригадавши їм загрозу з боку України для Московської імперії.

Москву налякав також наш другий фронт за кордоном, який ми, спільно з однозвучними елементами у вільному світі, організуємо на допомогу першому фронтові на Рідних Землях.

«Ідея Росії — ідея справедливого суспільного життя, ідея здійснення правди на землі. В тому — самотність і історичне призначення Росії... Її відвічний ідеал...» — ляментують ідеологи НТС.

Отже, ще не зник комунізм, як імперіялістична і месіянстична ідея Росії, а вже НТС проповідує «новий» месіянзм і нову форму російського імперіялізму, якщо не згадувати «християнського месіянзму» Бердяєва (Росія, мовляв, має «навернути світ на правдиве християнство»).

Наша визвольна концепція, концепція розвалу Московської імперії і відновлення на її руїнах незалежних суверенних національних держав — повністю відповідає історичному процесові: вона справедлива, найбільш поступова у нашу епоху. Вона не протиставиться історичному розвитку, навпаки, йде з ним впарі, стимулює його.

Київ проти Москви! — найбільш революційне гасло наших днів, що означає відновлення національних держав і розвал тюрми народів; іншими словами — визвольний націоналізм проти загарбницького імперіалізму.

Київ проти Москви! — гасло, що означає героїчне воююче християнство проти воюючого безбожництва, ідею людини, як Богоподібної істоти, проти бездушної, звіроподібної істоти, члена безформної отари.

Київ проти Москви! — гасло, що означає ідеалістичний, героїчний шлях життя під знаком благородних ідей, вічних, непроминяльних вартостей та соціальної справедливості проти звірячого людоненависництва, матеріалізму, визиску ігнолення.

Київ проти Москви! — гасло, що означає світ правди, волі й честі, нагадує козацький бойовий клич «Слави добувати, братів визволяти» у боротьбі проти тиранії, рабства, брехні й облуди, проти фальшивого більшовицького грабіжницького гасла: «Грабуй награбоване».

Наше універсальне гасло «Воля народам — воля людині!» повністю гармонізує з гаслом «Київ проти Москви». Свята Софія проти Кремля! — які вимовні символи двох протиставлених світів: світу волі й справедливості та світу тиранії і рабства.

Цей смертельний багатогранний конфлікт Києва з Москвою проходить в Україні та в усьому СРСР в усіх ділянках життя української нації і української людини. Україна незмінно в постійній, передусім ідеологічній, війні з Москвою.

І той конфлікт Києва з Москвою позначається майже в цілому світі, всюди там, де сили добра, справедливості, віри в Бога і націю змагаються із силами протилежними. У світово-політичному перекрою Київ символізує одну систему ідей, а Москва другу, протилежну. Київ символізує ідею вільних національних держав, а Москва — світову тюрму народів, рабство і підкорення всіх націй, до чого вона прямує всіма шляхами, використовуючи всі методи й засоби.

В найяскравішому згущенні цей конфлікт позначається на наших Рідних Землях; боротьба в Україні є тими істотними чинниками і елементами, що на них ми розраховуємо в нашій зовнішньо-політичній діяльності та відкликаємось до них. Без цього елемента сили на Рідних Землях наша зовнішня політика не могла б мати успіху.

Іншим елементом сили є масова дія нашої еміграції, кожної української установи чи організації, кожної української людини, яка своєю протиросійською і протикомуністичною настановою документує окремішність, суверенність українського підмету, всупереч дововіковій російській псевдонауці, всупереч усім фальсифікаторам історії українського народу. Ані наші вчені, ані політики не могли б упродовж такого короткого часу виправити всіх тих фальсифікацій червоних і

білих москалів у вільному світі, якби вони не мали за собою — очевидно, крім капіталу визвольної боротьби в Україні — підтримки українського суспільства на чужині.

Чи не з волі Провидіння сталося так, що у вільних країнах західного світу появилася масова українська еміграція, щоб у вільних демократичних країнах, де має значення і опінія широких народних мас, сказати правду про Московську колоніальну імперію, про її терор і переслідування поневолених народів та визвольну боротьбу нашого народу.

Наша визвольна боротьба увійшла в нову стадію — стадію спротиву широких народних мас, робітників, інтелігенції, молоді, зокрема студентської, в стадію зударів з московсько-большевицькими тиранами-імперіялістами. 1942-1950 роки — це була стадія широких повстанських дій, відвертої збройної боротьби з окупантом, яка — почавши з 1950 року — перейшла в стадію змодифікованої, глибокої політичної, соціальної боротьби, що виявляється в усіх ділянках життя українського народу. Відповідна внутрішня чи зовнішня нагода, або обидві разом, може створити сприятливі умовини для збройної національно-визвольної революції і її успішного завершення.

Москва, непевна за дальшу долю своєї імперії, яка переживає важку внутрішню кризу, викликану революційними силами поневолених націй, шукає підтримки і скріплення у західних вільних держав, зокрема в США, щоб добитися в них підтвердження непорушності й неподільності володінь її імперії.

Це розуміємо не тільки ми, українська політична еміграція, розуміє сучасну політику Москви й молоде покоління України, яке стає на захист українських ідей і українського народу. Русифікація і большевизація в Україні постійно провалюються. Москві не вдалося «перевиховати» українську молодь у дусі ідей марксизму-ленізму та московського імперіялізму, вона, хоч і приховано, живе ідеями Києва, ідеями Хмельницького, Мазепи, Шевченка, Петлюри, Бандери. Бо це ідеї правди, волі, справедливості, ідеї національного патріотизму, ідеї глибокої віри в Боже Провидіння, якими жила на протязі багатьох століть і далі живе наша нація.

Тут треба підкреслити, що ідейним центром, що на нього тепер орієнтується ціла Україна, є Київ, а не Львів. Це не знецінює Львова, а тільки віддає належне місце столиці України — вічному містові Києву. Своє «левине серце» Львів віддає Києву, бо там буде вирішуватися доля України. В Києві, як писав Шевченко, «храми Божі ніби з самим Богом розмовляють», у трудну годину тисячі українських прочан сходяться «у Києві великому всіх святих благи».

Ця орієнтація на Київ не заперечує ні значення Львова, ні сили його ідей, що притягають до себе сучасне покоління. Ось із якою синівською відданістю і любов'ю звертається до Львова Симоненко:

»Сивий Львовє! Столице моєї мрії,
Епіцентре моїх радощів і надій,
Вибухає душа, я тебе розумію,
Але, Львовє, хоч трішки мене зрозумій.

Я до тебе прийшов із захопленням сина
Від степів, де Славута легенду снує,
Щоби серце твоє одчайдушне левине
Краплю сили вдихнуло у серце моє».
(«Український лев»)

Молода генерація на центральних українських землях вже позбулася страху перед терором, вона або не пам'ятає, або призабула жакливі в Україні 1932-33-ті та 1938-39-ті роки. Але жакливий терор Хрущова-Рясного-Москаленка на західних областях України під час боротьби з УПА, оте справжнє пекло, що його були вчинили московські тирани, ще не призабулося, і це, безперечно, залишило свої сліди між населенням.

Ідеї українського визвольного руху — ОУН, УПА, АБН — реалізуються тепер на всіх землях України, доказом чого є все масовіші спротиви московським окупантам. Протидія русифікації в українських університетах шляхом спротиву і маніфестацій студентів Києва і Львова — відома усім, відомий нам і протест працівників культури в Україні проти русифікації, що викликав минулого року масові арешти в Києві, Львові та інших містах України. Отже, Україна живе і бореться.

Геройська боротьба ОУН-УПА створила передумови для всенародного спротиву, удари якого Москва відчуває все сильніше й дошкульніше. Москві вже не допоможуть масові депортації українських патріотів у Сибір і Казахстан, бо концепція АБН-у, себто концепція спільного фронту поневолених народів у боротьбі з Москвою, уможливило дію і на чужій території проти спільного ворога.

Наприклад, в Московському і Ленінградському університетах є чимало студентів немоскалів, що з різних причин примушені студіювати поза межами рідних земель. Вони є тим революційним ферментом і на московській землі, що його на Заході часто приписують самим москалям.

Зрештою, таке явище зовсім не нове в Московській імперії, так було і за царату. Шевченко жив у Петрограді й працював для розвалу Московської імперії. Петлюра і Донцов видавали свої журнали в Москві. Полки, що склалися з вояків-українців, у березні 1917 року валили не лише царат, а й імперію одночасно. І власне цю березневу революцію треба висвітлити перед світом, як початок національно-визвольних революцій поневолених народів; вона, ця революція, започаткована українцями, що мали за мету розвал Московської імперії, а не тільки знищення царату. Большевицька т. зв. жовтнева революція, найбільш назадняцька революція всіх часів, урятувала Московську імперію, втопивши в крові волю народів і людини.

Наш клич: Київ проти Москви! — клич священний, що мобілізує українську націю та інші поневолені Москвою народи до боротьби проти московських тиранів-імперіалістів, за знищення московської тюрми народів і відновлення самостійних суверенних національних держав у «колі вільних народів світу».

Софія НАУМОВИЧ

ДО ПИТАННЯ «РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ»

(Есей на основі двох книжок)

Ще в 1959 році в Парижі появилася антологія п. з. «Розстріляне відродження»¹, а в 1960 році в Канаді вийшла книжка — «Пропащі сили»²; в обидвох працях автори обговорюють літературні процеси в т. зв. підсоветській Україні в минулому. Хоч від появи цих книжок минуло вже чимало часу, проте сьогодні, в час нового культурно-обманного наступу Москви на Україну, вони ще більш актуальні, ніж були тоді, коли вийшли друком. Не шкодить і те, що в дечому ці дві книжки дуже різняться одна від одної, наприклад: перша — велика книга (1000 сторінок), добре видана, а друга — скромна й невеличка. Перша охоплює весь 15-річний процес «розстріляного відродження», а друга обговорює тільки творчість і життя чотирьох його представників.

Різниця, звичайно, не тільки в розмірі книжок. Їхні автори — це теж «день і ніч». Перший, Юрій Лавріненко — оптиміст (якщо можна говорити про оптимізм, пишучи на таку макабричну тему), визнавець «вітаїзму», себто — життєрадості. Він дивиться на обговорювану творчість письменників «розстріляного відродження» із задоволенням хоч би тому, що вона взагалі проявлялася, не зважаючи на жакливі, апокаліптичні обставини. Другий, Василь Чапленко — «песиміст», що разом із щирим співчуттям до замучених письменників, добачує в кожній рисі їх творчості фальш, нещирість, двозначність і езопівщину. Таке наставлення до творчості наших модерністів 20-их років у підсоветській Україні диктує йому реалізм, чи інакше — правдиве відтворення дійсності.

Коли існують такі два протилежні сприймання творчості цієї цікавої доби української літератури, то можна зробити висновок, що правда є десь посередині, але одночасно це вказує і на багатогранність, різновидність, багатючість і... спірність (контroversійність) обговорюваного періоду. Майбутній історик літератури (він, власне, міг би бути й нашим сучасником, бо від кривавого завершення «розстріляного відродження» минуло вже понад 30 років) буде мати нелегке завдання дати правдиву характеристику т. зв. підсоветської людини, примушеної кривити душою; він мусить узяти до уваги й усі тогочасні чинники, що зумовлювали літературні процеси, підсилювали їх або, навпаки, унеможливлювали. Втручання нелітературних чинників в українську літературну творчість (грубе фізичне насильство, підсування та накидування різних «напрямок», «ідей», і «стилів», чужих українському

¹ Юрій Лавріненко: «Розстріляне відродження», вид. «Інститут літерації», Париж, 1959 р.

² Василь Чапленко: «Пропащі сили», накладом УВАН, Вінніпег, 1960.

світовідчуванню) привело до викривлення і зміни суті та зниження якості української літератури, а за явного і прихованого спротиву привело до повного розгрому як самої літератури, так і її носіїв. Відсіяти накинене, вилонити суттєве, — оце й буде завдання нашого історика-дослідника. Яка вдячна й почесна тема для наших молодих докторантів!

МАКАВРИЧНІ ЖИТТЕПИСИ

Юрій Лавріненко склав свою антологію з поезії, прози, драми і есеїв українських письменників за 1917-1933 роки, себто від відродження українського письменства в часи Визвольних змагань до його розгрому під час голодової масакри, арештів, заслань і розстрілів у 1933 році. Звідси і влучна назва — «Розстріляне відродження». Про наслідки цього розгрому навіть для самих окупантів пише глумливо і Ю. Лавріненко у своїй передмові: «Знищуючи і забороняючи українську радянську літературу 1917-33 рр., сучасні глуповці з якоюсь убивчою послідовністю, з непомильністю якогось протикультурного інстинкту, відкинули насамперед усе мистецьки ліпше й сильніше, залишивши собі лише халтуру і слабіну. Лишаємо їм їхній вибір...» Автор займається власне тими вилученими з «української радянської літератури» талантами.

У тексті є твори 26 поетів, 7 прозаїків, 2 драматургів і 8 есеїстів. Їхні твори попереджені життєписами, закінчення яких кричить про пімсту до неба. Так ось: З Москви прийшов список українських письменників, призначених на фізичне знищення. Одним із перших у тому списку стояв — Валеріян Підмогильний. У zenіті свого життя зник назавжди в Соловецькому таборі смерті Михайло Семенко... Разом із клунею спалений живцем Володимир Свідзінський... Збожеволів і його, вже страченого, розстріляли, Майк Йогансен... Пропав 1937 року, коли в таборах проводилися масові розстріли в'язнів, Яків Савченко... Засланий на сибірську північ, де по ньому пропав слід, Дмитро Загул... Серед масових розстрілів, що таємно відбувались в 1937-38 роках, загубились вістки про Миколу Зерова... В час десятикування в'язнів вивезли нібито до «іншого табору» Гео Шкурупія... Розстріляли Дмитра Фальківського... Життя Драй-Хмари згасло в тундрі Колими... Винесли мертвим (на Соловках) Євгена Плужника... Така ж доля багатьох інших: Василя Бобинського, Миколи і Марка Вороних, Буревія, Хвильового, що сам «пустив собі кулю в скроню»...

Подібні закінчення мають і життєписи всіх культурних діячів цієї доби, які не схилили голови перед московськими варварами. Та хоч які жахливі життєписи тих людей, проте їхня мученицька доля гідніша ніж доля тих, що «пережили свій власний мистецький похорон» — Рильський, Вишня, Сосюра, Довженко, а зокрема ж Тичина. Впорядник (Ю. Лавріненко) вмістив їхні твори, але тільки ті з-перед їхнього «похорону», які відзначались незвичайною талановитістю, інколи й геніальністю і яскраво контрастують з тими їхніми «творами», вже пристосовницькими, що за них вони одержували медалі та різні нагороди...

ЛІТЕРАТУРА ВІТАЇЗМУ

Оці макабричні життєписи і зразки творчості діячів доби »розстріляного відродження« завершує есей-розвідка Ю. Лавріненка п. з. »Література вітаїзму«, яку й хочемо розглянути уважніше.

Одною з причин розгрому »літературного відродження« Ю. Лавріненко вважає і рису »злопомсти« в характері української людини, що її розкрив ще Гоголь у »Страшній помсті«. Сам факт, що автор шукає причини не тільки поза нами, у »воріженьків«, проти яких »встоятись не було сили«, а й у нас самих — це вже відрядне явище. І хто зна, якими шляхами було б пішло наше молоде культурне відродження, якби самі ж українці не приклали до нього своїх братовбивчих рук. Лавріненкові міркування на цю тему такі: »З нього (Гоголівського комплексу, — С. Н.) скористалися, очевидно, москалі й помітивши типові й стихійно анархістичні риси українського комплексу »злопомсти« — легко забивали в їхні щілини клинці »клясової боротьби«, чим і знесли сили відродження«. Не допомогло й те, що »при владі« були тоді »українські комуністи«, бо »український комунізм сам ішов і український культурний процес тягнув — на компроміси з московським диктатом, поки всі його кадри, після упертого легального спротиву, не були винищені фізично разом із кадрами культурними та розгромом селянства. Таким чином українські комуністи повторили стару помилку, розглядаючи українську політичну правду, як складову частину правди російської...«

Це так у політичній ділянці. Щодо мистецької, яка тісно пов'язана з усією духовістю народу, в тому й політикою, то виникають деякі застереження, які — до речі — висуває і сам автор, але потім чомусь перекреслює їх. Окресливши Павла Тичину »батьком клярнетизму« (від його твору »Соняшні клярнети«), Ю. Лавріненко визначає клярнетизм, як »революцію визволення, новонародження, а не помсти«, — у протизагу до погубної »злопомсти«: »Після подолання рабства внутрішнього, стає певним визволення від чужого національного й соціального гніту«. Це правда і з цим можна погодитися, але вже наступне Лавріненкове речення — дискусійне й для самого автора: »Ми даремно шукали б у »Соняшних клярнетах« будь-якої поетизації кривавого революційного фанатизму... На 300 років пекельного гніту Україна відповідала »Соняшними клярнетами«... Аж страшно: чи не наївність це? не дитяча кволість?« І зараз же автор пробує заперечити: »Ні, — під клярнетизмом почувається сила, глибоке дихання ідеї...«

Мабуть, правда, бож москалі злякалися цієї сили й цієї ідеї, але для тодішніх українців вона була надто незрозуміла, надто відірвана від трагічної дійсності, надто бо вперед, у вічне й угору в космічне, несла муза Тичину. »Клярнетизм Тичини став зав'язком власної української поетичної синтези... Інші українські поети в роки революції навіть не наблизились до цього завдання. Тичина виріс як скеля серед рівного степу (типова культурна »топографія« України)«.

І тому відповідників до Тичини Ю. Лавріненко шукає не серед поетів, а серед таких же велетнів інших ділянок культури: Леонто-

вича, Нарбута, Курбаса, Куліша, Бойчука, Довженка. Але були й велетні поезії, хоч їх ніхто тоді недооцінював, не добачував. Ці велетні «несли зі собою національний Шевченків дух неупокореного села і невіддільну інтелігенцію» — це були неокласики. «Неокласики дали нову ж в українській надто «співучій» і розспіваній та «розліриченій» поезії — інтонацію дисципліни форми, пластичності, якості і тверезості».

Та швидко прийшло банкрутство лідера клярнетизму «в парадоксальних обставинах — у момент перемоги клярнетизму». Почалися НЕП і поступки, а «поступки небезпечні не тільки для того, хто змушений їх робити, а й для того, хто змушений їх прийняти», — каже Ю. Лавріненко, наче має на увазі і майбутнє, себто сучасні «поступки» московсько-большевицького режиму. «Особливо ж небезпечні — пише він — поступки українській душі з її (зв'язаною з гріхом анархізму) гіпертрофією егоїзму ізольованого «хуторянина» чи гнучкого кар'єриста-міщанина, що свій маленький добробут схильний ставити понад усі вартості землі і неба».

«Людиною, що вивела клярнетизм із кризи», на думку Ю. Лавріненка, був Хвильовий. «У той час, як Тичина спускався з висот клярнетизму до комуністичних соціал-романтиків, — Хвильовий прощався з останніми і швидко йшов на опущені вершинні позиції клярнетизму... майже всі більші молоді таланти пішли за Хвильовим». І далі п'ять років (1925-1929 рр.), каже автор, «були благословенні нечувано рясним урожаєм на дуже молоді таланти».

Москва, що хвилево була причаїлась, врешті «вирішила зірвати цей грандіозний процес відродження народу випробуваною метою, а саме: роздмухування і мобілізація — проти сил вітаїзму — сил українського комплексу «злопомсти»... Почалося з того, що один червоний малорос (чи «єнко», як називав Хвильовий цього типу людей) зробив у пресі донос на Хвильового... Хвильовий відповів серією, в якій розкрив малоросійський комплекс внутрішнього рабства, викрив... шовіністичну політику Москви, проголосив кінець гегемонії в Україні російської літератури... кинув клич тісного зв'язку з віковою культурою Заходу... та протиставив месіанізму Москви — ідею «Азіатського ренесансу»...

Якби тодішній «український» уряд був підтримав Хвильового або хоч захистив його від московських нападів на нього, то, може, справді москалям не вдалося б так швидко зліквідувати українське літературне відродження, але той «уряд», як і сьогоднішній «уряд» УРСР, навіть пальцем не кивнув в обороні українських письменників і культурних діячів. «Самі ж таки українські комуністи — пише далі Ю. Лавріненко — змушували Хвильового написати «покаянне» і здачу «на милість партії», за що їм Сталін віддячився пізніше повним їх фізичним знищенням».

А покищо «ще була сяка-така змога продовжувати «дискусію» про стиль... і пишучи майже після кожного нового твору «покаянне» в пресу, письменники цю дискусію блискуче виграли». Москва ж, щоб «виграти цю дискусію про стиль», була «змушена пустити в хід свій

останній... аргумент — Чека». Вона знищила не тільки «клярнетистів», а й комуністичний «український» уряд, який не мав ні відваги, ні амбіції захищати своїх громадян.

«І даремне Микола Скрипник старався врятувати вітаїстів від знищення, силуючи їх до каяття і скорення новому курсові московського ЦК і уряду... Микола Скрипник сам уже був приречений на ліквідацію — він мав розплатитися власною кров'ю за помилку цілого свого життя», бо наївно думав, що «на підставі ленінізму можна здійснити українське культурне та державне відродження» (такі наївні, на жаль, не перевелися й досі!).

«Як же відповіли вітаїсти на цю безвихідну проблему?» — питає автор. «Відповідь — пише він — треба шукати не в їх «самокритиці» і «взаємкритиці», не в їх покайних листах до преси, але в «гріхах»... супроти Москви, що вимагає сервілізму мистця»... Літературу цього періоду — каже автор — треба шукати не в нових книжках (їх він називає «мертвонародженими викиднями», що «вийшли з гвалтування російським соцреалізмом кількох недобитих майстрів клярнетизму»), а «в советських архівах НКВД... Писалась вона бризками крові розстріляних на стінах катівень, жмутками нервів у тюрмах, одмороженими кінцівками рук і ніг... у концтаборах Росії й Сибіру... Разом із вітаїстами були понижені також і ті люди комплексу «злопомсти» і внутрішнього рабства, що волею і неволею взяли на себе роль поліційних собак Москви...»

Ці зовсім правильні ствердження Ю. Лавріненко нівечить несподіваним і нічим непердтвердженим додатком: «Цей терор походить не від російських народніх мас, а від російської імперської... провідної верстви». Чи ж не нова данина «російському народові» автора, який сам засуджує «поліційних собак Москви»? Далі він ще «виправдує» деяких «невинно-засуджених» тим, що вони ненавиділи «тільки нову панівну імперську провідну верству». І це, мабуть, не помилка автора, а його переконання, що за поневолення України і фізичне й духове винищування українського народу відповідає тільки «провідна імперська верства», бо далі він ставить таке сентиментальне запитання: «Чи знайдуться у Москві люди, що відчують dokonane остаточне ідейне банкрутство і грядучий неминучий фізичний кінець трьохсотлітнього панування принципу «поліційного моноліту»? Можемо запевнити автора, що такі люди в Москві «не знайдуться» ні серед «провідної верстви», ні серед московського народу, що його автор уважає кращим від «провідної верстви», яка чейже і вийшла з самих найнижчих, бож «пролетарських» кадрів цього народу.

Про ці питання дуже ясно пише Богдан Стебельський у статті «Соцреалізм у літературі й мистецтві»³: «Народ і його законодавча влада — це московський народ. Комуністична партія — це виконавець тієї волі. Інші народи в СРСР — теж «народ», але тільки тоді, коли вони підчиняються волі партії, отже московському народові. Ті, що не підчиняються волі московського народу-партії, це — «вороги народу».

³ Збірник матеріалів КНТШ «В обороні української культури і народу», ч. 7, Торонто, 1966.

Про взаємодію московського народу з його «правлячою верствою» пише й інший автор, Вячеслав Давиденко, в статті «Злиття націй»⁴: «Керована з центру русифікація України йде ще й іншим, ніби не керованим каналом — через московські елементи і червоних малоросів, що на власну руку «перевиконують пляни» офіційних русифікаторів. З самої ж таки советської преси довідуємось про численні випадки, коли провінційні книгопродавці-україножери відмовляються поширювати українські книжки й пресу, коли вчителі середніх шкіл, стараючись ухопити «дух часу», культивують українсько-російський жаргон — теж по лінії «злиття мов».

А втім, Ю. Лавріненко й сам, здається, побачив, що боронити «російський народ» — важка справа, бо факти говорять протилежне. Закінчив він свій есей уступом, що його варто й тепер пригадати: «Поки що, найновіші факти показують протилежне. Над «Великим Льохом», де Москва тримає літературу вітаїзму, відхилена трішки ляда з гуркотом зачинена знову. Почалася з наказу ЦК КПРС пробка тих, хто взяв серйозно московські постанови про «ліквідацію культу особи й його наслідків» і хто встиг написати кілька добрих слів про Миколу Куліша, Леся Курбаса та ще декого. Лякливі злочинці-страхопуди побачили, що у «Великому Льоху» після 25 років лежать не моці, а живий молодий, міцніючий вітаїстичний дух відродження».

Це ствердження особливо важливе для тих, хто вірить тепер у новий московський обман — у т. зв. «відлигу».

УМОВИ ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ

Із зовсім протилежного становища розглядає добу «розстріляного відродження» Василь Чапленко в згаданій уже книжці «Пропавші сили». Він відразу ж, на вступі, підтверджує наш сумнів щодо неobarocko, підкреслюючи, що в перші роки московсько-більшевицького панування в Україні Москва «брала до відома» все, що бунтувалося проти «старого». І як доказ, цитує Тичину: «Вітер, не вітер — буря! Трощить, ламає, з землі вириває...» Отож навіть й отой творець «клярнетизму-неobarocko» вже в перші роки московського більшевизму здушував у собі природний «яблуновоцвітний» фолкльоризм на догоду більшовикам і троцьким усе «старе». А далі — ще гірше.

Василь Чапленко послідовно з'ясовує ті обставини, які звели «розстріляне відродження» до... провокації. А зумовили його як зовнішні, так і внутрішні чинники.

Це перш за все — пише він — «дійсність, що навіть за НЕП-у «автоматично», «стихійно», скеровувала поведінку й діяльність письменників у потрібному більшовикам напрямку й фактично робила їх рабами режиму». А ця дійсність виглядала так, що письменник був залежний від держави навіть у найдрібніших побутових справах, «бо тільки від неї... міг одержати харчі, одяг, житло. (Кулик: «Голод не тітка... без пайки не можна. І також без черевиків. А все це у

⁴ Збірник матеріалів КНТШ «В обороні української культури і народу», ч. 7, Торонто, 1966.

»хама«. Залишається одно — піти на службу до »хама«) ... Як історичні факти, що свідчать про державне »забезпечення« письменників житлом, можна згадати два будинки — »Слово« в Харкові і »Роліт« (робітники літератури) в Києві, що в них жили тільки »благонадійні« письменники».

Видавничі труднощі також примушували письменників звертатися до держави за папером, друкарнею, фондами. »А все це було в руках тоталітарної держави«, бо »приватні видання взагалі були неможливі«.

»Лютішої за більшовицьку цензуру — пише автор — історія цивілізованого світу, мабуть, не знала«. Крім цього »попередньо цензурувала геть чисто все сама тоталітарна більшовицька дійсність«, бож »чи могло спасти будь-кому на думку в цих умовах подавати на розгляд... виразно »антирадянський« твір?« Тому багато дошкульнішими були т. зв. критики, а властиво підставлені партією свої ж таки, одержимі »злопомстою«, що виступали з нагітками на письменників у пресі чи на зборах. Але і їм не довго щастило »громити« товаришів. »Висуванців партії громили наступні »висуванці«... а цих останніх ще далші і, наостанку, критики з'являлись і зникали як метеори«. Гірше було, що за такою »критикою« йшли переслідування, як цинічно писав Коряк: »Хам упертий — подавай йому революційне та ще й пролетарське. А як ні, — нема пайки. А то ще гірше: ЧеКа, ГПУ. Бррр...«

»Але в тій дійсності — каже В. Чапленко — українські письменники були подвійно поневолені — соціально і національно, як той раб-гебрей у творі Л. Українки »В дому роботи, в країні неволі«... Бо з московських письменників »постраждали тільки одиниці (Єсенін, Клюєв), а навпаки, до слави дійшов Толстой...«

Далі В. Чапленко подає цікавий документ, який промовисто вказує, хто в ці »ліберальні« роки керував культурним життям України. Тут мова про »секретний наказ ГПУ стежити за тими українцями, хто цікавиться Історією України Грушевського. Пікантність у тому, що це було саме тоді (1925 р.), як Грушевський очолював УВАН!...« Цей документ писаний, очевидно, московською мовою, з Москви, понад голови »українського« уряду і поліції.

З уваги на таку дійсність, В. Чапленко вважає всі тодішні літературні групи і організації за експозитури, створені »на доручення відповідних органів«, бож »усі вони крутяться на припоні програми компартії й приписів влади«. Ось група »Жовтень« (Сосюра, Хвильовий, Йогансен) у своєму »універсалі« пише: »Спаливши весь гній феодальної й буржуазної естетики й моралі і внесеного нею розтління гниючого трупу, ми, нові поети, ідемо в майбутнє не яко нова генерація на тлі старого мистецтва, а пориваючи всі зв'язки, заперечуючи всі традиції... всіляких неокласиків, що, підфарбувавшись червоним карміном, годують пролетаріят заяжоленими формами з минулих століть...«

Але й цього, очевидно, московським більшовикам було мало, бо появлялися і далі ось які плятформи: »Секція українських письмен-

ників у якійсь короткотривалій федерації розуміла свою організацію, як «заперечення національного мистецтва» і у своїй «деклярації» заявляла, що усуватиме тих письменників, які «підуть старими стежками міщанської ідеології» та «зоологічного націоналізму». Такі й подібні «становища» В. Чапленко цитує з деклярації «Плугу», «Гарту», «Вапліте». І коли з «Вапліте» викинули Хвильового, Досвітнього і Ялового, то вони написали «покаянну заяву», дуже подібну до статті Драча в недавньо-минулому: «Утворилося таке становище, що український шовінізм став визнавати нас за своїх однодумців, зачисляючи нас до єдиного національного фронту проти партії... Ми не розходимося ні в чому з лінією партії...»

В. Чапленко робить такий висновок: «Без такого перегляду можна б було думати, що саме таке «багатство» літературних організацій і свідчило б про надзвичайний рух в літературі, про різноманітність течій у ній. Але глибша аналіза показує мертву однуманітність у всій цій різноманітності, і фактично ці організації правили тільки за засіб для влади тримати письменників у своїй області... Не порушує цих сумних висновків і той факт, що деякі організації боролись між собою... вся ця боротьба зводилась до того, що вони одна з-поперед одної дбали найбільше про те, «щоб то ближче стати коло самих» (як писав Т. Шевченко)».

Явище «літературної дискусії» 1925-1928 років В. Чапленко називає «приреченістю». Бо спочатку «прокинулися надії, бадьоріше загомоніли письменники... І що ж? Навіть найсміливіші з дискутантів крутилися на тому самому фатальному припоні: питання обговорювалося з погляду класової ідеології», а «орієнтацію на «психологічну Європу» Хвильовий кінець-кінцем умотивував тим, що «носієм... психологічної Європи і є сама партія» — як він написав у своєму листі до «Комуніста». «Гасло ж «геть від Москви» ґрунтував Хвильовий на інтернаціоналізмі і рівності всіх народів у конституції СРСР», але «реалістична в своєму імперіялізмі Москва такої казуїстики не повірила» і «Хвильовому нічого не залишилося як написати покаянного листа», а в тому листі він «віддавав себе на милість своїй компартії і її центрального комітету». Так закінчилась ця дискусія в неволі, що була «заздалегідь призначена на неуспіх».

Висування в письменники «нової» молоді, часто зовсім невідповідної до цього звання, спричинилось до викривлення багатьох характерів, що проявлялося в «бешкетуванні», в непошані до своїх та беззастережному послухові московським більшовикам. До того ж, як пише В. Чапленко, «влада ніби свідомо дбала про те, щоб не допустити цю молодь до «постаріння», себто до вироблення на справжніх, свідомих своїх завдань письменників». Це створювало оту задущливу атмосферу, що її змалював Сергій Єфремов: «Літературне наше життя за останні роки минало — та й тепер ще минає — так боляче, так нерівно, з такою наругою й так дошкульно для людей, що звикли вже здавна брати в ньому безпосередню участь, — що часто криком хотілося кричати чи то з болю та образи за письменство, чи то насторогу

письменникам»⁵. А не позбавлений гумору Г. Епik «назвав усіх тодішніх письменників... початківцями».

Та це ще не був вершок мартирології! Бо письменники мусіли викривати ще й «ворогів народу», себто мусіли бути донощиками. А наказував це робити українським письменникам ніхто інший, як сам Микола Скрипник (на з'їзді письменників 1930 р.). І то ось яким брутальним способом: «Але не все виявляється через ГПУ. Депо залишається виявити й самим письменникам. Цю роботу треба зробити». Тоді вже говорили ясно, бо москалі проголосили, що головна небезпека для СССР — це «місцевий (український) націоналізм». І коли, пізно спостерігши свої помилки, пострілялися і Хвильовий і Скрипник, — то після цього почалося вже масове винищування українських письменників...»

ВИСНОВКИ

Порівнявши ці дві, далеко невичерпні праці про добу «розстріляного відродження», треба ще й покористуватися думками інших наших критиків, статті яких розкинені по різних збірниках, журналах, а то й по газетах, щоб зробити деякі висновки. Ось вони:

1) Осередньою постаттю «розстріляного відродження» був Микола Хвильовий, хоч самий Хвильовий — це ще не «відродження», і хоч емігрантські хвильовісти часто не тільки не розуміють, а інколи й заперечують провідні думки Хвильового як письменника і політика.

Два його — здавалося б, суперечні — гасла: «Лицем до Європи!» і «Азійський ренесанс!», в яких заплуталися як його прихильники, так і противники, сьогодні, з перспективи часу, можна краще зрозуміти і в'яснити, ніж у минулому. Хвильовий бо мав дар передбачування далеко вперед, чого бракувало численним полемістам «таборових» часів (1946-1949 рр.) на еміграції, коли то пристрасна дискусія — «за» і «проти» Хвильового — була в стані кипіння.

Один з таких полемістів Р. Гармаш⁶ писав таке: «Ідея азійського ренесансу, ідея безперечно московська... нині не до подумання жодне справжнє визволення України без співпраці з Заходом, який знову не має жодного інтересу в «азійському ренесансі».

Наївність автора виправдує цей післявоєнний час, коли можна було ще вірити, що Захід зацікавлений визволенням України. Натомість уже тоді було відомо, що не Захід, а Москва «не має жодного інтересу в азійському ренесансі». Вона ж бо вже давно «подала братню руку» азійським народам і «визволила» їх від усього.

Натомість багато влучніше схоплює суть гасел Хвильового інший дослідник — М. Гальчук⁷: «Ставлення Хвильового до Європи не було простим захопленням Західним світом, далеким від советської дійсно-

⁵) «Історія українського письменства», II, стор. 337.

⁶) Р. Гармаш: «Політична ідея «Валдівян» і українська політична думка» (брошура, без подання видавництва, року і місця; з тексту бачимо, що вона походить із кіл «Веж», рік, мабуть, 1948).

⁷) М. Гальчук: «Літературне життя на підсоветській Україні», Мюнхен-Париж, 1952, в-во «Спілки Української Молоді».

сти... Незвичайно високо цінячи європейську культуру, вважав (Хвильовий), що Європа є в стані кризи і що на арену історії має виступити нова свіжа сила. І коли він у виборі духової орієнтації, виразно виступаючи прихильником Заходу й заперечуючи зв'язок з Москвою, включає себе в культурну традицію українських діячів... то чекає могутнього революційного руху на Сході». Він «супроводитиметься великим культурним піднесенням — «азійським ренесансом», на чолі якого стоятиме Україна, «оскільки Евразія стоїть на межі двох великих територій, двох енергій, оскільки авангардом... виступаємо ми» (Хвильовий: «Україна чи Малоросія»).

До цього Гальчукового ствердження ми додали б, що Хвильовий, який зустрічався з представниками Заходу в СРСР і сам був двічі на Заході, добре знав, чого нам чекати від Заходу в ділянці політики, тому й пропонував *тільки культурну* орієнтацію на Захід, натомість *спільників* у визвольній боротьбі України проти Москви він шукав саме на Сході. Про це говорить він у своїй статті: «Захід нібито вичерпав сили, які можуть породжувати нових людей. Азія ж, в якій людський матеріал спав віками, нагромадила стільки енергії, що тільки їй до снаги влити досить живої крові в жили конквістадорів майбутнього». Тут Хвильовий ясно висловився про «конквістадорський», а не про «культурний» азійський ренесанс.

Далі Гальчук пише (цитати Хвильового беремо з його праці) таке: «Як бачимо, погляди Хвильового в цих основних питаннях не тільки не відповідають большевицькій теорії, а й в ґрунті з нею розходяться. Його висловлювання в літературній дискусії, а також його мистецькі твори викликали занепокоєння в урядових колах настільки, що... з'являється термін «хвильовизм». Правда, його, начебто, сам Хвильовий «засудив» у «покаянному» листі, але як! «Хвильовизм, — писав він, — це теорія боротьби проти КПБУ, яка (теорія) створена під натиском ідеології українського войовничого фашизму, під натиском тої урбанізованої української буржуазії, що мріє зробити з України велику імперіялістичну державу». Коли ж у цьому реченні змінити «фашизм» на націоналізм, а «імперіялістичну» (державу) на самостійну, — то цей «покаянний лист» може правити за визвольну доктрину! І це добре розкусили московські большевики...

Таку ж саму політичну визвольну програму можна вчитати і в оповіданні «Санаторійна зона»⁸, що вкладає для замаскування в уста півбожевільного Анарха: «Дивіться на Схід!.. Цей трагічний поклик, можливо, не знайде відголоску, його не зрозуміють. Одні побачать у ньому рупор Івана Калити, другі — заклик до дикої азійщини. Але ж не те і не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рукою шовінізму, другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми й забобонів... Це зовсім не так... Ми ж бачимо, що західня цивілізація гние і в ній гние людськість. І ми знаємо: скоро прийде новий Спаситель і пред-

⁸ О. Ган: «Трагедія Миколи Хвильового», в-во «Прометей», січень 1948 (?).

течею йому буде Аттіла! Предтеча пройде з огнем і мечем мятежною грозою по ланах Європи і тільки тоді (тільки тоді!) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. Це буде!.. Дивіться на Схід!»

І знову ж вистачить замінити тут частину на цілість — Лівобережжя на Україну, і дальших пояснень не треба. Кривавий Аттіла вже давно проходить ланами Європи «мятежною грозою» і ще сильніше зростає бажання, щоб якнайшвидше прийшов Спаситель. Багатомовне й чергове речення з цього оповідання: «І вся трагедія Лівобережжя, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич». Це виразний натяк на Україну, яка перша стала до боротьби проти московського комунізму!

Про те, що цю «езопівщину» скоріше розкрили москалі, ніж українці (за виїмком однодумців Хвильового, в тому й неоклясиків), свідчить і московсько-большевицька нагінка, яка привела до самогубства Хвильового і кривавого розгрому «розстріляного відродження», щоб не було кому цих самостійницьких і месіянстичних ідей далі пропагувати. Українці, не зрозумівши згаданої «езопівщини», з погордою відкидали гасло «азіятського ренесансу», як «романтичні», «нереальні» мрії «стятої голови», аж врешті під час другої світової війни і після неї, в час нових визвольних змагань, ці гасла відродилися в зовсім конкретній визвольній ідеї АБН: «Воля народам, воля людині!» Оцей то Антибольшевицький Блок Народів гуртує саме всі «євразійські» народи, поневолені Москвою, під проводом України, до боротьби за волю і державну самостійність.

І мабуть саме те, що «неясні» ідеї Хвильового відродилися і перетворилися у конкретну визвольну політику, стало причиною, що Москва ще й сьогодні не «реабілітує» цього, будь-що-будь, колишнього комуніста, з творів якого все ж таки можна дещо спрепарувати на користь Москви і на шкоду України. Щоправда, був згадав Хвильового Л. Новиченко в 1957 році в журналі «Вітчизна», але як! В статті «Поезія великого сорокріччя»⁹ він написав: «Старше покоління письменників України пам'ятає як, наприклад, націонал-ухильник М. Хвильовий насмілювався кинути отруєне, злобне гасло: «Геть від Москви!» Що з цього вийшло — добре відомо: з обуренням відкинуті українською інтелігенцією антинародні ідейки буржуазних націоналістів знайшли собі місце на смітнику історії, а творче єднання української, російської, всіх літератур нашої батьківщини й цілого соціалістичного табору міцніє й розвивається з кожним днем...»

2) Відродження української культури 20-их років виросло, понад усякий сумнів, на героїці Визвольних змагань, яка не тільки породжувала нові ідеї, давала творчу насагу, підказувала тематику, розширювала обрії, а й вирощувала з надр українських мас нові таланти, інколи й геніяльні, та ще й у такій кількості, яка за «мирних часів» руїни і неволі була неможлива. (Поява Т. Шевченка в добу історичного занепаду — виняток із правила). Та коли, з одного боку, цей великий культурний процес, що відбувався у прискішеному темпі й закінчився трагічно, зберіг в українців прагнення до волі та бажання знову стати

⁹) Див. «Закон самого життя», «Визв. Шлях», кн. I, 1958.

до боротьби, хоч уже в змінених обставинах та іншими методами, то — з другого боку — він посіяв у душах почуття сорому за катастрофу, спізнений жаль за втраченою волею і породив критичне ставлення до минулого, шукання винуватих та історичних помилок. Звідси виростили ці різкі вислови в багатьох творах письменників «розстріляного відродження», зокрема ж багато їх у Хвильового, які так разять нас і баламутять. Наприклад, відомі його епітети «сентиментальничати по-Катеринячи», «закобзарена психіка» тощо — стосувалися не так до Шевченка, як до його читачів, які в сильному Шевченковому слові знаходили тільки сентименти, замість ненависти й бунту. Але вони теж зависили над Хвильовим якусь димову заслону, якої довго не могли розвіяти ні свої, ні чужі. Перші уважали його за національного богоборця, другі — «свою» людиною, аж поки постріл у скроню не вияснив одним і другим згаданого явища.

Досить правдиво характеризує ці явища проф. М. Глобенко у статті «Література і терор»¹⁰: «Безперечно — пише він — найцікавішим тоді явищем була літературна дискусія 1925-28 років. Дуже далека від нас своїми безпосередніми темами, своєю термінологією (сказати б, «побутовою лексикою»), своїм загальним стилем — раптом винесла на поверхню зформульовані гасла орієнтації на Європу, відштовхування від Москви, боротьбу за культуру письменника, за майстерність вибраних, що підносять українське мистецтво. Усе це йшло всупереч поглядів про службову роллю літератури... І відразу ж на Хвильового та на його однодумців накинута не лише опоненти з літературного табору, що не відразу зрозуміли про що йдеться, а й ватажки з КПБУ... і всім відомі наслідки боротьби купки ентузіастів з Вапліте...»

Побіч фізичного терору, проф. М. Глобенко бачить значно гірше лихо. Подаючи слова Пантелеймона Куліша над домовиною Шевченка: «Коли ж у нас не стане снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, як ти, святую правду глаголати, то краще ми мовчатимемо», — проф. Глобенко каже, що «в людини в СРСР було відібране це природне право мовчати», тому й виникли «приспосованці». Причини, які привели до цього, такі: «Десять років молодому тоді поетові Рильському закидали «ворожість до сучасности», втечу від життя... 1931 року він був арештований, улітку 1932 р. вийшов із в'язниці (очевидці кажуть, що коли він вернувся до хати, то його не впізнали, — С. Н.), — тоді з'явилася «Пісня про Сталіна»... Тичина саме після процесу СВУ пише «Партія веде» і... починається його безрадісна кар'єра. Бажан увесь час несамовито зацькований, в найгостріший момент розправи з українськими письменниками 1935 року пише поему про Кірова «Безсмертя» і відтоді підноситься все вище...»

Але й для тих письменників, що їм «нічим не дорікали» — «настав момент 1948-49 років, коли творчість їх була оголошена «безрідним космополітизмом»... Непевність становища, поряд браку права мочати, остаточно тероризує письменника. Де вже там до творчости, щирости...»

¹⁰) Див. «Визвольний Шлях», кн. VI, 1955 р.

Далі проф. Глобенко пише про »терор над твором«: »Книжка заарештованого письменника знімалася з полиці, вилучалася... і вже була розстріляна. Терор над літературою — трагедія народжених, але за життя похованих творів. Найталановитіші люди країни, згвалтовані поневолювачем, позбавлені не лише права вільно говорити, а й права мовчати, коли вони говорити не хочуть, — змушені на глум собі писати банальні, антимистецькі речі, явно нещирі, усвідомлюючи свою ганьбу і рік-у-рік вбиваючи свою творчість«.

З цього логічний і який же жахливий висновок: »Терор, пляномірно й тупо застосований протягом багатьох років, охопив людей і книги, він убиває фізично й морально, калічить сучасне і майбутнє покоління... він простягає руки до минулого... спотворюючи культурну спадщину попередніх поколінь. Такий підсумок панування в Україні чужої сили, брутальної й цинічної. В історію України вписана сторінка, подібної якій людство не знає, сторінка, яку сучасний світ не вміє, і не хоче, і боїться прочитати«.

Далекий і вороже наставлений до »політики« проф. Юрій Шерех, що й назвав свою статтю »Хвильовий без політики«¹¹, пише наперекір цьому ж заголовкові: »Якщо ми повернемося тепер в українську дійсність 20-их років і до погляду, такого звичайного в нас — політики, то будемо змушені констатувати може несподівану річ. Позаполітична сторона творчості Хвильового і його кола — мала *величезне політичне значення* (підкрес. мое, — С. Н.). Тим, що вона виводила українську літературу і українську людину з провінційності і ставила її віч-на-віч із світом як рівного партнера«. Це цінне для настанови проф. Ю. Шереха ствердження, яким він, очевидно, не »відкриває Америки«, підтверджується ще такими його словами: »Боротьба велася не тільки за, чи проти, радянсько-російської влади. Боротьба велася також за, чи проти, існування української повноцінної людини«. Отже, якщо велася боротьба не тільки »проти радянсько-російської влади«, а й за »існування української повноцінної людини«, то це був не лише »запах слова«, як називає проф. Ю. Шерех у Хвильового навіть малозапахні репліки. І коли й погодитися з проф. Ю. Шерехом, що Заходові не треба підсувати »політичних моментів« з української літератури, а тільки чисто »мистецькі«, то й таке підсування, буде також нашою культурною... політикою!

Ось що про ті питання пише Євген Маланюк¹²: »Ми призвичаїлися до всякого роду смертей — фізичних, політичних, моральних, ідейних, отже і літературних. Тичина... Сосюра... Хвильовий... І завжди те саме фатальне коло без виходу. Завжди той самий обридливий шаблон: спочатку вибух, потім рух вгору вище й вище... а потім на сцені несподівано з'являється знайома пика російського держиморди і — високий лет немюзикально обривається чи »поцілунком пантофлі« чи »каяттям«...

¹¹) Див. Юрій Шерех: »Не для дітей«, В-во »Пролог«, Мюнхен, 1964 р.

¹²) Див. Є. Маланюк: »З Київського парнасу останніх літ«, »Визв. Шлях«, кн. II, 1955.

Ці слова Є. Маланюк написав у 1931 році у львівському «Літературно-Науковому Вістнику», коли «держиморда» ще не був повністю розправився із «розстріляним відродженням» і ще не було відомо, чи виникнуть будь-коли «шестидесятники».

А про останніх, і взагалі про теперішню «відлигу» в ССРСР, проф. Б. Романенчук у статті «Українська література і московська культурна політика на Україні»¹³ пише так: «Тому хай нікого не баламутить той факт, що українська література збагатилася в останніх роках кількома якісно бездоганними творами молодих письменників, які покористувалися свободою вибору тематики, вимогою художньої досконалості та психологічним підходом до розкриття персонажів... За цю свободу на них напали і ляляли, поки вони не понаписували декілька «казених» віршів, або й зуміли втиснути в твір комуністичну ідеологію не дуже так і грубо, як це робили старші письменники за Сталіна. Хай також нікого не збаламутить і той факт, що сьогодні в Україні ведеться широка акція за культуру української мови. Коли Москва в одному місці на щось дозволяє, то вона собі те в іншому місці подвійно компенсує».

Однаке народ, що бореться — за яких би то умов не було — як в краю, так і на еміграції, не може піддатися песимізму. Тому й доречно буде навести кінцеві слова згаданої Маланюкової статті: «Одна втіха, що ідеї живуть вічним життям, що їх, на превеликий жаль усіх російських ГПУ, в жоден спосіб не можна розстріляти... що їх не можна замкнути до в'язниці, бо вони проходять як Х-промені через які б то не було... китайські мури».

¹³) «В обороні української культури і народу», Торонто, 1966 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юрій Лавріненко: «Розстріляне відродження», Культура, Париж-Мюнхен, 1959.
2. Василь Чапленко: «Пропащі сили», УВАН, Вінніпег, 1960.
3. Записки НТШ; М. Глобенко: «Істор.-літ. статті», Нью-Йорк, Париж-Мюнхен, 1958 р.
4. Е. Маланюк: «Книга спостережень» у 2-ох томах, «Гомін України», Торонто, 1962.
5. Збірник матеріалів КНТШ, Торонто, 1966.
6. «Визвольний шлях», Лондон, 1955-58 рр.
7. «Літаври», ч. 2, «Нові Дні», Зальцбург, 1947.
8. «Арка», ч. 3-4, 5, Мюнхен, 1948.
9. Юрій Шерех: «Не для дітей», Пролог, Нью-Йорк—Мюнхен, 1964.
10. М. Гальчук: «Літературне життя на підсоветській Україні», Париж, 1952.
11. М. Лясковець: «Микола Хвильовий», «Звено», Зальцбург-Інсбрук, 1948.
12. О. Ган: «Трагедія Миколи Хвильового», «Прометей», 1948.
13. Р. Гармаш: «Політична ідея Ваплітян», вид. Укр. крит. думка.
14. Р. Гармаш: «Трагедія М. Хвильового — трагедія нашого покоління», Українська критична думка, 1948.
15. Р. Задеснянський: «Критичні нариси», т. 6, В-во «Укр. крит. думка».
16. Віктор-Люсієн Таші: «Ле барок», Прес юніверсітер, Париж, 1963.
17. Ів. Дюплесіс: «Ле сюрреалізм», Прес юніверсітер, Париж, 1964.

ІЗ МАТЕРІАЛІВ — СТУДІЇ ПРОБЛЕМ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ І ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Олег Р. МАРТОВИЧ

ДУМКИ ПРО ВИЗВОЛЕННЯ

(5)

5. *Проблеми союзників II.* В українській політичній думці проблема союзників у спільній боротьбі проти Москви не з'ясована чітко. Причиною цього є факт, що в ній (тій думці) бракує точного уявлення про можливості постання Української держави, а також досить часто нехтується революційним шляхом, як тим соціальним процесом, що веде до визволення українського народу та побудови суверенної й незалежної Української держави. Очевидно, маємо тут на увазі українську політичну думку, яка заступає ідеал суверенної й самостійної Української держави; політичну думку, що заступає еволюційний шлях соціального розвитку ми вже характеризували, а політичною думкою, яка ґрунтується на позиціях КІПСР, себто на позиціях окупантів України, ми взагалі тут не займаємося.

В українській політичній літературі є багато різних тез і різних розв'язок, проте між ними важко знайти такі, які були б наслідком ґрунтовно продуманої проблеми і вели б до її логічного завершення. Не дуже то чітко розв'язує згадана література і питання постання держави. Звичайно, читаючи цю літературу, помітно, що держава постає якось механічно і досить несподівано з'являється на авансцені історії. На думку цієї політичної школи, найбільш потрібне мистецтво для будування держави — це дипломатія або вміння ходити в темних заулках дипломатичних кулуарів. А для цього «ходіння», без сумніву, необхідне знання міжнародного права.

Погляди цієї політичної школи, яку — якоюсь мірою — можна назвати «дипломатичною», численно й часто заступлені в українській політичній літературі; пропагує їх і проф. Богдан Галайчук. Для нього найважливіша справа — це суверенна Україна, головними партнерами якої мають бути великі імперіалістичні потуги. Він турбується тим, щоб у зустрічі з представниками цих потуг українська дипломатія здала свій іспит, бож — як відомо — в 1918-1920 роках вона цього іспиту не здала.

У понятті цієї школи політичної думки суверенна Україна повинна виглядати як «хвіст» Європи: цивілізаційно, культурно, політично та економічно. Те, що діється поза Україною на широких просторах Московської імперії, Україну не повинно інтересувати. Бувши частиною більш чи менш інтегрованої Європи, Україна може бути спокійна за свій «хвіст» — його ніхто не «обігне», бо проти такого сміливця виступили б усі європейські партнери. Про те, чи в таких умовах

Україна не стане європейським «публічним домом», як це передбачав Роман Дмовскі, згадана «дипломатична» школа нічого ясного не каже, гадаючи, мабуть, що якби й так сталося, то великого нещастя не було б.

Проф. Богдан Галайчук не щадить колючок під адресою концепції АБН-у, яка йому видається якоюсь нездійсненною «фантазмагорією». Він зокрема не зносить концепції незалежного Сибіру, що її, цілком слушно, пропагує АБН, як один із чинників, що дуже сприяє меті української національної революції. Проф. Б. Галайчук цього не бачить, чи не розуміє, бо — поперше — він не вірить у концепцію революції, а подруге, на його думку, незалежність Сибіру немає ніякого відношення до незалежності України.

Але проф. Б. Галайчук помиляється, бо незалежність Сибіру має дуже велике значення для незалежності України. Московщина без Сибіру та України не буде імперією, отже — не загрожуватиме незалежності України; Московщина без України, але з Сибіром, залишиться імперією і — скоріше чи пізніше — знову простягне свої загарбницькі руки по «відвічні руські землі» — по Україну. Боротьба проти Московської імперії завжди буде для України важкою з огляду на перевагу її сил.

Існування незалежного Сибіру є, отже, в українському національному й державному інтересі. Власне тому Україна, як і українські численні мешканці Сибіру, повинна допомогти Сибірові здобути свою незалежність. Для створення незалежної Сибірської держави є всі підстави: історичні, політичні, національні та економічні. Вже понад одне століття серед основної групи населення Сибіру, московськомовних сибіряків, проявляється рух за автономічний чи навіть і незалежний Сибір. Перший процес сибірських самостійників відбувся ще в 1861 році і доля хотіла, що одного з підсудних цього процесу, хор. Потаніна, в 1918 році обрано президентом сибірського парламенту. В 1917 році на руїнах Російської імперії постав і незалежний Сибір, що потім впав жертвою російських єдинонеділимців з-під знаку адм. Колчака, якого підтримували західні альянти. Все ж таки 1918 рік пам'ятний для Сибіру тим, що тоді існувала самостійна Сибірська держава з власним парламентом та урядом і білозеленим державним прапором, що символізував білі сніги й зелені ліси Сибіру. В роки між двома світовими війнами в Празі сибірські емігранти видавали свій журнал «Вольная Сибирь».

З національного погляду Сибір не є одноцилим національним масивом. Побіч природних сибіряків, що є нащадками козаків, які завоювали Сибір, політичних і кримінальних засланців, у тому теж і полонених (шведів, французів та інших), яких царський уряд заслав на поселення у Сибір, тут живуть ще більшими скупченнями українці, білоруси, козаки та численні фінські, тюрські чи монгольські тубільні племена.. В цього багатонаціонального населення, включно з природними сибіряками, що говорять діалектом московської мови, немає нічого, що пов'язувало б його із Москвою та московським народом. За своєю вдачею московськомовний сибіряк людина волелюбна, підприєм-

чива, ініціативна й енергійна, радше нагадує американця, ніж московського мужика. Варто зазначити, що серед сибіряків є чимало старовірів, яких московські царі засиляли в Сибір або які самі туди тікали від релігійних переслідувань на Московщині. За ці переслідування старовіри були зненавиділи московських царів, Москву і все те, що московське, що, на їх думку, безбожне і еретичне.

З економічного погляду Сибір має всі дані для свого самостійного існування, при чому дальші його можливості економічної розбудови просто безмежні. З цих причин ідея «великопростірної» Сибіру має в широкому світі більше симпатій, ніж — наприклад — ідея самостійної України. Одинок особлива перешкода в сучасну пору для самостійності Сибіру — це китайський імперіялізм, що теж зазіхає на сибірські землі. На ці землі Китай зазіхає цілком відверто, і то не тільки на ті, що він їх утратив у XIX стол. під час свого безсилля, а й на ті, що він їх ніколи не посідав, але які, згідно з його імперіялістичними планами, повинні служити «життєвим простором» для мільйонів китайців. Навіть важко уявити собі те значення, що його мав би факт переходу сибірської індустріальної бази під володіння Китаю, бо це вже означало б остаточну катастрофу білої раси. З тої причини, слід припускати, цієї індустріальної бази не схочуть віддати в китайські руки не тільки московські імперіялісти, а й інші європейські народи.

Отже, в сучасну пору китайський червоний імперіялізм є важливою перешкодою на шляху створення самостійної Сибірської держави, але це не означає, що українська політична думка не повинна підтримувати ідеї самостійного Сибіру. За відповідних умов може виникнути потреба дати активну підтримку Сибірові, зокрема з боку українських мас, які живуть на цьому просторі. Існування самостійного Сибіру буде поважною гарантією, що розвалена Московська імперія вже не відродиться у жодному вигляді.

В українській політичній думці на еміграції не бракує і таких різних концепцій, що їх — якоюсь мірою — можна назвати імперіялістичними. Одною з відмін цих концепцій, зокрема в націоналістичному таборі, є «соборницьке» збирання усіх українських земель. Згідно з політичною думкою цієї школи, до Української держави повинні увійти всі ті землі, на яких український народ становить більшість населення.

На жаль, цю засаду, в основі цілком слушну, визнавши цієї концепції сприймають досить механічно, не взявши до уваги окремих історичних та геополітичних властивостей і — що найважливіше — справжніх національних та державних інтересів українського народу. А в деяких випадках саме національні й державні інтереси українського народу будуть проти такої «соборницької» концепції. Мимохіть приходить згадати, що засада підпорядкування концепції соборності національним і державним інтересам дуже часто помітна в політичній географії світу.

Наприклад, німецькі землі Швайцарії з їх абсолютною німецькою етнічною більшістю ніколи не входили до складу німецьких імперій,

що існували на протязі історії, не ввійшли вони й до складу «Велико-німеччини» навіть тоді, коли нею керували нацисти-імперіялісти. Франція також не поширювала своїх кордонів на французьку Швайцарію, на французьку Вальонію чи на французький Квебек у Канаді.

Поза кордонами сучасної т. зв. Української РСР є чимало українських етнічних земель, що не ввійшли до цієї «соборної» республіки; вони, хоч і межують з нею безпосередньо, входять до складу інших республік. Такі землі є в складі Білоруської РСР (Берестейщина, Пинщина, Мозирщина) та Російської СФСР (Стародубщина, південна Курщина і Білгородщина, південна Вороніжчина, Донецщина, Таганріжчина, північна Кубанщина). Є також низка українських поселень і колоній, що тягнуться, вужчою чи ширшою смугою, від українського масиву аж до Тихого океану. Серед більших таких українських поселень і колоній слід відрізнити Сирій Клин в південному Казахстані й сусідній Алтайщині, і Зелений Клин, або Зелену Україну, над Тихим океаном. Цікаво, що даліше продовження цих колоній бачимо в Канаді (Альберта, Саскачеван, Манітоба) і в США (північна Дакота). Суцільні українські етнічні землі є також у Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії і сучасній Молдавській РСР. Деякі суцільні етнічні неукраїнські окрайці є і в кордонах теперішньої Української РСР: напр., угорські (Берегово), московські (два райони Луганської області, що межують з Доном і мають суцільне московське населення).

Отже, виникає питання: чи всі ті території з етнічною українською більшістю мають увійти до складу майбутньої самостійної й суверенної Української держави? На це питання імперіялістична школа думання відповідає безумовним — так! Що більше, дехто ставить це питання також у площину націоналістичної принциповості.

Але є ще наступне питання: як це зробити, щоб усі землі з українською етнічною більшістю включити до складу Української держави? І тут маємо проєкт поділу сучасної Московської імперії на дві частини: північну — московську, і південну — українську. Розмежувальна лінія проходила б, за корейсько-в'єтнамським зразком, наприклад, по 54-ій паралелі й український «коридор», що постав би на південь від цієї лінії, охоплював би всі землі з українською етнічною більшістю від Саратовщини, Вороніжчини й Курщини до Тихого океану.

Насамперед треба сказати, що таке «соборницьке» розв'язання проблеми розминається з метою української національної революції. Українська національна революція має за головну мету розвалити сучасну Російську імперію (СРСР), знищити існуючий державний і соціальний лад, а на цих руїнах створити новий справедливий лад і уклад національних держав. Отже, в тому новому ладі не може бути місця на будь-яку нову Російську імперію. Проєкт українського коридору до Тихого океану уможливляє даліше існування Московської імперії, щоправда, зменшеної, проте все таки імперії, навіть з потужною сибірською індустріальною базою.

Україна мала б коридор довжиною 7 700 км і шириною 600-700 км. Разом з українцями в цьому коридорі жило б багатонаціональне населення, між яким українці становили б половину населення, якщо

брати до уваги й Україну. Геополітичне положення цього коридору відзначалося б втисненням між дві ворожі сили: московську й китайську імперії, незалежно від їх форм.

Таким чином максималістичний згаданий «соборницький» проект уже в своєму зародку має перспективи нашої катастрофи. Проектodawці коридору не беруть до уваги наслідків, наприклад: який воєнний бюджет мусіла б мати Українська держава, щоб цей коридор захистити від різних зовнішніх і внутрішніх ворогів? Московська імперія продовжувала б своє існування, а це означає, що як довго вона буде імперією, так довго існуватиме і її імперіялістичний принцип «збирання руських земель». І тому цілком зрозуміле, що з північних земель, себто з земель Московської імперії, в український коридор постійно, з московською послідовністю, будуть пхатися тисячі різних банд, щоб чинити в ньому розрухи й бунти. Очевидно, китайці також чинили б внутрішні заколоти на цих землях, бо вони вважають їх за свою історичну власність і хочуть прилучити їх до Китаю.

За таких нестабільних умов в українському коридорі відновлена Українська держава втратила б самий сенс свого існування, що спертий на закріпленні соціального і національного визволення, вільного культурного й економічного розвитку, бо всі ті завдання Української держави заступила б одна головна потреба: захищати коридор від чужої земної агресії. Наприклад, щоб захистити тільки загрожені північні кордони від проникання різних партизанських банд, була б потрібна, за зобов'язуєчими мінімальними советськими нормами (50 вояків прикордонної охорони на 1 км загроженого кордону), прикордонна охорона в складі 385 тисяч вояків. А де ж охорона південного кордону, де постійна армія, фльота, авіація, зброєва індустрія — для оборони цілості? В такій ситуації Україна мусіла б мати постійні 2-мільйонові збройні сили і бюджет Української держави не витримав би таких витрат. Крім цього, такий стан поважно відбився б на добробуті українського населення, привів би до однобічного економічного розвитку (переваги важкої індустрії), сповільнив би розвиток науки і культури, для підтримки яких не було б потрібних коштів, обмежував би продукційні спроможності населення, забираючи його працездатну частину до збройних сил.

Тут слід підкреслити, що реалізація таких імперіялістичних проектів — це зовсім не те, що хочуть досягнути українські народні маси шляхом української національної революції. І вони мають слушність: в сучасну пору вони поневолені й визискувані вельможами Московської імперії, а в нових обставинах реалізування вже українських імперіялістичних плянів вони відчували б тиск нової панівної класи, себто влади «коридорової» Української імперії, бо власне в таких умовах, які існують в імперіях, формуються і правлячі класи вельмож, що мають й такі привілеї, які протиставляються здоровому соціальному розвитку.

Застереження до «коридорової» імперії має ще й інші причини. Згадані концепції зовсім не беруть до уваги тактичних принципів

української національної революції, які вимагають від нас шукати співзвучних сил, себто союзників, у боротьбі за досягнення мети революції. Проект «коридорової» імперії зовсім не бере до уваги бажань та аспірацій наших революційних союзників. Він унеможливило створення самостійної Сибірської держави, до якої входили б теж землі, які — згідно з їх проектом — належали б до Московської імперії, разом із потужними індустріальними базами в Сибірі та на Уралі. Він (цей проект) не бере до уваги бажань і аспірацій туркестанського народу, якого вважаємо за дуже цінного союзника для України, бо Туркестан є на шляху походу жовтої раси на Європу, отже може цьому походу ставити спротив у союзі з іншими азійськими народами. Існування сильного Туркестану згідне з інтересами Української держави. В майбутньому не можемо повторити цієї помилки, що її вчинили наші князі, розгромивши Хозарську державу, що теж була на шляху походу монгольських орд в Європу, чим прочистили шлях монгольським ордам. Таким чином, як бачимо, існування сильної Туркестанської держави в Середній Азії відповідає українським національним і державним інтересам. Але туркестанський народ вважає землі північного Кавказу, що заселені в ХХ стол. українцями, за свою історичну і національну власність. У цьому нема нічого дивного, бо ми також уважали б, напр., Галичину за свою історичну й національну власність навіть у тому випадку, якби полякам було вдалося її повністю колонізувати, як це пророкував Станіслав Грабські. З цього виходить, що про творення якоїсь української колонії на Сірому Кліні не повинно бути й мови; національні й державні інтереси України вимагають зректись тих земель на користь Казахстану чи Туркестану (казахи — тюркське плем'я, як узбеки чи киргизи). Про долю українців Сірого Кліну вирішить державний договір між Україною і Казахстаном чи Туркестаном; він забезпечить усім українцям, що залишаться там, права національної меншості і вільного культурного розвитку. Але, з погляду українських національних і державних інтересів, було б побажане, щоб українці Казахстану вернулися в Україну, де для їхніх хліборобських верстатів праці буде чимало місця.

Українська популяційна політика повинна взяти до уваги факт, що Україна може легко прохарчувати 100 душ населення на один квадратний кілометр, а цієї норми в Україні ще ніде не досягнуто. Не можна ж забувати й того, що тепер в Україні перебувають мільйони зайд, головню московських (тих, що вже є уродженцями України зайдми не називаємо), які повинні покинути територію України, бо були наслані проти волі українського населення; отже — повинні вернутися у свої рідні сторони. Далі, завданням української державної політики буде піднести сільське господарство з колгоспної руїни і організувати інтенсивну агрикультуру західного зразка. В Україні є ще місце на додаткових 18-20 міль. населення (для його поповнення), тому українська популяційна політика повинна заохочувати українців за кордоном, що живуть у різних країнах світу, головню хліборобів, до повернення на українські землі, даючи поворотцям всіляку допомогу

для інтенсифікації сільського господарства на врожайних полях України. В Україні чекатимуть поворотців-хліборобів не тільки з Сірого чи Зеленого Клину (де вони й досі, головним чином, займаються хліборобством), а й поворотців з Канади, Бразилії та Аргентини, що мають досвід в розбудові сільського господарства і його модернізації. І саме ці завдання для відновленої Української держави будуть значно важливішими, ніж втримування українських колоній та будівництва «коридорів».

Українці Зеленої України та Алтайського Краю матимуть вибір: вернутися на рідні землі або залишитися громадянами Сибірської держави, з забезпеченням усіх прав для національних меншин. Зокрема українці Зеленої України матимуть причини повернутися на рідні землі, бо ця територія — китайська земля, яку в сімдесятих роках мин. століття від Китаю забрала Московська імперія. Отже, китайці будуть домагатися ревіндикації цих земель і над Зеленою Україною висітиме постійна загроза. Якби постала сильна Сибірська держава, то землі Зеленої України і Алтайського Краю повинні ввійти до складу самостійного Сибіру, бо тільки таким способом Московщина буде шахована також від Сходу і про відродження її імперії не буде й мови. У самостійному Сибірі українці користуватимуться усіма національними і культурними правами не тільки тому, що вони будуть творчим чинником цієї держави, а й тому, що ті права передбачалися також у конституції вільного Сибіру в 1918 році. Тоді й у складі сибірської армії існували окремі українські військові відділи, а сибірські самостійники планували організувати Сибірську державу як федерацію з її окремих частин.

Проект «коридорової» імперії не бере до уваги теж бажань та аспірацій козацьких націй на Північному Кавказі. Ці козацькі нації — важливий союзник України, бо вони займають землі Північного Кавказу — дуже важливий геополітичний простір для України. Основою української геополітики на цьому обширі повинна бути така чорноморська доктрина, щоб усі держави над Чорним морем були союзниками України. Далі ця доктрина вимагає, щоб — у жодному разі — Москва, навіть частинно, не стала потугою над Чорним морем, бо вона є ворожою для всіх чорноморських держав силою. Для цього треба, щоб Північний Кавказ у жодному випадку, ані як цілість, ані як частина, не ввійшов до складу Московської імперії.

Проблему Північного Кавказу можна розв'язувати і в дусі українського імперіялізму, себто — з допомогою окупації і анексії цього обширу до України, але можна розв'язувати її й інакше — підтримкою для постання і закріплення місцевих, північно-кавказьких, держав.

Український імперіялістичний погляд на Північний Кавказ підтримують українські підручники географії, в яких до українських земель зараховують і частини Північного Кавказу, де — насправді — є дуже малий відсоток українців. Аджеж сьогодні кожна дитина в школі українознавства вчиться про «український» Майкоп (в цій окрузі живе 28,6% українців, 64,45% москвинів), а навіть і про «український» Грозний (в місті 6,7% українців, 71,6% москвинів). До речі,

цифри подаємо із статистичного перепису в 1926 році, в якому етнічну приналежність людини визнавали етнічною приналежністю матері, не беручи до уваги розговорної мови або національних почувань. Таким способом нараховано тоді більше українців, ніж їх було, бо не завжди національна свідомість йде впарі з такою чи іншою етнічною приналежністю.

Імперіялістична розв'язка проблеми Північного Кавказу має важні хиби. Коли землі Північного Кавказу мають бути анексовані Україною, то українська влада на цьому обширі повинна спиратися на якійсь національній групі. Коли вона спиратиметься на українцях, то частинно її підтримуватимуть козаки українського походження — чорноморці та т. зв. українські «навгородні», себто населення, що не має привілеїв козачого стану. Можливо, що українську владу підтримуватимуть ще й черкеси, татари та інші національні меншини. Разом усі ці групи становитимуть третину населення Північного Кавказу, а одночасно з тим найбільша група цього населення буде в близьких до України районах, а що далі на схід вона буде зменшуватися, аж до цілком незначних відсотків у східних і північних районах Північного Кавказу.

Решта населення Північного Кавказу — це козаки, навгородні та інші, що говорять діалектом московської мови; саме серед них Москва буде поширювати протиукраїнський спротив. Можна сподіватися, що Москва буде використовувати кожні хиби чи неполадки української влади на тій анексованій території, щоб постійно бунтувати проти неї неукраїнське населення. Отже, на цьому прилученому до Української держави обширі можуть бути постійні розрухи, подібні до тих, що існували на західноукраїнських землях під польською окупацією, але з тою різницею, що тут усілякі невдоволені елементи матимуть підтримку Москви, а українці на західних землях такої підтримки не мали. Не можливо буде розв'язати це питання і колонізацією згаданих обширів, бо перед нами насамперед стоїть проблема колонізації України, а не якихось анексованих обширів.

Саме з цих причин, на нашу думку, за кращу розв'язку питання Північного Кавказу треба вважати постання і закріплення самостійних козацьких держав. Але це дуже важка проблема і вона вимагає всебічного вивчення та належної уваги з боку української визвольної політики.

Історично на території Північного Кавказу існували три козацькі війська: Донське, Кубанське та Терське; в 1918-1920 роках вони були оформилися в самостійні козацькі держави. В той час існували, як держави, Всевелике Військо Донське, Кубанське Козацьке Військо і Терське Козацьке Військо. Всі вони були схвалили свої конституції, мали своїх отаманів, що сповняли функції президентів держав, свої уряди та свої армії. Донська армія мала свою команду й була тільки під оперативним керівництвом ген. Денікіна, а Кубанська і Терська армії безпосередньо підпорядковувалися командуванню ген. Денікіна. Денікінська «Добровольча армія» була окремою армією; факт, що

козацькі армії (80% збройних сил ген. Денікіна) були підпорядковані оперативному керівництву Денікіна, пояснюється вимогами переможної Антанті. Негативне ставлення денікінщини до козацької самостійності, вбивство козацького політичного діяча М. Рябовола (його вбила в Ростові денікінська розвідка), повішення в Катеринодарі (денікінцями) члена Кубанської Ради і делегата кубанського уряду на мирову конференцію в Парижі священика Кулабухова та інші денікінські акції привели до того, що козаки покинули фронт і «озброєні сили Півдня Росії» зазнали остаточної катастрофи.

Трудність відновлення козацьких держав, які існували на Північному Кавказі в 1918-1920 роках, є в тому, що козаки (незалежно від їх окреслення — нація чи як стан) не становлять більшості населення на територіях своїх військ чи держав. В 1917 році було 1,587 515 донських козаків на 3,5 міль. населення Дону; 1,339 430 кубанських козаків на 3,8 міль. населення Кубанщини, і 253 042 терських козаків на 750 тисяч населення Тереку. Астраханські козаки, що становили 32 882 осіб на 510 000 населення Астраханщини, були незначною меншістю. До речі, кубанські козаки поділялися ще на (приблизно) 730 тисяч українськомовних чорноморців і на 600 тисяч московськомовних лінейців. Серед чорноморців були виразні тенденції творити федерацію Кубанщини з Україною і ці тенденції підтримували також черкеси та деякі лінейці. А втім, на Кубанщині, як і на всіх просторах колишньої Московської імперії, політичні тенденції схрещувались. На Кубанщині були й єдиноділимські чорноморці (от. Науменко), і кубанські самостійники-лінейці (от. Кулабухов), прихильники федерації з Україною. (Між іншим, між прихильниками федерації з Україною не було й в.о. кубанського отамана Іваниса, що тепер відомий в українській політиці). Треба ще підкреслити, що найсильніші самостійницькі тенденції існували на Доні.

В 1917-1920 роках активну українську політику на козацькому відтинку провадив тільки гетьман П. Скоропадський. Його міністер закордонних справ Дмитро Дорошенко робив певні політичні заходи на Дону й Кубанщині, щоб довести до союзу України з цими державами, а потім і до встановлення якихось форм федерації. Можна сказати, що згадані заходи були досить успішні, отаман самостійного донського уряду ген. Н. П. Краснов був уповноважив свого представника в Україні ген. Черячукина вести переговори про федерацію. Остаточна на цій базі відбулася зустріч гетьмана Скоропадського з отаманом Красновим на донсько-українському кордоні. Пояснювання противників гетьмана, що ця політика Скоропадського вела до відбудови Московської імперії — неправильне. Тенденції гетьмана Скоропадського виявляються хоч би в його поширеному титулі, що він його прийняв після згаданої зустрічі: «Гетьман усієї України та Військ Козацьких». Для будівничих єдиноділимської Московської імперії, ген. Денікіна і його оточення, ген. Скоропадський і от. Краснов з цього приводу були «розчленителями» Росії. Проте до Скоропадського Денікінові руки були закороткі, а Краснову він теж нічого не міг зробити, бо Дон був окупований німцями. Краснов брав від німців воєнну допо-

могу для боротьби проти большевиків, а антантським представникам заявляв, що цю воєнну допомогу, ще перед її вжитком на фронті, він «положе в синьому плесі Тихого Дону».

На Кубанщині було важче пропагувати ідею федерації з Україною, бо вона була під фактичною окупацією Добровольчої армії Денікіна, але не зважаючи на те, в Кубанській Раді існувала сильна фракція федералістів, що відверто дискутували питання федерації з Україною. Ця ідея мала підтримку черкесів і деяких лінейців; взаємини Кубанщини й України мали нагадувати взаємини Гетьманщини і Запоріжжя у XVII–XVIII століттях. На Дон і Кубанщину були делеговані спеціальні представники гетьмана Скоропадського — ген. Середін на Дон і полк. Боржинський на Кубанщину. Обидвох їх розстріляли денікінці після упадку гетьманату, як зрадників Росії.

Директорія УНРеспубліки не виявила жодної активної політики на козацькому відтинку. Загально в Директорії на козаків дивились, як на підпору царського режиму, а з кубанцями пов'язували невинувдані надії, що вони, при першій зустрічі, перейдуть на бік українських військ. На жаль, так не сталося, бо кубанські військові частини виконували накази свого уряду. Це вкінці привело до війни між українськими військами і козаками, що повинні були боротися в одному фронті проти спільного ворога. Остаточна катастрофа припечатала визвольні змагання українців і козаків — їх перемогла Москва.

Але козацьке питання далі не розв'язане. Не знаємо точно, яка тепер ситуація на Північному Кавказі. Відомо, що козаки, як і українці, ставили завзятий спротив колективізації і зазнали жахливих втрат. Зникли з лиця землі великі чорноморські станиці — Полтавська та Уманська. Даремно шукати їх тепер на мапі, замість них існують станиці Червоноармійська і Ленінградська, населення яких вже не козацьке. Все ж таки в 1936 році Москва пішла на деякі поступки козакам, зокрема відновляючи спеціальні козацькі військові частини в складі советської армії. Вони, ці частини, існують до сьогодні (1 донська та 1 кубансько-терська кінні козачі дивізії).

Під час другої світової війни козацькі частини воювали славно на обидвох боках фронту. Коли німці прийшли на Донщину й Кубанщину, до них, як до «визвольників», з усіх сторін горнулися озброєні козацькі частини зі своїми отаманами і традиційними прапорами, що були перед тим десь заховані від большевицького ока. Очевидно, німці, завдяки своїй глупій політиці, втратили цей капітал і на козацьких землях; вони не підтримали постанови козацьких держав, козацьких урядів та мобілізації козаків до боротьби проти большевицької Москви. Але, не зважаючи на гірке розчарування німецькою політикою, козаки залишилися були найвірнішими союзниками німців, давши німецькій армії високої бойової якості свої військові частини, напр., відомий кінно-козачий корпус ген. Панвіца. По війні західні альянти видали цей корпус та інші козацькі частини большевикам (т. зв. Лієнецька трагедія). Видали вони і козацького отамана Краснова, що вважався за зверхника всіх козацьких військ і був відомий з того, що ставив

спротив підпорядкуванню козацьких військ ген. Власову. Як Краснова, так і інших козацьких емігрантів, британці не мусіли видати большевикам. Тут варто нагадати, що ген. Краснов, колишній отаман самостійного Дону, був нагороджений високим британським орденом за свої подвиги під час першої світової війни. Цього заслуженого козацького провідника большевики повісили в Москві разом з іншими козацькими генералами; сама ж видача козаків большевикам, без сумніву, кидає пляму на честь Великої Британії і її уряду.

В сучасну пору самостійницькі тенденції серед козаків, які тепер називають себе «козачими синами», мабуть, досить сильні, коли московсько-большевицька влада примушена йти назустріч деяким козацьким традиціям. Козацькі села й далі офіційно називаються станицями, а до населення цих станиць московсько-большевицька влада звертається згідно з традицією: «дорогие станичники и станичники». Послідовне підкреслювання большевиків участі козацьких частин, напр., 2-го гвардійського козацького корпусу, в розгромі німецьких армій, спогади про «поїння» козацьких коней у р. Ельбі, мабуть, мають затерти пам'ять про козацькі частини в складі німецьких армій. Та найцікавішою спробою московсько-большевицької влади піти назустріч козацьким традиціям можна вважати видавання двох журналів: «Дон» (Ростов) і «Кубань» (Краснодар), які, хоч і є органами відповідних «відділень» Спілки письменників РСФСР, проте найбільше присвячують місця козацькій історії. У викладі цієї історії є чимало перекручень і суперечностей, що їх повинна висвітлювати не тільки козацька, а й українська історіографія. Ось, напр., советська історіографія вважає козацькі повстання Разіна, Булавіна, Пугачова — «прогресивними явищами» в московській історії, хоч — насправді — вони були повстаннями волелюбних козацьких військ проти московської деспотії. Адже козак, що читатиме прихильні відзиви в журналі «Дон» про Булавінське повстання 1707 року, з підкресленням участі в ньому запорізьких козаків, ніколи не знатиме, чому дії запорожців проти Москви на спілку з от. Булавіним були «прогресивні», а чому ж такі дії, під проводом от. Гордієнка, на спілку з гетьманом Мазепою, були вже «зрадою». Він і далі не знатиме, чому перебування рештків армії от. Булавіна на території Кримського ханату (на Кубанщині) було «прогресивним явищем», коли перебування запорожців під проводом от. Гордієнка на території цього ж Кримського ханату, в Олешках (Олешківська Січ), було вже «зрадою». Але нема найменшого сумніву, що большевики, хоч і проти своєї волі, висвітлюванням козацької історії навіть у єдинонеделіському дусі спричиняються до пробудження козацької історичної свідомості. Це також одна з суперечностей сучасної Московсько-большевицької імперії, якими живляться революційні процеси.

В майбутньому козацькі держави можуть відновитися, якщо козацька частина населення Північного Кавказу матиме за собою підтримку української частини. Разом, отже, вони становитимуть 66-70% всього населення, що уможливило вже творити державу і закріпити

її. Це основний ключ до розв'язки проблеми, що, перш за все, повинні усвідомити собі ті козацькі провідники, які вірять у відновлення козацьких самостійних держав. Без української підтримки вони цього не досягнуть.

Майбутня політика України у відношенні до козацьких держав не буде помилковою, коли будемо пам'ятати про основну мету української національної революції (знищення Московської імперії) і про те, що московська нога не сміє ступити на Північний Кавказ, а зокрема над Чорне море. І тому, якщо це буде можливим, Україна повинна підтримати творення козацьких держав, бо це найкраща розв'язка на просторі, де схрещуються різні тенденції і аспірації.

Головним завданням нашої політики є довести до того, щоб ті козацькі держави були союзниками України або, навіть, стали частиною ширшого об'єднання, напр., УБіКоз-у, що означає об'єднання найбільш споріднених антимосковських державних формацій — України, Білорусії і Козацьких держав.

Ще кілька слів треба сказати про ідею Козакії, себто — Козацької федеративної держави, складеної з різних козацьких військ. На мою думку, ця ідея нереальна, не зважаючи на покликування козакійдів на давнішу й новішу історію. Фактично, союз козацьких військ ніколи не існував, а козакійська нація в природі ще не існує. Намагання створити таку націю є спробами емігрантських політиків та емігрантських істориків, які ледве чи мають належний відгук на козацьких землях. Чуємо, напр., що на Кубанщині відроджується зацікавлення населення українською літературою, культурою, українськими піснями і театром.

Все ж таки, якби в майбутньому, з підтримкою українського населення (без цієї підтримки це було б неможливе), постали козацькі держави і вони виявили бажання створити союз козацьких держав під будь-якою назвою, то політика відновленої Української держави повинна б ці намагання підтримати, бо вони зміцнюють козацькі держави, а тим самим і забезпечення українських кордонів від сходу. Власне, це забезпечення наших кордонів зі сходу має для майбутньої Української держави велетенське значення; адже козацькі держави скорочують наші кордони з Московщиною на 500 км. Північний кордон України з Московщиною має 700 км, але, якби в склад Московщини входив ще й Дон, то цей кордон мав би 1 200 км і, крім північного кордону, існував би ще й східній. Приналежність Кубанщини до України продовжила б цей кордон на сході на чергових 600 км. Кожне поширення козацької федерації на Сході, напр., на Уральське (Яїцьке) козацьке військо, а то й на Оренбурзьке козацьке військо — відповідає українським національним і державним інтересам, тому українська політика повинна підтримати такі плани.

Але українська політика в майбутньому мусить твердо протиставитися емігрантським ідеям «козакізувати» українців, себто творити з українців (незалежно від того, чи це українці-козаки, чорноморці, а чи українці з «навгородніх») якихось неокреслених «козакійдів». Сенс завершення української національної революції є також у тому, що

Українська держава не терпітиме національного поневолення українців у жодній формі й у жодному місці. Не тільки ідеї творення «черкаської нації», що мала б сягати аж по р. Случ, а й штучне утворення з чорноморців, прямих нащадків запорізьких козаків, якихось «козакійців», — цілком несприйнятні для української національної революції.

Під час революції в 1917-1920 роках на території Кубанщини існувала Козацька Кубанська Республіка, і в цій республіці, згідно з її державною конституцією, були встановлені три державні мови, відповідно до національних груп населення: українська для чорноморців, московська для лінейців і черкаська для черкасів. Тим же національним групам забезпечувався також повний національний і культурний розвиток.

На відновлення цієї північно-кавказької «Швайцарії» можна погодитися і підтримувати її, знаючи, що не треба буде боятися за політичну орієнтацію цієї кавказької «Швайцарії»: вона буде проти-московська, а це вистачить на початок.

Ось яку пропонуємо розв'язку проблеми Північного Кавказу та питання союзників на цій території. На нашу думку, інші пропонувані розв'язки у світлі дійсності і з погляду українських національних та державних інтересів не витримують критики. Приєднання Кубанщини до України означає автоматичне приєднання Дону до Московщини, бо провалюється ідея, яка могла б об'єднати козацькі держави. В такому випадку Україна поставила б себе в дуже небезпечне становище, бо українсько-московський кордон простягнувся б на 1 800 км, з півночі та зі сходу.

Приєднання української частини Кубанщини (Чорномор'я) до України — ще гірша розв'язка, бо в даному випадку розмежувальна лінія йшла б вздовж течії р. Кубань, коло Краснодару (Катеринодару), перейшла б на лівий берег, йдучи по прямій лінії до м. Геленджик над Чорним морем. Тут, на північ від Анапи, Новоросійська та Геленджика є українські станиці Озівського козачого війська (вихідців із Дунайської Січі), що переселилися 1832 року. Приєднання Чорномор'я до України означало б зречення зі створення козацьких держав на Північному Кавказі, а тим самим і передання Дону, кубанської Лінії та Тереку Московщині, що дало б їй доступ до Чорного моря від Геленджика до Сочі. Геополітично Чорномор'я перетворилося б в український пляцдарм на Північному Кавказі, оточений ворожими силами з трьох боків: з півночі, сходу та півдня, а одночасно цей пляцдарм не мав би потрібного запілля, бо за ним Озівське море та Керченський пролив. Отже він (цей пляцдарм) не забезпечував би українських інтересів на Північному Кавказі, а у випадку його знищення ворогом, він відкрив би можливість для інвазії на Україну також і з півдня (через Крим). І якщо завданням кожної держави є мати добрі стратегічні кордони, то можна сказати, що етнографічна чи «соборницька» розв'язка проблеми Північного Кавказу дала б не тільки погані стратегічні кордони, а й небезпечні. Тому така розв'язка, в ім'я вищих інтересів української нації і держави, мусить бути відкинена.

(Далі буде)

Іван СВИТ

УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВЗАЄМИНИ

(5)

СПРОБИ ПОЛІТИЧНИХ КОНТАКТІВ

*(Український Далеко-Східний Секретаріат. Отаман
Г. Семенов; японці й українці. Персональні знайомства
і враження. Сибірський уряд)*

Український Далеко-Східний Секретаріат за весь час свого існування, себто від III-го Всеукраїнського З'їзду на Далекому Сході (7 квітня 1918 р. в Хабаровську)²⁷ аж до заарештування більшовиками його членів (в листопаді 1922 р.) не робив спеціальних заходів, щоб порозумітися або й нав'язати співпрацю з японськими чинниками, хоч умовини для цього були добрі й легкі. Можна сказати, що в українців була певна нерішучість щодо справи зв'язків з чужинцями. Щойно після приїзду консула Ф. Твердовського ці відносини змінилися.

Головною причиною пасивності українців у взаєминах із чужинцями було те, що українські офіційні представники не хотіли в'язати свою діяльність із якоюсь чужою державою, що не відповідало ані інтересам українського населення Зеленого Клину, ані тодішнім політичним умовам. Адже треба мати на увазі, що присутність японських військ на території Далекого Сходу була наслідком того, що альянти першої світової війни вирішили інтервеніювати на Далекому Сході й Сибірі, маючи певні завдання і взаємну угоду. США, хоч і погодилися, щоб в інтервенції брали участь японські війська, проте боялися, щоб вона (японська інтервенція) не перетворилася на постійну окупацію, зокрема Приморщини та північної частини острова Сахаліну.

Крім цього Японія, взявши участь в інтервенції, вислала найбільшу армію — понад 120 тисяч війська, не рахуючи фльоти та десантних відділів. Не будемо тут обговорювати складних тодішніх американсько-японських взаємин, скажемо тільки, що вони добре з'ясовані у відповідних працях, напр., Дж. Вінейке, Б. Ньюмана та інших (повний перелік цих праць даємо в бібліографії до цієї праці).

Українська політика в той час більше приділяла уваги французько-англійським військово-політичним організаціям і, деякою мірою, розраховувала на політичні американські симпатії. Під час діяльності українського консула Ф. Твердовського в 1918-1919 роках найбільші контакти були із французами. Як відомо, на чолі союзних інтервенційних військ був француз ген. Жанен, а крім цього і в самій Україні український уряд намагався нав'язувати контакти передусім із західними державами. Отже, Японія була віддалена від української полі-

²⁷) «Українство на Далекому Сході», календар «Нова Україна».

тичної акції, а самі українці не старалися використати можливості нав'язування з японцями знайомств, хоч це була дуже легка справа, зокрема у Владивостоці.

У Владивостоці розташувалися штаб японських експедиційних військ, японська воєнна і дипломатична місії. В кожній із тих установ були працівники, завданням яких було нав'язувати потрібні зв'язки з місцевими політичними установами. Особливо виявила свою діяльність у тому напрямі японська воєнна місія, головно почавши з 1921 року, коли на її чолі був полковник Гомі. Вона, ця місія, висилала своїх представників у різні місцевості, зокрема на Забайкалля, коли уряд адмірала Колчака вже ліквідувався, а його армія повільно відступала на схід — на Приморщину.

На початку революції, як ми вже згадували раніше, японці мали найкращі інформації про події і положення на Далекому Сході. В той час, коли наприкінці 1919 року в Іркутську заарештовано адмірала Колчака, фактична влада на цьому великому просторі від о. Байкалу до Владивостоку опинилася в руках різних урядів: на Забайкаллі був от. Г. Семенов, а на Приморщині був командуючий військами округи ген. Розанов, який 20 січня 1920 року втік із Владивостоку разом із групою своїх співробітників. Його зліквідувало повстання і влада перейшла до рук Земської управи, що стала обласним урядом на чолі з есером Медведевим. На Амурщині був свій власний уряд.

Український Далеко-Східний Секретаріат мав певні надії на співпрацю із Земським урядом у Владивостоці, але вже в березні-квітні 1920 року виявилось, що така співпраця неможлива. Як соціал-революціонери, так і соціал-демократи, що були членами уряду, а також і ліві члени цього уряду, не виявили жодного заінтересування в наладнанні стосунків з українцями. Секретаріат був розчарований і почав шукати інших шляхів до поширення своєї праці.

Ліві партії і їх керівники вживали всіх заходів, щоб примусити японців вивести свої війська з території Далекого Сходу, але, очевидно, не почували себе настільки сильними, щоб почати відверту війну з японцями.

На Забайкаллі на чолі місцевого уряду був командуючий військами отаман Г. Семенов, що спирався на місцевих козаків, які були вирішальною місцевою силою і становили більшість населення. Бурят-монголи тримались осторонь і не втручалися до політичних справ країни. Пізніше вони взяли активну участь у створенні Далеко-Східної Республіки й були досить важливим чинником. У цьому їм допоміг вдомий діяч Лукс (лотиш), що в той час був міністром національностей.

Отаман Семенов організував свою адміністрацію, мав установу, подібну до народного представництва, але домінуючою його силою було добре зорганізоване забайкальське козацьке військо. Військовий контроль усього життя був дуже сильний і всілякі вияви політичної активності, зокрема лівого напрямку, негайно ліквідувалися. Проте існування

різних національних організацій, в тому й українських Рад, та їх діяльність не натрапляли на жодні перешкоди, навпаки, отаман Семенов саме в них шукав підтримки. У заявах до преси він підкреслював необхідність співпраці між різними національностями. Зокрема робив заходи щодо співпраці з українцями, вважаючи їх за важливий чинник на Далекому Сході.

Але в Чіті було багато залишків різних урядовців кол. уряду Колчака та старшин його армії, вони «примкнули» до отамана Семенова і його адміністрації та почали репресії серед населення. Це привело до того, що населення зненавиділо адміністрацію от. Семенова і почало бунтуватися. Сильні своєю кількістю, досі невтральні супроти влади от. Семенова, бурято-монгольські громади стали осередком бунту проти нього і його оточення, отже справа повстання стала тільки питанням часу. Участь большевиків у цьому повстанні була мінімальна, хоч вони й захопили в повстанській централі головні позиції. В цьому їм допомогла активність червоної армії, що наступала в Сибіру. Але дальший наступ большевиків був здержаний біля Верхне-Удинська (тепер Улан-Уде), бо японське командування вислало назустріч з червоними своїх делегатів, членів воєнної місії на чолі з майором Міяке. Пізніше той японський майор робив дуже часті поїздки на Забайкалля і брав активну участь у японських заходах здержати большевиків на лінії острова Байкалу.

Японці висунули домагання, щоб на Забайкаллі не було жодних червоних військових частин. Японці на Забайкаллі мали біля 25-30 тисяч війська, добре озброєного, розташованого в певних стратегічних місцях, з повним забезпеченням зв'язку з сусідньою Манджурією. Цей виступ японців гальмував усунення уряду отамана Семенова; були також і деякі громадські групи, що висували проєкти створення тимчасового уряду на засадах коаліції, але командування партизанських відділів області відмовилося від участі в такому уряді.

Тим часом з Іркутська почалась жвава політична акція групи большевиків на чолі з М. Краснощоким, пропагуючи створення буферної держави на схід від острова Байкалу. Ця большевицька група була переконана, що за наявності значних японських сил і, головню, за майже повної відсутності робітничих кадрів не можна провести советизації Далекого Сходу. До того ж вони брали до уваги й той факт, що селянство й козацьке населення, а також і буряти та монголи були проти запровадження большевицької системи. Крім цього населення Далекого Сходу мало дуже мішаний національний склад, в якому українці становили значну частину, зокрема на Приморщині та частині Амурщини, а українці, як відомо, виявляли проти-большевицькі настрої. На Далекому Сході не було зубожілого селянства, тому й не було таких підстав для большевицької революції, як в європейській частині кол. Російської імперії. Краснощоків і його група підкреслювали і той факт, що большевицька партія не має ані кадрів, ані значних партійних сил, щоб перебрати у свої руки адміністрацію на такій великій території, як Далекий Схід.

Краснощоків запропонував Москві утриматися від советизації Далекého Сходу та піддержати місцеві сили для створення буферної держави на території від острова Байкалу до Владивостоку на сході, в основі якої повинна бути буржуазна демократія, з участю в уряді членів большевицької партії.

Він (Краснощоків) мав у Москві свого особистого приятеля, Л. Троцького, що дуже полегшувало йому працю. Але зустрів великий спротив не тільки з боку Москви, а також і з боку своїх партійців у Дальревкомі та, щонайголовніше, з боку большевицької централі в Сибірі. Завдяки впливам Троцького та заявам японців, він одержав остаточну згоду від Ради Народних Комісарів у Москві на реалізацію свого плану, себто на створення буферної демократичної республіки.

Цим рішенням Москва перекреслила всі заходи особистих та принципових ворогів Краснощоків. Сприяло Краснощоківу й те, що большевики в той час не мали відповідних мілітарних сил, щоб справді примусити японців залишити країну, крім цього на Далекому Сході не було доброї організації большевиків.

Партизани, від імени яких виступали большевики, не були під їх повним контролем. Серед селянства виявлявся сильний спротив проти будь-якої комуні, особливо на різних з'їздах, як про це свідчить, напр., з'їзд у Пещано-Озерському на Амурщині та бойовий спротив козацтва в усіх трьох областях Далекého Сходу; козаки просто не визнавали большевиків і вважали їх за ворогів населення.

Японці під час розвитку цих дуже важливих подій виявляли не тільки заінтересування внутрішньою ситуацією Далекého Сходу, а й вміло використовували фактичне існування кількох урядів цього краю. Коротко кажучи, все складалося в некористь большевиків і тільки відсутність добрих політичних провідників із ясними планами на майбутнє перешкодила створити міцний авторитетний уряд для Далекého Сходу.

В таких маркантних умовах постала Далеко-Східня Республіка зі своєю дуже цікавою, добре укладеною конституцією та поміркованим урядом. Большевицька партія (не ціла, а її частина) робила все, щоб скомпромітувати Краснощоків та усунути його, робила спроби перебрати контроль над далекосхідньою армією, але зустрічала значний спротив.

Після скликання Установчих зборів Далеко-Східньої Республіки 12 лютого 1921 року, внутрішня боротьба зміцнилася; вона особливо загострилася, коли члени т. зв. групи селянської більшості почали гостро критикувати большевиків за їх безпринциповість і саботування праці народного представництва.

Тим часом у Владивостоці біля Українського Далеко-Східнього Секретаріату гуртувались українські організації і громади, відбувалась підготовка до активної участі у виборах до Установчих зборів Далеко-Східньої Республіки, що мали відбутися у Чіті. Завдяки заходам українських громад вдалося обрати 41 делегата, а крім цього значна кількість українських делегатів була членами т. зв. селянської біль-

шости. Фактом є те, що більшовикам на Установчих зборах не вдалося досягнути більшості, вони ледве одержали 15 відсотків усіх місць, а селянська більшість мала понад 70 відсотків, як бачимо з показників праці Г. Гортон²⁸.

Українська праця в той час була досить тяжка і складна, бо на цілому Далекому Сході не було стабільності — уряди мінялися часто й несподівано. Так 26 травня 1921 року у Владивостоці мала група військових зробила повстання і уряд Земської Крайової Управи розвалився; на його місце прийшов уряд братів Меркулових — поміркованої правої групи на чолі з С. Д. Меркуловим, визначним економістом, досить толерантним. Але інші члени його уряду були дуротворними діячами. Цей уряд підтримували військові частини кол. капелівської армії (її залишки з Сибіру) на чолі з ген. Вержбіцьким. Згадана армія мала ще біля 20 тисяч вояків і старшин, а її основою були дивізії Іжевська і Воткінська, зформовані з робітників двох заводів, що продукували зброю. Робітники цих заводів у 1918 році зробили повстання проти більшовиків і потім приєдналися до сибіряків, створивши найкращі протисовєтські військові частини. Але пізніше до їх складу ввійшло багато реакційних елементів і вони затратили свій первісний характер.

Ця армія, відступаючи, пройшла довгий шлях з Уралу через увесь Сибір аж до Тихого океану, як залишки колись добре організованої бойової армії Сибіру, до якої під час уряду Колчака приєдналося багато старшин-утікачів з опанованих більшовиками територій, а також і тих, що сиділи тихо в різних закутках, чекаючи безлечного кінця сибірського повстання на весні 1918 року. Під час свого відступу з Сибіру в 1919–1920 роках вона зазнала великих утрат, але цікавим є той факт, що більшовикам — не зважаючи на всі їхні заходи — не вдалося зупинити її відступу, що відбувався під керівництвом головнокомандуючого генерала Попеляєва (потім він загинув, коли з малими військовими частинами відійшов на північ для партизанської дії).

Наблизившись до Забайкалля, командування цієї армії хотіло перейти Манджурію, щоб дістатися на Приморщину. Китайська адміністрація погодилася на її переїзд у військових потягах, але місцевий тодішній уряд у Владивостоці (Земська управа) ще не був вирішив, чи пустити цю армію на свою територію. Тоді відбулися дебати Народного Зібрання, бо місцевий уряд боявся, що ця армія — розташувавшись на його території — буде втручатися у місцеві справи і внесе реакцію до демократичного устрою, що почав скріплюватися. Усі ці побоювання пізніше виправдалися. Все ж таки Народне Зібрання, після довгих вагань, просто з гуманітарних причин, погодилося на приїзд цієї армії на Приморщину. Фактично перші ешелєони цієї армії вже були почали просуватися, ігноруючи місцеву владу. Впродовж зими 1920–21 років вона була ще в русі й поволі займала різні

²⁸) Horton H. K.: "The Far Eastern Republic", London, 1923.

вільні касарні, налагоджуючи одночасно справу харчування та встановлюючи контакти з японським командуванням.

Тому, що в той час власні військові сили Земського уряду були дуже обмежені, а частина їх була під большевицьким контролем. есерівські та інші партійні діячі дивились на присутність капелівської армії з певною надією, що може з її допомогою треба буде вдержати демократичний устрій, захищаючись від упертої большевицької акції, що перекинулася у той час на села, обминаючи таким способом японські проти-большевицькі заходи.

По всій Приморщині пожвавилась партизанська активність. На залізниці почалися саботажі, нищення мостів, переривання рейок тощо, наслідком чого було багато менших і більших катастроф потягів. Крім японських військ, що охороняли залізницю, були також і військові стежі армії Земського уряду, але їх було мало і вони майже не брали участі в боротьбі з партизанами. Таку ситуацію використали у своїх переговорах з японцями представники ген. Вержбіцького і капелівці й підтримали повстання братів Меркулових.

В Народнім Зібранні сталися великі зміни — большевицькі та ліві делегати просто виїхали геть із Владивостоку. Уряд устатковувався, запроваджено порядок, армія перебрала охорону важливих установ і транспорту. Місто, як відомо, мало великі склади всілякої зброї та різних бойових припасів, що з 5 квітня 1920 року перейшли під повну контроль японців. Японське командування видавало зброю для військових відділів тільки в обмеженій кількості, переважно для військових вправ та охоронних завдань, а одночасно вимагало повних інформацій, хто і як користувався цією зброєю. Таке становище японців було спричинене тим, що большевики перед квітнем 1920 року готували повстання проти японських військ.

Коли ж мова про українські політичні заходи в той час, то вони провадилися на Забайкаллі та у Владивостоці, про інші місцевості не маємо відомостей.

В Чіті (Забайкалля) існувала Українська Забайкальська Окружна Рада, на чолі якої був С. І. Шведин — людина досить широких поглядів, колишній член партії есерів, але від вибуху революції в 1917 році належав до українських організацій і став одним із провідних лідерів у Чіті. Був добрим промовцем, умів переконувати інших і швидко орієнтувався в складних політичних справах. Його минула участь у політичній партії есерів дала йому добру школу, але одночасно відбилася і на його ставленні до московських політичних діячів. Він не відмовлявся категорично від співпраці з ними, коли, як йому здавалось, з того була будь-яка користь, не робив рішучих заяв і завжди лишав певну можливість для своїх майбутніх виступів.

Серед визначних членів тодішньої Української Забайкальської Окружної Ради був також П. В. Марчишин, що пізніше став віце-міністром в уряді Далеко-Східньої Республіки. Слід згадати і громадського діяча Василя Козака, кол. голову Української Забайкальської

Окружної Ради, що після ліквідації большевицької влади в 1918 році уповноважив полк. Сліщенка формувати українські військові частини на Далекому Сході. Полковник Сліщенко виїхав тоді до Манджурії і робив заходи для формування українських військових частин, але зустрів спротив з боку військової адміністрації на Східньо-Китайській залізниці, де в той час панували реакційні настрої.

Не маємо точних відомостей, хто познайомив С. Шведина з отаманом Г. Семеновим, але можна припускати, що це сталося завдяки посередництву забайкальських козаків, між якими він мав знайомих. Забайкальські козаки ставилися до українців із симпатією, як до антибольшевиків. Мабуть тому, українські організації не зазнали жодних репресій з боку адміністрації от. Семенова як у Чіті, так і на цілому Забайкаллі.

Японська воєнна місія в Чіті виявляла також значне зацікавлення життям та бажаннями різних національних груп на Забайкаллі, головню бурятів і козаків, але також і українців. Урядовці цієї місії відвідували окремі національні групи, цікавилися їхнім життям і вивчали своє ставлення до урядів (кажемо «до урядів», бо ж мова йде про кілька урядів, які змінювалися не тільки тут, а й в інших областях Далекого Сходу).

С. Шведин, як голова Української Забайкальської Окружної Ради, зустрічався і з японцями, і з людьми з оточення от. Семенова. Він досягнув певного порозуміння з ними щодо активної української політичної співпраці. Завданням Шведина було вивести українську політичну діяльність на зовнішній форум, зміцнити українські позиції в різних питаннях і, в потребі, вести розмови з існуючими урядами. На нашу думку, така політика в той час, зокрема на Забайкаллі, була слушна, бо українців там було дуже мало і доводилося оперувати, головню, українськими інтересами на Приморщині та Амурщині. Заходи з боку українців безперечно мали своє значення в час формування міністерства національностей Далеко-Східньої Республіки. Адже не можна було ігнорувати українців, коли навіть «реакційний» отаман (Семенов) давав українцям автономію.

Як виявилось пізніше, договорова з отаманом Семеновим мало такий характер: українські організації Далекого Сходу будуть підтримувати уряд федерального типу, що його мав створити отаман; українці зорганізують свою сітку національних комітетів. Одночасно (українці) матимуть можливість організувати свої військові частини для боротьби з большевиками. Останнє мало важливе значення для японців, як це видно було із становища представників японської воєнної місії у Чіті.

Отаман Семенов мав оголосити декларацію про формування майбутньої влади та про надання українцям національно-територіальної автономії (Приморщина, властивий Зелений Клин, мала мати свою, цілком українську адміністрацію, за вимком м. Владивостоку, де адміністрація мала бути організована спільно з урядом). Крім цього

от. Семенов мав фінансово підтримати працю українського руху на Далекому Сході через кооперативну централю «Чумак», використовуючи її систему відділів та філій.

Для реалізації цих завдань С. Шведин, як ми вже згадували, був вислав до Манджурії полк. Л. Сліщенка і капітана Ф. (?), але їхня місія вздовж лінії Східньо-Китайської залізниці не принесла успіху, бо місцеві українці ставилися до от. Семенова вороже, вважаючи його за представника крайньої реакції. Така сама opinio pro ot. Семенова була і у Владивостоці.

Не спиняємося тут на оцінці діяльності от. Семенова, згадаємо тільки, що вона широко з'ясована в різних публікаціях, які освітлюють цей період історії громадянської війни в Сибірі та на Далекому Сході. Проте слід підкреслити один позитивний факт: його діяльність спиралась на антибольшевицьких настроях козацтва і українського населення, а також селянства взагалі, що виявилось в Установчих зборах Далеко-Східньої Республіки в 1921 році. Відсутність більшої кількості збройного селянства і робітництва була великою перешкодою для большевицької пропаганди. Можливо, що от. Семенов непотрібно дозволяв багатьом із його старшин проводити часом зайві жорстокі репресії проти симпатиків большевиків і їх поплентачів, що большевики використовували у своїй пропаганді й акції проти нього.

Для українців позитивним було те, що от. Семенов, мавши владу на Забайкаллі, проголосив «Грамоту до українського населення на Далекому Сході». Щоправда, ця грамота і діяльність С. Шведина були потім одним із пунктів обвинувачення українських громадських і політичних діячів на відомому процесі в Чіті в січні 1924 року.

Внизу подаємо текст цієї грамоти от. Семенова, вважаючи її за важливий історичний документ; цей текст був видрукований в українському журналі «Воля», що виходив у 1921 році у Відні за редакцією В. Піснячевського. Текст грамоти і коментар до неї надрукував В. Несторович. На Далекому Сході ця грамота не була оголошена в пресі.

Подаємо її в оригіналі (московською мовою):

«Грамота Главнокомандующаго всеми вооруженными силами и походного Атамана всех качачьих войск Российской Восточной Окраины. Украинской Раде за Байкалом.

Широко признавая за каждой национальностью право на внутреннее самоуправление, счастлив через Вас объявить Всем Украинцам, населяющим Российскую Восточную Окраину, мое твердое решение предоставить им право самоуправления на национально-бытовых принципах, — для чего разрешаю: 1) приступить к организации на местах своего национального управления; временно, для выработки за законоположения Краевым Украинским Национальным Съездом, создать таковое приминительно к закону по управлению войск казачьих, — 2) поручаю Вам совместно с областными Радами Восточной Окраины, сформировать Краевую Раду, которая должна стать во главе национального самоуправления; при сформировании Краевой Рады руководствоваться выборным началом, считая по два полно-

мочних члена от каждой вошедшей в состав Окружной Рады и по три от областных. — 3) местопребывание Краевой Рады, впредь до изменения, назначаю город Читу. — 4) Краевой Раде поручаю срочно выработать, представить мне на утверждение избирательный закон, гарантирующий Украинцам действительно национальное и справедливое представительство на Краевом Украинском Национальном Съезде. — 5) Кр. Укр. Нац. Съезду надлежит выработать формы и законоположения национального самоуправления, которые по утверждению мною, приобретают силу закона. — 6) разрешать вопросы: финансового, экономическо-хозяйственного, культурно-просветительного и другие, тесно связанные с самоуправлением, и — 7) выборы в Краевую Раду. Да поможет Вам Бог с честью пройти этот тяжелый созидательный путь.

Пусть память о том, что уже три года льется украинская братская кровь за народ, веру и семейные начала в борьбе с насильниками большевиками, укрепит Вас в выполнении возложенной на Вас ответственной задачи.

Генерал-Лейтенант Атаман Семенов

Управляющий Ведомством Внутренних Дел Волгин.

Чита, 7. IX. 1920 г.

(«Воля», т. 2, ч. 6-7, стор. 241-242.)

Не переказуємо коментаря В. Несторовича до цієї грамоти, що він його написав на початку 1921 р. у Відні. Він не знав тоді, як у практиці були започатковані й проводились у життя пляни Національних Комітетів, зокрема на Приморщині. Про це ми вже згадували в нашій праці про Читинський процес над українцями.

На Приморщині політичну працю мав проводити голова кооперативи «Чумак» Петро Горовий; він повинен був організувати для цього сітку українських національних комітетів та піддержку серед українського селянства Зеленого Клину. До цієї праці повинен був бути залучений і Український Далеко-Східній Секретаріят, на чолі якого стояв Юрій Глушко-Мова. Але серед провідних членів Секретаріату не було однастайности щодо цього пляну, більшість членів Секретаріату вважала будь-який зв'язок з реакційними чинниками, зокрема з от. Семеновим, не тільки безцінним, а й дуже шкідливим.

Українська селянська маса не мала жодного довір'я до московських правих кіл, які виявляли своє вороже ставлення не тільки до української національності, а й до селянства, як народної маси. Адже в той час, коли панував реакційний уряд адм. Колчака, його представник на Далекому Сході ген. Розанов давав накази жорстоко розправлятися із селами, в яких могли бути партизани. Як доказ, можна подати накази ген. Косміна розстрілювати кожного селянина, в якого не було хреста на грудях («Фінал в Китає»).

Український Далеко-Східній Секретаріят поставився негативно також до заходів деяких діячів (наприклад, Неділка-Борковського) встановити зв'язки з японським командуванням. Переважав погляд, що

японські війська на Далекому Сході є в характері тимчасової окупаційної влади і дальші пляни їх невідомі. Крім цього, вони не виявили досить доброї волі, щоб зрозуміти трудне становище селянських мас, які опинилися під подвійним терором: з одного боку, під терором адміністрації »правих урядів«, а з другого — під терором крайньої лівої большевицької адміністрації, яка жорстоко розправлялася з кожним селянином, що не був на боці большевиків.

З усіх національних комітетів найкраще був організований комітет у Микольську-Уссурійському, який постав у 1921 році та існував до листопада 1922 року, коли большевики зліквідували його під час арештів.

В той час на Приморщині панував уряд братів Меркулових. У липні 1922 року він провалився і на його місце прийшов найреакційніший уряд ген. Дитерікса, що оголосив свою монархічну програму. Політика цього уряду привела до того, що від нього відсахнулася навіть заможніша частина міського населення. Японці прийняли ці зміни спокійно, бо вже готувались до евакуації своїх військ із Приморщини.

Треба зазначити, що територія, над якою панував уряд братів Меркулових у 1922 році, обмежувалась фактично вузькою смугою вздовж уссурійської залізниці до м. Іман. Японська контрола залізниці забезпечувала певний порядок, проте червоні партизани й тут досить свobodно діяли, нищили мости, вели саботажну акцію тощо.

В таких обставинах пов'язування української діяльності з будь-яким урядом, а також із японським командуванням, уважалося небажаним, бо не було запоруки, що котрийсь із цих урядів зможе довше існувати. Крім цього, централь Українського Далеко-Східного Секретаріату, як і взагалі всі українські визначні діячі, не мала після виїзду в Сибір українського консула жодних постійних зв'язків з Україною, де події розвивалися дуже швидко. Загально вважалося, що українці Далекого Сходу не мають жодного уповноваження для зовнішніх зв'язків.

Ситуація змінилася, коли в квітні 1920 року оголошено незалежність Далеко-Східної Республіки, створено її уряд та скликано Установчі Збори. Перед українцями вирінуло питання їхньої участі в діяльності цього уряду. Перешкодою були тільки кордони, витворені наслідком воєнних подій, які розділяли територію Далекого Сходу на кілька незалежних країн. Реакційні уряди у Владивостоці фактично робили перешкоди об'єднанню всіх земель під владою нового уряду Далеко-Східної Республіки. Український Далеко-Східний Секретаріат і українська громадськість поставилися до незалежності цієї республіки позитивно, але Приморщина була цілком відрізана фізичним кордоном.

Український Далеко-Східний Секретаріат дав згоду на участь своїх уповноважених у праці уряду Далеко-Східної Республіки і в Установчих Зборах. Як свого представника в уряді Секретаріат висунув П. В. Марчишина, кол. військовополоненого з австрійської армії, визначного організатора української громади в Хилках на Забайкаллі, який пізніше був представником Забайкальської Окружної Ради в Чіті.

П. Марчишин, як заступник міністра для справ національностей Далеко-Східньої Республіки, провів дуже велику й корисну працю. На чолі цього міністерства був активний діяч Забайкалля Лукс (він провів велику тяжку працю серед бурятів Забайкалля, а потім був керівником одної з партизанських груп проти от. Семенова). Тепер большевицька пропаганда намагається представити Лукса як свого діяча, але це не відповідає правді. В історії Далеко-Східньої Республіки, що її написав англієць Нортон, є досить докладних відомостей, які заперечують твердження большевиків. А Нортон жив у той час на Далекому Сході, мав безпосередні знайомства з місцевими діячами і описує ці події, як очевидець.

Сьогодні можна вже без сумніву ствердити, що політика Українського Далеко-Східнього Секретаріату в той час була правильна.

(Далі буде)

Увага!

НОВЕ ВИДАННЯ

Увага!

Роки тотального терору в ССРСР, а зокрема в УССРСР, увійшли в історію під назвою Єжовщини.

З нагоди 30-річчя тієї кривавої доби (1937-1967) Українська Видавнича Спілка в Лондоні (УВС) вшановує пам'ять тих мільйонів українців, що загинули смертю мучеників-рабів, виданням двотомової документальної повісті О. Звичайної та М. Млакового під назвою

БОРОГ НАРОДУ

Це широко розгорнене полотно і щодо часу, і щодо просторів (Україна, Сибір, Далека Північ ССРСР, советська «воля», в'язниці, етапи морями й суходолом і... Колима — планета див), і щодо кількості рельєфно змальованих дієвих осіб, які вирвалися живими з тогочасної дійсності. Хоч зміст твору не з веселих, але «споживається» він легко, бо побудовано його за принципом кінофільму.

На Великому Конкурсі Українських Політв'язнів у Німеччині в 1948 р. перший скорочений варіант цієї повісті дістав 1-шу премію. Сучасний варіант має 939 стор. малої вісімки в обох томах, віньєти роботи мистця М. Дмитренка.

Ціна — по 5 дол. за кожний том у США та Канаді; в Австралії по 4 дол.; у Великобританії — по 1 ф. 5 ш.; а в інших країнах — рівновартість англійського фунта.

Замовлення разом з готівкою просимо слати на адресу:

Ukrainian Publishers Ltd.
200, Liverpool Road,
London, N.1.
Great Britain.

Лариса МУРОВИЧ

Бункер

Під накриттям колючої тернини,
Де в джерелі життя — вода жива,
В підземних надрах волі Батьківщини
Там бункер був, твердиня бойова.

Взяли повстанців непокірні душі
До неї світло сонця із вершин,
Взяли (на випадок!) легенду з Буші
Про матері-козачки гордий чин.

Та хто ж повстанці? Вічності пін'йони,
Що в бункрі зупинили б лету змаг?
Хто ж вічності мажорні створить тони,
Як принесе відлигу райський птах?

Коли б умів цей бункер розказати
Про мрії-мрій і пляни вояків,
Усі поети мусіли б писати
Лиш кров'ю серця! І лунав би спів

Про те, як ширився там бункра обрій,
Як стіни — дум пропалював жар-квіт,
Як із тернини — командир хоробрий:
»Весна! Пора виходити у світ!«

1966

Світанкова Зоря

Ключник побрязкує безліч ключами, —
Вікна відкрив хтось в'язнів тюрми.
Слово лунає над манівцями,
Слово священня, слово сурми!

Що ж то голосить вість цього слова,
Вість його древня й свіжо-нова,
Хай спалахає змагання обнова,
В попелі ж вільности — іскра жива!

Чи там співає народ знов Шевченка
Вічно-живий, бойовий Заповіт?
Ні, то вуста Василя Симоненка
Сурмлять його по-своєму у світ!

*Те, що просили ми в мольбах щоднини
Сталось! Хай славиться Бога ім'я!
На небозводі нічнім України
Ясно зійшла Світанкова Зоря!*

1966

Хай же доля така . . .

*Хай же доля така буде людям тим,
Що собі дорогий збудувавши дім,
Не дають із скарбниці його золотої
Україні — на фонд її вільности зброї:*

*Як до уст хтось із них хліб-сіль піднесе,
Хай у горлі стає твердо кісткою все!
Як вином гасить спрагу у спеку люту,
Хай у нім відчуває смертну отруту!*

*Як весною пташки заспівують кругом
Чесним душам людей — любови псалом,
Хай у серце, іржавим закуте путом,
Він вбивається терном гостро відчутим!*

*У вікно їх, що сонця жде промінців,
Хай рокоче, в скалки розбиває грім,
Аж до часу, як хрест важкий покаєння
Понесуть до скарбниці народу змагання!*

1967

**ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ**

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

(Продовження, 23*)

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ЗАЛІЗНУ ДОБУ

Перші писані вістки про територію України

Перші писані вістки про українську землю появились грецькою мовою, але в греків у той час наша земля звалася інакше, ніж тепер. Першим писав про неї поет Арістей з Проконессу, що жив, мабуть, у VII або на початку VI стол. перед Р. Хр., а потім згадує про неї грецький історик Гекатей з м. Мілету, що жив у другій половині VI стол. і помер, мабуть, на початку V стол. перед Р. Хр., але від них обидвох до наших днів дійшло дуже мало вісток. Найбільше присвятив уваги нашій землі Геродот, родом з Галікарнасу, що жив у першій половині V стол. перед Р. Хр. У четвертій книзі своєї «Історії» він подав опис історичних подій, що відбувались на нашій території та відомості про те, які народи жили на нашій землі, які стосунки були між ними, описав війни і, частинно, тодішні вірування тощо.

З оповідань Геродота видно, що в той час на нашій землі жили дві групи народів: одна номадська, друга хліборобська, зовсім так, як це показують археологічні розкопи. До групи номадської належали траки і кimmerи, а з VI століття ще й дикі скити та сармати, що прийшли в той час з Азії, власне з Туркестану.

Гіпербореї. Коли ж мова про хліборобські народи на території України, то Геродот насамперед згадує гіпербореїв.

Гіпербореї — назва чисто географічна, а не племінна, бо вона у грецькій мові означає людей, що «живуть на півночі». Геродот подає дуже гарне оповідання (на нашу думку, досить правдиве) про двоє гіпербореївських дівчат, які прийшли до Греції ще перед появою скитів у наших степах. Вони, в супроводі п'яťох мужів (що були, очевидно, їх почесною сторожею), принесли дари на острів Делос у святиню богині Деметри. Звали їх — Гіпероха і Лаодіка. З неясного вислову Геродота, що ті дари принесено в соломі, можна здогадуватися, що це були обжинкові вінки пшениці, різні овочі та всіляке інше збіжжя, що їх приносили в жертву богині врожайности. Це нагадує наш церковний звичай в Україні християнської доби приносити до церкви на Спаса пшеничні й житні вінки та овочі, щоб їх освятити. Згадані дівчата вже не вернулися з Делосу, залишилися при храмі Деметри (як у нас в монастирях) і користувалися великою пошаною у делосців

*) Див. «Визвольний Шлях», кн. II, 1967, стор. 182-195.

за свою мудрість. Після смерті їх похоронили біля храму і греки дуже шанували їхні могилки.

Делосці, як оповідає Геродот, казали, що перед цими дівчатами були прийшли в Делос із подібними дарами й двоє інших дівчат-гіперборейок: Арга і Опіда¹.

З цього оповідання Геродота можна зробити такі висновки: насамперед, гіперборейська земля була землею хліборобів, самі гіперборейці були правдивими хліборобами, бо свої дари несли пішки на знак особливої пошани до плодів землі, і — нарешті — сама земля гіперборейців не була аж так дуже далеко, коли дівчата-гіперборейки могли принагідно чи систематично приходити пішки аж у Грецію, на острів Делос, що могло статися тільки впродовж недовгого часу — від жнив, чи кінця жнив, до осені, а для охорони мали лише п'ятьох мужів. Далі бачимо, що між землею гіперборейців і Грецією у VII стол. до Р. Хр. були добрі й жваві релігійні стосунки та що їхня віра й боги були або ті самі, або дуже близькі, бо інакше гіперборейці не приносили б дарів грецьким богам.

Здається, що згадані гіперборейки не вернулися додому мабуть тому, що в той час їхню землю відрізали від Греції скити, новий дикий номадський народ, що тоді вперше з'явився у степах України. З того можна зробити висновок, що земля гіперборейців була на північ від степів, що їх зайняли скити, себто — в нашій Київщині, північній Херсонщині або на Поділлі чи в Басарабії. Але й тоді, згідно з оповідання Геродота, не припинився звичай приносити дари Деметрі: передавали їх із села в село з процесіями та відповідними обрядовими піснями й танцями; обминаючи скитів, вони спрямовували їх на захід аж до Адріатики, а звідсіля вже у Грецію. Дуже можливо, що гіперборейці пізніше (за часів Геродота) звалися інакше — агатирсами, дари яких спочатку йшли через Семигород, а потім через нинішню Сербію і долиною р. Вардари аж до Салонік, а звідси вже попадали на острів Делос.

Згадане оповідання Геродота малює нам незвичайно цікавий образ тодішнього життя, вказує на спільність релігійних ідей на широкому просторі, включаючи до нього і Грецію, вказує і на певну безпечність подорожування та на сухопутні стосунки між Понтідою, або гіперборейцями, та Грецією, себто — між Чорноморсько-Дунайською областю та грецьким світом. Сам Геродот гіперборейців уже не знає, він тільки переказує нам з поеми Арістея — грецького поета, що їздив у Понтиду, себто на береги Чорного моря, під час заснування там грецької колонії Ольвії недалеко гирл Бога і Дніпра в 642 році перед Р. Хр. Арістей оповідав, що інші народи між собою постійно воюють і тільки гіперборейці не воюють з іншими (Геродот, IV, 13).

Це підтверджується і археологічними розкопками, бо на цім просторі існує один рід могил, в яких при покійниках нема зброї, натомість є досить кераміки, особливо горшків, яка вказує на хлібороб-

¹) Геродот, IV, 33, 34, 35.

ський характер населення. Саме ця кераміка належить до т. зв. гальштатського типу і поховань, у яких її знаходимо; є вона по цілій Україні, від Карпат аж до Кубані й Кавказу. А тому, що її виробляли руками, без ганчарського колеса або на дуже примітивному колесі, в кожному селі на вказаному великому просторі, й вона була всюди однаковою, одної форми (як і за Карпатами, аж до Альп і всюди над Дунаєм), можна зробити висновок, що й нарід, який заселявав цю територію, мав багато спільних прикмет (тут мова про територію від Альп, себто від м. Гальштату, аж до Кавказу) та що в першу залізну добу на цьому просторі існували жваві стосунки між областями Дунайською і Чорноморською, яка (Чорноморська область) лежить на північ від Чорного моря, інакше — Україна. Також віра й культура тут були ті самі, і люди одні — хлібороби, але над тими хліборобами, як я вже згадував, в певних місцях панували нехліборобські племена.

Гіпербореї — нащадки трипільців. Назву гіпербореї вживав Геродот на означення північного хліборобського народу, який — як ми вже казали — посилав грецькій богині Деметрі на острів Делос дари: колоски пшениці, правдоподібно, у вигляді наших обжинкових вінків. Тому ясно, що ця назва стосується тільки до хліборобського населення, яке жило на північ від берегів Чорного моря, отже — до нащадків наших трипільців.

Німецькі вчені (щоправда, не всі) намагалися довести, що мальована наддунайська та наддністрянсько-дніпрянська кераміка була виробом індоєвропейців, нордійців, але вони не дали ні одного переконливого доказу. Нордійці-індогерманці мають характеристичні культурні речі: шнурову кераміку, бойові топірці та поховання корчених кістяків у кам'яних колах. Мегалітичні нордійці мають мегалітичну типову кераміку та кремінні сокирки у вигляді простого клинка, без дірки для топорища, із прищліфованим лезом; мають і свої поховання в мегалітичних спорудах або, пізніше, в кам'яних скринях, як кістякові, так і тілопальні. І одні і другі нордійці були довгоголові. Нордійці бойових топірців і шнурової кераміки вели бродяче життя, а нордійці мегалітичні займалися хліборобством, але стали хліборобами під чужим впливом із півдня.

Трипільці-гіпербореї мали за зброю булави і то, переважно, мабуть дерев'яні, хоч траплялися і мармурові та з інших порід каменю. Деякі з цих булав були за своєю формою виразно месопотамського походження. Похоронний обряд трипільців-гіпербореїв був тілопальний, тому й не маємо безпосередніх доказів про їх кругло- або широкоголовість, але існують докази посередні. Так, напр., на Волині чи на північній Київщині, І. Левицький знайшов у с. Войцехівцях кістяк з часів неоліту, індекс голови якого мав 82,38, а це могло бути тільки наслідком схрещення нордійців із круглоголовим елементом. Далі, всі трипільські статуетки — круглоголові, отже, якби трипільці були довгоголовими — вони не ліпили б круглоголових статуеток, бо люди ліплять те, що бачать. Глиняні трипільські статуетки богині дуже

нагадують малоазійські відповідні статуетки і нордійці таких статуеток не мають. На Кубані, в станиці Ульській, знайдено прості мармурові, скрипкової форми малоазійські статуетки богині, яких ніде не знаходимо в нордійській Європі тих часів. Навпаки, малоазійсько-егейські впливи приходять просто в центральну Європу, а саме в Чехію. Там, наприклад, знайдено миску волютової (спіральмеандрової) кераміки, на дні якої була нарізана дволеза сокирка критського типу, відомий критський символ. Знайдено там і глиняну статуетку з піднятими вгору руками, що є майже точною копією такої самої оранти, відомої в критсько-егейській культурі.

Отже, справді можна дивуватися, що деякі німецькі вчені (напр., Штерн), приписують мальовану, із спіралежими оздобами, кераміку своїм індогерманцям, хоч не можуть дати жодних доказів про спільність рис у культурі мальованої кераміки та в культурах шнурової або нордійської кераміки. Тим більше, що в Україні ясно видно, як у бронзову добу культура мальованої кераміки, культура бойових топирців і шнурової кераміки та нордійська культура сходяться до купи і в деяких місцевостях маємо правдиву симбіозу авторів усіх тих культур. Наприклад, це ми бачили в с. Городську над Тетеревом, де знайдено разом типову нордійську кремінну груботилу сокирку, мальовану кераміку (горшки з покришкою, на яких була намальована сітка) і шнурову кераміку (горщок, на якому була витиснена сітка, зроблена із шнурків).

Мегалітична нордійська культура зі своїми кам'яними похоронними скринями простягається, порівняно, вузькою смугою вздовж Дніпра, досягає Запоріжжя і гирла Дністра, як це показали розкопи біля Куяльницького лиману і с. Усатового, свободи Романівки і т. д. На Поділлі цю культуру і мальовану кераміку знайдено біля цисти з вапнякових брил². Тут, на Поділлі, відкрито цистові поховання ще в таких селлах: Тартаках, Жмеринці, Токарівці (Літинський повіт). В розкопках біля с. Кічкасу на Запоріжжі знайдено симбіозу мегалітичної та бойовотопірцевої культури; Смоличів знайшов там поховання у кам'яній цисті, що стояла в кам'янім колі, а в ній лежав корчений кістяк. В другій сусідній цисті був череп дитини і кусок червоної вохри.

Нордійську цистову культуру знайдено і в басейні Дінця. Тут, біля станиці Катеринівки, відкрито 5 могил з цистами³. В них лежали дуже скорчені кістяки на лівому боці, головою на схід. Горшки, що їх знайдено при покійниках, мали плоскі або півкулясті дна, але траплялися і оздоблені тисненням орнаментом. Знайдено цисти й на Кубані, але вже трохи іншої форми і значно більших розмірів, археологи звуть їх дольменами.

² В. Геренович: «Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янецьчині», Науковий збірник за рік 1926, Істор. секція УАН, т. XXI, стор. 3-6.

³ Харламов: «Раскопки по р. Донцу», Труды XII археологического съезда.

Культ богині Землі — Деметри

В нас існує дуже цікавий рельєф, виритий на скелі, що його відносять до початку залізної доби в Україні. Відкрив його проф. Володимир Антонович біля села Буші Подільської губернії. На цьому рельєфі зображена така сцена: дерево, на дереві півень, а перед півнем на колінах людська постать, що підняла вгору до півня мисочку, очевидно з якимсь зерном. Людина в штанях, верхня одежа на ній коротка, на голові в неї низька, плоска, шапочка, щось на зразок кавказьких. Деталі цього рельєфу дуже вивірені, але видно, що постать нагадує деякі гіттицькі постаті на пізніших гіттицьких рельєфах.

Ззаду за людиною — постать оленя в маестатичній позі, а між півнем і рогами оленя висічена чотирикутна рамка, в якій виритий невідомими буквами якийсь невідчитаний напис. Літери цього напису дуже вивірені. На фотографії з цього рельєфу голова півня не вийшла.

Ясно, що передня частина рельєфу представляє т. зв. сцену лібації перед півнем, як символом сонця, божества. Також і постать оленя зображена дуже монументально, як символ божества. Отже необхідно з'ясувати, символом якого поганського божества міг бути олень. Тут треба звернутися до Малої Азії, де олень виступає на багатьох скельних рельєфах. В Малій Азії прославляли богиню Кибелу, яка в деяких народів була головною і навіть єдиною богинею. У Греції її звали Деметрою (від Геметер — земля-матір).

Деметра (в Малій Азії Кибела, Кубіла, Кубаба) міцно зберігалася у матріархальних народів або в матріархальних субстратних верствах народу; її релігія то розцвітала, то погасала, в залежності від того, яку силу мала в тому чи іншому народі субстратна хліборобська матріархальна маса. Своєю істотою гіперстратна верства в євразійській смузі була пастирська і одночасно ловецька, але характер її був напочатку трохи відмінний, в залежності від того, які тварини були об'єктом пастирства: вівці, воли чи коні. Потім, коли всі ті тварини увійшли до складу народного майна, з додатком ще й верблюда, характер народів-держав більш-менш вирівнявся, оскільки нам відомі історичні дані про різні народи, і оскільки в кожному народі була рівновага між обидвома елементами: гіперстратним і субстратним. Із встановленням такого двоїстого складу народів, у них розширювалося многобожжя і прищеплювались окремі постаті богів. Так і постать Деметри — Матері землі — розщепилася в егейській області, як і в передній Азії. Крім Деметри, з'явилася Афродіта, Артеміда, Атена та інші, що втілювали в собі різні вияви людського життя чи людської психіки.

В греків одна богиня звалася Потнія терон⁴ (себто, Пані звірів) і її часто зображували в стоячій позі, як струнку жінку. Спідниця цієї богині дуже нагадувала нашу плахту. Вона тримала в руках звірів, напр., в одній руці лева, а в другій — одну з оленячих порід; дуже часто звірі, яких вона тримала, були її символами або атрибутами.

⁴) Potnia theron.

У Греції її звали також Артемідією, але це ім'я, здається, малоазійського походження, бо лідійські написи знають богиню Артїмут. Коли греки наприкінці гальштатської доби (VII стол. перед Р. Хр.) укріпилися на нашій чорноморській побережжі, то з того часу в наших могилах почали появлятися бляшки із зображенням оленя. Часом паріжки таких оленячих зображень закінчувалися орлячими головами. Але в Україні про Артемїду не відомо нічого, натомість у нас була знана Деметра, мабуть, під назвою Купала, як і в Малій Азії (там і в грузинів на Кавказі вона звалася Копала). На одній срібній бляшці з Семибратньої могили були зображені олень і оленятко. В цій могилі була похована якась визначна жінка, мабуть, жрекиня Кибели. Отже, згадане зображення символізувало Кибелу (Купалу), як богиню-матір, бо в Малій Азії вона звалася також «матір'ю богів».

Потнія терон (Пані звірів) ніби мала регулювати взаємовідносини між людьми і звірами. В Малій Азії олень був зв'язаний із Кибелою. В середній та східній частинах Малої Азії, які колись належали протогітїтам, себто попередникам гітїтів, знайдено бронзові фігурки оленів. Щодо хронології цих речей, то опінії авторів дуже різні. Наприклад, Вебер⁵ датує фігурку оленя з орлом на спині 700-м роком перед Р. Хр., Моргат — 1000-м роком⁶, а Контено відносить її до греко-римської доби. Фігурку оленя із птахом на рогах, яка є в Люврі, пані М. Руттен відносить до другої половини другого тисячоліття перед Р. Хр., а А. Геуцей — до римської доби. Очевидно, так чи інакше, згадані фігурки були зв'язані з місцевим культом тубільців.

Треба зазначити, що орел на більшості бронзових статуєток є символом самого божества, а звір, на якому він сидить, є його атрибутом. Орел, звичайно, є символом Зевса. Роля орла в анатолійських культах римської доби висвітлена спеціальними студіями і засвідчена великою кількістю зображень на різного роду пам'ятниках — на бронзах, теракотах, навіть на кам'яних статуях, не кажучи вже про монети⁷. Між вотивними бронзами, що присвячені різним божествам, олень і бик займають дуже важливе місце.

В Передній Азії Деметра (Геметер — Матір землі) була споконвічною богинею землі. Її бачимо на шумерських печатках⁸ і, навіть, у передісторичному Єгипті⁹. В другому тисячолітті перед Р. Хр. вона зображена на печатці гурїтського короля Шаушатара¹⁰. Спочатку, в глибокій давнині, коли в людей складалося або вже викристалізовувалося перше поняття про божество, ця богиня мала монотейстичне значення,

⁵) Weber: *Hethitische Kunst*, 1921, pl. XLI.

⁶) Moorgat: *Bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker*, 1933.

⁷) Cumont: *Revue de l'Histoire des Religions*, 1910, p. 119; Bittel, *Archiv für Ostforschung*, vol. XI, 1936, p. 52; Bittel, *Syria*, XII, 1931, p. 48; Bittel, "Boghazköy, Die Kleinfunde der Grabungen 1906-1912", *Wissenschaftliche Veröffentlichungen d. Deutschen Orient. Gesellschaft*, vol. LX, 1937, p. 16.

⁸) H. Schneider: *Die jungsteinzeitliche Sonnenreligion*, Abb. 4.

⁹) Wickler: *Völker und Völkerbewegungen in vorgeschichtlichen Oberägypten*, Abb. 30.

¹⁰) Herzfeld: *Archeol. Mitteilungen aus Iran*, 1938, p. 1.

хоч, може, і неясно окреслене, як богиня всесвіту, неба і землі разом. У різних народів по-різному її звали, але її характеристика всюди була однаковою: мати-земля, що все родить, всіх кормить і по смерті забирає у своє лоно.

Таким чином на нашій скельній рельєфі у Буші бачимо символи двох божеств: бога сонця (символ — півень) і, мабуть, богині Кибели (символ — олень). Хто був автором цих символів, хто висік їх у скалі? — це питання, на яке не легко відповісти. Робила цей рельєф рука вправна, мистецька, досвідчена як у техніці, так і в композиції, в розміщенні фігур.

В Херсонських степах маємо останки подібного мистецтва на камених, що виступають високо з землі. На них можна побачити висічені кружки, стрілки та всілякі інші знаки, що нагадують т. зв. пізні гіттицькі гієрогліфи. Про них багато розповідалося в різних чумацьких оповіданнях, у яких їх уважали за якісь дороговкази або вказівки до закопаних скарбів, але, на жаль, ніхто з археологів не зацікавився ними поважно. А між іншим, це цікаві і, мабуть, важливі для нашої історії знаки. Лише Спіцин згадав про них у своєму невеликому підручнику археології під назвою «писаниці», але дуже коротко і з дуже малими й неясними рисунками. В 1905 році мені пощастило було зфотографувати один такий висічений знак у вигляді жолобчастого кружка (діаметром до 12 см) і ця фотографія зберігалась у Полтавським музеї. Що з нею тепер — не знаю. Мені здається, що ці знаки і цей рельєф вказують на якісь зв'язки з Малою Азією, бо вони зроблені добрими стальними інструментами і дуже вправною рукою. Геродот у своїй історії також згадує, що перед скитами в українські степи прийшло плем'я сігінни, яке він виводить із Мідії, себто з Азербайджану (Геродот, V, 4).

Якщо згадка Геродота про сігіннів правдива, то можна припускати, що вони мусіли пройти через Кавказ і через наші степи, отже, могли залишити на гранітних скелях і свої знаки. Геродот пише про сігіннів так:

»Про країну, що на північ від Тракії, та про те, які народи там живуть, ніхто точно не може сказати, але, здається, що на тому боці Істру (Дунаю) є безкраї пустинні простори. Єдиний нарід, що про нього я міг довідатися, що він живе на тому боці ріки, — це сігінни, які одягаються на мідійський спосіб і мають малих, кирпатоносих коників, покритих, як кажуть, довгою, на ширину долоні, шерстю. Ці коники не можуть носити на собі вершника, але вони дуже бистрі, коли їх запрягти до воза, наслідком чого люди там, як правило, їздять на возах. Кордони цієї країни досягають майже до венетів над Адріатиком. Сігінни твердять, що вони колоністи з Мідії, але як це могло статися, — не можу собі уявити, хоч усе можливе на протязі віків. Словом «сігінна», лігурійці на північ від Массалії (Марсилії) звуть дрібних торгівців, а на Кіпрі воно означає «спис» (Геродот, V, стор. 9).

Для нас особливо цікаве те, що фігури оленів знайдено також і в дуже стародавніх князівських могилах у Малій Азії. Такий матеріал

дали турецькі розкопи селищної могили в Аляка Гуюк. Там у могилах »В« і »Д«, що стосуються до XXIII стол. перед Р. Хр., знайдено мідні речі, що належать до тогочасного культу. В могилі »Д« було тільки одне зображення оленя з дуже розвиненим розгалуженням рогів¹¹. У могилі »В« була ціла бронзова тріада звірів, уміщена в калачику, сплетенім з двох, мабуть, бронзових, круглих прутів. Посередині — олень, а з обидвох його боків — бички, значно менші ніж олень. Пані Арік у своєму описі цієї групи назвала цих бичків »оленьятами«, але їх форма ясно показує, що це такі бички¹². Третій предмет із могили »В« зображує подібну групу, що складається з трьох звірів, але замість бичків обабіч оленя є пантери¹³. Пантера була улюбленим звірем Діоніса, а Діоніс, як і Деметра-Кибела, був хтонічним божеством, себто божеством підземного світу, отже присутність його символів в могилах цілком зрозуміла. Цікаве тільки те, що Діоніс був трацьким богом, його прийняли греки від траків значно пізніше, а ця могила знайдена в Малій Азії, до того ж — із XXIII стол. перед Р. Хр.

Олень був улюбленим звірем Кибели (Купали) і міг бути її символом. Гітгітські тексти на клинописних таблицях, що знайдені в м. Богазкою, вказують на те, що оленів приносили в жертву богам. На деяких зображеннях того часу є загороди, а за ними дерева, під якими стоять олені. Очевидно, в таких загородах тримали оленів мабуть тому, щоб їх, коли треба, приносити в жертву богам. Цей мотив оленів у загородах зустрічається також на вазах, знайдених в Алішар-Гуюку¹⁴, Кизил-Ірмаку¹⁵ та в Богазкою¹⁶. Він зберігся також в анатолійській кераміці до пізніших часів, напр., на одній вазі з другої половини 1-го тисячоліття перед Р. Хр., що була в шостій верстві розкопів в Алішар-Гуюку. На цьому зображенні є три олені, що стоять разом, а порожні місця виповнені концентричними кружками. За нової Гітгітської держави (1-ше тисячоліття перед Р. Хр.) у скульптурі та гліптиці з'явився новий мотив бога, що стоїть на олені. Таке зображення бачимо на стіннім рельєфі в Арслан-Тепе біля Малатії і воно стосується до часів панування короля Сулімілі з XIII стол. перед Р. Хр. (воно було оздобою його палати).

Не зважаючи на те, що у зв'язку з нашим рельєфом у Буші я гадував сігіннів, як можливих його авторів, треба сказати, що цей рельєф міг бути твором й інших малоазійських майстрів, особливо аляродійців або урартійців пізніше, які звали себе халдами (але не

¹¹ Н. Kosay: *Türk Tarih Kurumu Tarafından Alaca Höyükte yaptırılan hafriyatta elde edilen neticelar* (İkinci Türk Tarih kongresi), 1937, p. 19.

¹² R. Arik: *Les fouilles d'Alaca Höyük entreprises par la société d'histoire turque. Rapport préliminaire sur les travaux en 1935*. Publication 1937, CXCVII, CXCVI.

¹³ R. Arik: *op. cit.*, p. CXCVI.

¹⁴ E. F. Schmidt: *The Alishar Hüyük. Season 1928*. Part I, Orient. Inst. Publ. XIX, 1932, p. 244-317.

¹⁵ Zakharov: *Archiv Orientalni*, t. II, 1930, pl. XXXI, Orient. Inst. Publ. XXX, 1937, p. 452.

¹⁶ Bittel: *Boghazköy. Abhandlungen d. Preuss. Akad. Wiss.*, 1935, No. 1, pl. XVI; M.D.O.G., t. 74, 1936, 431.

халдеями). Вони були найкращими майстрами-мистцями, вміли дуже гарно покривати рельєфами великі скельні площі. Їхня держава була в області озера Ван, про що я докладніше скажу в зв'язку з Кавказом.

Рельєф у Буші у всякому разі належить до першої залізної доби, себто до гальштатської. В той час у нас, мабуть, уперше появилася курка, що має шумерську назву¹⁷ — «кур-ку», що в перекладі означає «жар-птиця». Натомість у греків вона звалася «персікос орніс», себто перська птиця, а в римлян — «галіна» (півень — «галлюс»), бо була (ця назва) взята від асирійців, де вона звучала — «тарлю-галю»¹⁸. Отже, в нашій фолклорі і півень, і олень виступають як священні птиця та звір. Цей факт висвітлював ще проф. Володимир Антонович на 6-му Всеросійському конгресі в Одесі¹⁹.

Про те, що олень уважався в нашій гористо-лісистій смузі священним звірем, свідчить і оповідання про Евстахія Плакиду, римського офіцера, який у Дакії дуже жорстоко переслідував християн. Одного разу на полванні він погнався за оленем, загнав його так, що олень уже не мав сили бігти далі, обернувся і сказав до Плакиди людським голосом: «Плакидо, Плакидо, за що мене переслідуєш?» І Плакида побачив між рогами оленя розп'яття Христа, з якого виходило осліплююче сяйво. З того часу Плакида увірував у Христа, перестав переслідувати християн і сам був замучений за християнську віру. Очевидно, що розп'яття Христа, званого Сонцем Правди, могло з'явитися тільки на такому звірі, який серед поган уважався за священного, був носієм соняшного божества, принаймні у дакійського населення. А втім, це саме оповідання повторюється по цілій середній і західній Європі, тільки ім'я святого міняється, напр., замість Евстахія є Губертус, але олень лишається усюди, а це означає, що в Європі його вважали за священного звіра. В нас бачимо оленя і на гуцульських писанках. На Гуцульщині на писанках бачимо теж і півників.

Отже рельєф у Буші є найстаршою пам'яткою нашої поганської, і то старопоганської, релігії, в якій було божество сонця, символом якого уважався півень, і друге божество — богиня землі (Мати-Земля), символом якої був олень. У пізніші часи, наслідком чужих впливів, появилися в нас й інші нові божества, але бога сонця шанували в нас ще й за часів київських князів, коли він звався Дажбогом, а стародавня Кибела збереглася й до наших днів під іменем Купали.

Траки та інші номади в Україні

Геродот оповідає, що в Чорноморській області жило багато інших племен, які зовсім не любили хліборобства. Такими, напр., були народи трацькі, що про них уже була мова у зв'язку з бронзовою добою, а потім ще дикіші, правдиві номади, скити. Про траків Геродот дослівно каже таке:

¹⁷ Howard Carter: "An ostracon depicting a red jungle-fowl", *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. IX, parts I-II, Pril 1923, p. 1, pl. XX.

¹⁸ Tarlugallu.

¹⁹ *Труды VI археологического съезда в Одессѣ*, т. I, 1884 г., стор. 86-103.

»Жити, не працюючи, уважається у траків за найвищу гідність, а працю на землі — за найогиднішу; найліпший спосіб життя — військовий, розбійницький« (Геродот, V, 6).

Не зважаючи на такі погляди траків, між ними і хліборобами-гіперборейцями все ж таки встановилися якісь мирні відносини.

Геродот каже, що траки були дуже великим народом, дорівнюючи своєю чисельністю індам. З богів вони визнавали тільки Ареса, Діоніса та Артеміду, а їхні князі, окремо від решти, ще особливо шанували Гермеса, ним єдиним клялися і казали, що від нього походять (Геродот, V, 7).

Трацька Артеміда звалася по-їхньому Бендіс і була в них за богиню місяця. Геродот писав, що траки складаються з багатьох племен, між якими були й гети, що вірили в безсмертність душі й думали, що померлий іде до бога Зальмоксиса. Частина гетів звала Зальмоксиса також Гебелейзісом. Деякі вчені пояснюють ім'я Гебелейзіс (з литовської мови), як «податель життя» або «спокою», а інші, як «бог землі». Існує переказ, що Зальмоксис був нібито філософом, що вчив про безсмертя душі, а потім його вважали за бога. Геродот каже, що Зальмоксис був рабом Пітагора на о. Самосі, який (Пітагор) жив за 58 Олімпіади, себто в 566 році перед Р. Хр. (Геродот, IV, 95).

Похоронний обряд траків мав і тілопальний, і тіловземлюючий характер. Сама процедура їх похорону відбувалася таким способом. Тіло покійника лежало виставлене на протязі трьох днів, а за той час живі вбивали багато жертвних тварин, оплакуючи покійника. Після тризни, тіло покійника закопували або спалювали, насипали над ним могилу і влаштовували різного роду бойові гри. Найвищі нагороди давали тим, хто перемагав у двобої (Геродот, V, 8).

У трацького племені травсів був звичай, що коли хтось народився, вони обсідали рідню народженого і оплакували ті терпіння, які впали на долю народженого. Натомість покійника ховали в землю з усякою веселістю і радістю, бо він звільнявся від терпінь і досягав щастя (Геродот, V, 4).

»Як ознаку шляхетного роду вони носять на своїй шкірі — пише Геродот — різні знаки. Хто цих знаків не має, той не уважається за шляхетного. Бути поміркованим вважається за найвищі прикмети, обробляти поле — за найбездешніше, а жити з війни та розбою — за найкраще зайняття. Це їхні найвизначніші прикмети« (Геродот, V, 6).

»У траків, — пише далі Геродот, — які живуть за Крестоном, є звичай, що чоловік має кілька жінок. Коли ж чоловік умирає, виникає гострий спір між його жінками, до якого втручаються з одного чи з другого боку приятелі, щоб вирішити, котру з них покійник уважав за найулюбленішу. Вибранку, якій признають цю честь, спершу хвалять чоловіки і жінки, а потім убивають її найближчі родичі над гробом чоловіка і ховають побіч нього. Інші жінки цього чоловіка вважають найбільшим безчестям те, що їх не обрано, і тому мають великий жаль« (Геродот, V, 5).

Це саме Степан Візантійський називає звичаями гетів. Те, що Геродот говорить про траків, Ціцерон оповідає про індів²⁰. В індів подібний звичай існував до недавніх часів. Юлій Цезар говорить те саме про багатих кельтів, які забирають із собою до гробу своїх клієнтів.

»Решта траків — продовжує Геродот — продають своїх дітей на вивіз у чужі землі. Дівчат вони не стережуть, дозволяють їм мати зв'язок із яким хочуть чоловіком. Натомість своїх жінок, яких вони купують по високих цінах від їхніх батьків, суворо пильнують» (Геродот, V, 6).

Болгарський археолог Миков каже, що в Болгарії нема трацьких могил раніших, ніж з VII стол. перед Р. Хр. Найстарші могили відкрито в Елховську, біля села Попово, в яких знайдено залізного меч, типового для VII стол. перед Р. Хр., а біля Ловеча у надгробній могилі знайдено антенний залізний меч, також характеристичний для того часу. Надгробних могил є найбільше в Елховську і в Ловчанську, де траки жили від VI-го до IV-го століття перед Р. Хр.

Особливо багато надгробних могил є у південній Болгарії — в Сакар планина, в Странжа планина і в східних Родобах, де виникла Одриська держава, і де теж зустрічаються дольмени. Їх знаходять і в місцевості Срядна Гора та в Котленську.

На думку автора, купольні гробниці (така є в Мезеку) біля Свіленграда можуть походити від дольменів. Похорони в них бувають теж крестякові та тілопальні. Він вважає, що ці звичаї запозичені від кримських кіммерів²¹.

Але найправдоподібніше, що вони не запозичені з Криму, а прийшли разом із траками з надбожанської України в VII-му столітті перед Р. Хр.

З Геродотового оповідання виходить, що в деяких місцевостях трацької території утворилися організації складнішого політичного типу, в яких провідною верствою була трацька, а підвладною — хліборобсько-гіперборейська. Це видно з імен таких народів, як калліпіді і алазони, з яких перші жили над середнім Богом, а другі — між Богом і Дніпром. Томашек доказував, що ці імена є чисто трацькі та що панівна верства, яка дала їм ці назви, також була трацька. Але Геродот каже, що ті племена сіяли пшеницю та інше збіжжя на продаж, займалися вирощуванням овочів, чого траки не любили. Отже, орати поле і сіяти пшеницю мусіла, очевидно, субстратна верства — гіперборей.

Геродот нічого не каже про те, якою мовою говорили ті наші хліборобські племена. Траки, як відомо, говорили індогерманською мовою. Відомі вчені Фікк, Кречмер і Вірт кажуть, що над Дунаєм жили племена, які говорили хатською мовою, себто мовою, що дещо подібна до кавказької грузинської мови. Вірт каже це саме й про плем'я агатирсів, яке жило на Поділлі та в Карпатах. Можна твердити, що

²⁰) Cicero: *Tuscul*, V, 27. Diodor, XIX, 33, 34.

²¹) В. Миков: »Произходъ на надгробнитѣ могили въ България«, *Годишник на народния Археологически Музей*, кн. VII, 1942, Софія, 1943.

й усі хлібороби на українській території говорили спочатку, себто в неолітичні та ще й у бронзові часи, цією мовою, але під впливом пізнішої панівної верстви траків, а також киммерів, що говорила індогерманською мовою, їхня мова вже тоді почала індогерманізуватися, при чому кожна нова хвиля номадів приносила свої впливи і зміни до цієї індогерманізації. Антропологічно, як показують черепи, що знайдені в могилах на українській території, гіпербореїська хліборобська народність належала до круглоголової передньоазійської раси, яка говорила саме хатською або кавказькою мовами. Як уже знаємо, у круглоголової раси в Україні панував похоронний звичай тілопалення, але з якихось причин були й винятки. Саме такий виняток із загального звичаю тілопалення у гіпербореїв відкрив граф Бобринський біля м. Сміли в двох могилах, у яких покійники були круглоголові. На підставі цього робимо й наші, тількищо згадані, висновки.

Киммери

У грецькій літературі про киммерів зустрічаються згадки (щоправда, зовсім казкового характеру) насамперед в XI-ій пісні «Одіссеї» Гомера, що примістив їх десь аж на краю Океану в місцевості, що окутана вічними хмарами і туманом. Потім про киммерів говорить Геродот, що подає про них відомості у IV-ій книзі своєї «Історії» у зв'язку з приходом на Україну скитів (глави, 11, 12 і 13).

З «Історії» Геродота, як і з інших джерел, довідуємось, що якісь киммери, або якийсь нарід близький до них своєю назвою, наробили чимало заколоту в Малій Азії в VII стол. перед Р. Хр. Біблійне ім'я Гомер, на думку деяких учених, стосується саме до цього самого народу. Геродот містить своїх киммерів в Україні, говорить про бої киммерських князів із власним народом, бо між ними виникла суперечка: киммери, почувши, що наближається велике скитське військо, хотіли добровільно залишити свої землі, але їхні князі вирішили звести бій із скитами. Так між киммерськими князями прийшло до бою з власним народом, у якому вони були знищені. Киммери, знищивши власних князів, зі страху перед скитами втекли через Кавказ (понад Чорним морем, де немає ніякої дороги, щоб могли пройти більші відділи кінноти) в Малу Азію. Далі Геродот каже, що на території Скитії (України) збереглося багато географічних назв з іменем киммерів, наприклад, Боспор Киммерійський і т. п.

Український учений д-р Марко Антонович дуже влучно писав про Геродотових киммерів таке: «Описи цих киммерійських походів ніяк не можна погодити з правдою». «Окрім пізніших грецьких імен — продовжує він — не залишилося на північному узбережжі Чорного моря ніяких певних слідів по киммерійцях. Цікаво, що всі ці «киммерійські» назви, про які нам згадує античне письменство, зосереджені в східній частині Таврійського (Кримського) півострова, в той час, коли Геродот згадує киммерійців, як поселенців цілої південної України»²².

²²) Д-р Марко Антонович: «Чи були киммерійці в Україні?», Український Морський Інститут, ч. 30, стор. 27, 28, 35.

І справді, треба погодитися з М. Антоновичем, що «мілетські колоністи надавали назви містам, могилам, ровам і протокам у честь Гомерових кіммерійців», а не тому, що вони дійсно там жили.

Проте, все ж таки, залишається питання, звідки взялися якісь кіммери в Малій Азії? Своєю кіннотою і жорстокістю вони дуже нагадували скитів, що прийшли за ними пізніше. Спосіб їхнього життя дуже неясний. Коли взяти до уваги, що скити кочували в туркестанських степах і потім пересунулися під тиском масагетів на захід (як говорить Геродот), а цілу Україну займали, з одного боку, хліборобські племена, а з другого — мішані хліборобсько-трацькі племена, що сягали аж до Дону, то все ж залишаються ще степові простори по обидвох боках нижньої Волги і далі на схід до р. Уралу над Каспійським морем. Тут також могли жити напівкочові племена, які під тиском скитів посунулися на захід, напали на хліборобів, що були озброєні частинно гальштатською, а частинно кавказькою залізною зброєю. Коли цей напад хліборобські племена відбили, ці племена подалися, мабуть, через Кавказ (так треба розуміти Геродота), а може й понад Чорним морем або через Даріяльський перевал, і через Грузію дісталися до Малої Азії. Вони могли перейти також і понад Каспійським морем, а трохи пізніше після них туди перейшли і скити.

Це одна з можливостей появи кіммерів у Малій Азії. Крім цього в Україні, як це показують розкопки невеликих могил із корченими вохрованими кістяками та тригранними бронзовими стрілками скитського типу, була ще одна археологічна група. Згадані могили є, мабуть, епігонами поховань попередніх корчених вохрованих покійників бронзової доби, які могли належати якомусь племені нордійського кореня. Такі могили розкопав граф А. Бобринський біля Сміли. Знаходили їх і аматори археології, але не звертали на них жодної уваги, бо ці могили були дуже бідні.

Загально можна сказати, що кіммери були настільки казкові, як і гіпербореї, але одночасно з тим вони могли бути так само дійсні, як і гіпербореї.

Під час розкопів на Херсонщині мені пощастило знайти в одній могилі корчений вохрований кістяк, п'яткова кістка якого чомусь була зелена. Приглянувшись уважніше, виявилось, що в тій п'ятковій кістці стреміла тригранна бронзова стрілка т. зв. скитського типу. Це нагадувало оповідання про Ахіллесову п'яту; покійник, видно, помер так, як і Ахіллес, від стріли, яка потрапила в п'яту. Таких тогочасних, себто одночасних із скитами, «корченців» можна назвати кіммерами, але це могла бути тільки та частина кіммерів, яка залишилася в Україні, як інша частина перейшла в Малу Азію.

(Далі буде)

В. ЧАПЛЕНКО

ПРО ДАВНЮ КОЗАЧЧИНУ І ПІЗНІШЕ КОЗАЦТВО

I

Може б, і не мені про це писати (бож я не історик), але в питанні про походження козаків багато важать і мовні дані, а я мовознавець. Власне, тут може допомогти етимологізація відповідного мовного матеріалу. Правда, давні спроби застосувати етимологічний метод у цьому питанні чималою мірою його скомпромітували, і він тепер не в пошані в істориків козаччини. Справді бо, коли, наприклад, автор «Історії русів» пише, що кінні козаки («козарі») «легкістю їхніх коней уподібнюються козиному скокові» і тому так називаються, а «сердюками» вони називаються нібито «з огляду на серце чи палкість», то це тепер може викликати тільки посмішку¹.

Якже тепер застосувати науковий етимологічний метод, то висліди можуть бути багато солідніші.

А втім, для повної наукової переконливості тут слід використовувати всі можливі в дослідженні людського минулого засоби і способи, а саме: а) історично-документальні дані, б) антропологічно-етнографічні, в) мовно-етимологічні і, може, навіть г) археологічні. Зрештою, «чисті» етимологічні досліді майже неможливі, до них доводиться притягати й здобутки інших наук, щоб виповнювати їх, тії етимології, історичним змістом. Але так само й «чисті» історичні дослідження далеких передісторичних часів неможливі без допомоги етимологій.

Тим то мені в отих трьох «нелінгвістичних» моментах доведеться скористуватися деякими готовими здобутками істориків, етнографів та археологів. Та разом із тим у певних моментах я буду й сперечатися з тими фахівцями. Це буде в тих випадках, коли етимологічні дані заперечуватимуть їхні твердження. От із самого початку мушу висло-

¹) Зрештою, автор «Історії русів» в даному разі тільки продовжував давню традицію цієї псевдоетимології, бо її можна добачати ще в назві «Hircania» (від латинської «hircus» — цап), що була зафіксована, наприклад, на карті Г. Меркатора 1538 р.: це могла бути латинська калька з назви «скіт», якщо прийняти етимологію цього слова, що її запропонував А. Зураєв на підставі осетинського слова «ск'е», «сик'е», що означає «коза»; до цього слова він додав наросток множини — «та», і вийшло «скета» — «скіти» («Северные и правцы Восточной Европы и Северного Кавказа», Нью-Йорк, 1966 р.). Пізніше слов'яни, мабуть, перенесли цю етимологію на слово «хозар», прирівнявши його до слова «коза» (а це призвело до зміни «х» на «к»), оскільки й козячий пастух називався «козар» (є таке й прізвище на Україні), а потім і слово «козак» так могли розуміти.

Вивід назви «козак» від слова «коза» засвідчений ще в хроніках М. Бельського, К. Камберіні, П. Пясецького, П. Шевальє.

витися проти панівного тепер погляду істориків, що, мовляв, козаччина виникла вже на українському (в росіян — на російському) ґрунті десь у XV-XVI сторіччях. Цей погляд став загально поширеним десь наприкінці XIX — на початку XX сторіччів, як про це свідчить хоч би таке категоричне твердження в Енциклопедії Брокгауза та Ефрона: »Тепер такі пояснення (що козаччина виникла не на східньослов'янському ґрунті, — В. Ч.), обіперті виключно на наївних філологічних зближеннях співзвучних імен, цілком відкинута« і »козацтво уважають тепер не чужорідним наростом на народному тілі, а самостійним явищем російського (? — В. Ч.) життя«. Проте далі все таки зазначено: »Але чужоземний вплив позначився на утворенні козацтва, давши йому назву та зовнішню форму«².

Цього погляду додержуються такі українські історики, як М. Грушевський, І. Холмський, В. Голобуцький, Л. Винар, що, між іншим, дав цікавий »огляд історичної літератури про початки української козаччини«³, та інші. Усі вони — »чисті« історики і етимологічним методом не володіють, тим і не можуть розкривати історичного минулого за допомогою цього способу дослідження.

Не зовсім згоден я і з тим, що в давніших істориків, які писали про походження козаччини, все хибне, »легендарне«, не придатне для наукового вжитку. От, наприклад, Голобуцький із зневагою зазначає, що П. Симонівський відсунув початки козаччини аж до Тмутароканського князівства »без будь-якої на те підстави«⁴.

А тимчасом і давніші історики не могли просто вигадувати, свідомо писати брехню (за винятком, звичайно, »казенних«, »придворних« істориків, що могли щось таке писати на замовлення чи й з наказу влади, як це ми бачимо хоч би на прикладі й сучасних більшовицьких істориків, що переписують курси історії відповідно до вказівок чергового диктатора), — вони могли записувати усні перекази про дані часи, могли зберегти свої власні спостереження тощо. Якщо, наприклад, Рігельман писав про те, що в IX стол. між Дніпром і Доном жили козаки, то він базувався на свідченнях давніх джерел, яких і сьогоднішня наука не може нехтувати (згадка в Константина Порфірогенета про країну »Kasachia«, а в Масуді — про нарід »кашак«, що жив між Кавказом і Румським морем — Чорним морем). Той же Рігельман записав цікаві перекази серед запоріжців та серед т. зв. гребенських (терських) козаків. Такі дані свого часу збирали й українські історики, зокрема П. Куліш, що позаписував і опублікував у своїх »Записках о Южной Руси« народні перекази про козаків. При цьому треба сказати, що хоч неписьменні люди й можуть несвідомо перекручувати історичні факти, але вони й не можуть нічого вигадувати про давні часи, — тож коли ці усні перекази перегукуються якось із певними історичними подіями, то це можна приймати як певне підтвердження тих подій.

²) »Энциклопедический словарь«, т. XXX, стор. 581.

³) »Український історик«, чч. 1-2, 3-4, Нью-Йорк, 1965 р.

⁴) »Запорожское казачество«. Київ, 1957 р., стор. 11.

Такий обережний підхід до даних навіть «легендарного» походження особливо важливий для історії України, оскільки на її території були постійні війни та катастрофічні спустошення, що знищили силу-силенну фактичної документації. Звичайно, не можна спускати з ока й критичного поцінування цих даних, — що є, зрештою, невідмінною вимогою всякого наукового дослідження.

Із сказаного випливає й важливе питання моєї теми: чи можна відсувати початки козаччини до часів давніших, ніж XV століття?

Я вважаю, що не тільки можна, а й слід, оскільки ті історичні дані, що відносяться до вже зформованого козацтва, не з'ясовують усіх особливостей і характеристичних прикмет цього яскравого історично-суспільного й етнічного явища. Якщо обмежитись звичайним у сучасній українській історіографії твердженням, що, мовляв, козаччина утворилась із тих утікачів від кріпацтва, що шукали волі, то залишаються відкритими питання: 1) чому українських козаків і українців взагалі москалі довго називали «черкасами»? 2) чому в етнографічних прикметах українських козаків-запоріжців найвні яскраві відмінності супроти решти українців — обов'язково довгі вуса, голені голови й оселедці? 3) чому українські й дінські козаки називали себе «чужою», «неслов'янською» назвою «козачок»? 4) чому основні військові, а часто й побутові явища в козаків не слов'янські?

Отож іще раз кажу: якщо на ці питання немає переконливих відповідей у даних із доби зформованого козацтва, то, очевидно, цих відповідей треба шукати десь глибше в минулому, бож усе це десь мусило законітись, початись.

Почнімо з розгляду назви «черкаси», з'ясуймо, чому цих слов'ян (українців) і християн, та ще й завзятих оборонців «грецької православної віри», називано вже в історичні часи так, як і, здавалося б, зовсім етнічно від цих козаків відмінних мусулман з-над Кубані, з Північного Кавказу. Дехто пробував пояснювати, що це, мовляв, пішло від того, що перші козаки селились біля м. Черкас. Але, поперше, виникає питання й про походження цього міста та його назви, а подруге — «черкасами» називано в XVI-XVII століттях не тільки цих козаків, а й віддалених від цього міста низових дніпрових та почасти дінських козаків («донская черкаса»).

З цього логічно виникає здогад про якісь історичні зв'язки між українськими козаками та кавказькими черкасами. Щоб з'ясувати ці зв'язки, треба зробити відповідний екскурс в історію тих і тих.

Передусім треба з'ясувати релігійну між ними розбіжність, щоб, так би мовити, розчистити стежку для їх зближення. Пішовши в глиб віків, можна виявити, що кавказькі черкеси не завжди були мусулманами, а першою їхньою вірою (після примітивного магізму) було саме християнство. Християнами вони могли стати ще в Боспорському царстві, що проіснувало, разом із залежністю від Риму, до IV віку нашої ери, а в цьому царстві було вже християнство. Крім того, в історії є відомості про те, що ці черкеси ще раніше могли прийняти християнство із Грузії. Для XIII стол. їхнє християнство засвідчене в

дорожніх записках угорського ченця Юліяна, що переїздив через їхню країну десь між 1235 та 1238 роками⁵. Юліян свідчить, що «проводир та людність (цієї країни) називають себе християнами і мають грецьких священників»⁶.

На мусулманство вони перейшли після того, як турки 1475 року завоювали Північний Кавказ, та й то, мабуть, не всі, бо на початку XVI стол. про них казали в Москві німецькому послові С. Герберштайнові, що вони християни, а сучасний черкеський науковець Дж. Коков пише, що «черкеси до XVIII стол. були християнами»⁷ (але знов таки, мабуть не всі). Найімовірніше буде припускати, що християнство зберегла та частина черкесів, що «слов'янилась» і через те користувалась росською літературною мовою (про цю мову далі), як про це також говорено Герберштайнові в Москві. Дослівно це записано в Герберштайна так: «Вони християни, ні від кого не залежать, живуть за своїми законами, визнають грецьку віру, а богослужби виконують слов'янською мовою і нею користуються здебільшого й у житті»⁸.

Питання про «слов'янізацію» черкесів досі було зовсім не досліджене (якщо не рахувати досить слабкої спроби Г. В. Губарьова в його праці «Книга о казаках»), і багато складніше, ніж питання про їхню релігійну приналежність. Але тепер, коли мені пощастило відкрити, що субстратом усіх слов'ян і зокрема українців були кімерійці чи якісь інші предки сучасних адигів-черкесів⁹, це питання набуло іншого аспекту й можливостей щодо його з'ясування. «Слов'янськість» північно-кавказьких черкесів — це було периферійне явище того етногенетичного процесу, процесу схрещення предків цих черкесів із індоєвропейцями (іранцями) в умовах Сарматії, що в кінцевому висліді дав слов'янський етнос.

Великі можливості щодо «слов'янізації» черкесів були в Хозарській державі, що охоплювала вже й виразно слов'янські чи слов'янізовані території, бо коли навіть поляни й кияни та в'ятичі платили данину хозарам, то це означало, що слов'яни належали до Хозарської імперії. Та й тодішні джерела (ал-Бакрі) свідчать про те, що в цій державі була вживана й слов'янська мова. «Хозари, як практичні купці, — пише наш історик І. Холмський, підсумовуючи ці звістки, — ставилися з толеранцією до всіх вір і народів, і в їхній столиці були окремі

5) Що Юліян був у країні черкесів, про це свідчить назва її «Sychia», яка й досі збереглася в адигейських (черкеських) мовах, як слово «цыху» чи «цыхфы», що значить «людина» (тобто черкеси називали себе просто «люди», а чужинці зрозуміли це як етнічну назву).

6) «Archivum Europae Centro-Orientalis». Будапешт, 1937 р., стор. 23.

7) «Вопросы изучения черкесской топонимии». 36. «Питання ономастики». Київ, 1965 р., стор. 239.

8) Подаю за працею Г. В. Губарьова «Книга о казаках». Париж, 1957 р., вип. I, стор. 10.

9) Див. про це в моїх книжках «Адигейські мови — ключ до таємниць нашого субстрату» (Нью-Йорк, 1966 р.) та «Нові знадоби до етногенези слов'ян» (Нью-Йорк, 1967 р.).

дільниці різних народів, а також слов'янська. Слов'янська мова була однією з панівних мов у Хозарській державі; користувались нею і самі хозари, і тюрки, і інші племена. Англійський історик Бюрі каже, що це була свого роду «лінгва франка» — торговельна мова на тодішньому Сході¹⁰.

Далі виникає питання: звідки в них слов'янська літературна мова? Я думаю, що це була та слов'янська мова і — це головне — те письмо, що ним говорив і писав нарід Рось. Цей нарід уперше, либонь, згадано в Захарії Ретора під назвою «Нгòс» (VI в. н. е.). Він жив на Низу Волги (від нього й цю ріку називано тоді «Аòрс»), понад Доном та Озівським морем, ба й у Криму, біля Херсонесу. Християнство цей нарід прийняв раніш, аніж київська Русь, як це переконливо довів болгарський дослідник Е. Георгієв у праці «Письменность россов» (Кельн, 1964 р.). «Яскраву» характеристику цього народу дав константинопільський єпископ Фотій, сучасник Кирила й Методія, у своєму «Окружному посланні». Фотій писав: «Отже, не тільки цей нарід (болгари), проміняв своє колишнє безчестя на Христову віру, а й той нарід, що його часто й багато-хто звеличує за його діяння і що він переважає всі інші народи своєю жорстокістю й кровожерністю, т. зв. роси, які, підкоривши всі сусідні народи, стали горді і зняли руку навіть на Римську (тобто Візантійську, — В. Ч.) державу. Тепер вони замінюють еллінську (тобто поганську) гидку віру, яку визнавали раніш (очевидячки, засвоєну ще в Боспорській державі, — В. Ч.) на чисту й істинну християнську релігію і поводяться тепер як наші піддані й друзі і вже не грабують та не виявляють великої зухвалости, як це було раніш».

Про те, що ці роси були місцевого іранського (скітського) походження (а не скандинавського), свідчить іранське (скітське) походження назви «рось». Цю назву можна вивести з осетинського слова «ўрс», що значить «білий». Семантика «білий», «білявий», «ясний» взагалі була притаманна етнічним назвам народів Скітії-Сарматії, як це я довів у отих своїх книжках, і вона необов'язково означала фізичну «білявість», — швидше це була ознака вищости, позначення того, що це діти Сонця, «сварожичі», «даждбожичі». Таку семантику мали назви «савромати», «сармати», «сали» (чи «шали»), ну й оця «рось». Первісна форма слова «рось» як «ўрс», тобто з голосним на початку слова, засвідчена в сучасній адигейській назві росіян — «урыс», у тюркських «урус» та «орс», а також у тім, що вдавнину річка Рось називалась «Урсь»*. Тільки пізніше, згідно з законом відкритого складу в слов'янських мовах, голосний та «р» помінялись місцями (пор. «робота» — «Arbeit»). Цієї назви не можна плутати з назвою «русь», що нею називались варяги-скандинави, які принесли її потім до Києва, від чого й держава ця стала зватися «Русь». Звичайно, й слово «русь» індоєвропейського походження, значення його «рудий», як про це свідчать французьке «roux», «rousse» та італійське «russo». Між «рось» і «русь»

¹⁰) «Історія України», Нью-Йорк—Мюнхен, 1949 р., стор. 24.

*) Див. про це в журн. «Наука і суспільство», ч. 3 за 1966 р.

чимала фонетична різниця: у »рось« звук »о« з »ъ« (в нашому Початковому літописі назву річки Рось писали »Ръсь«, в род. в. »Ръси«), і через те він не перейшов в українській мові в »і«, тимчасом як у »русь« завжди було »у« (про це також свідчить фінське »rûotsi«). Тільки пізніше, внаслідок того, що київська Русь як держава поширилась і на території, де жили роси (Тмуторокань тощо), то обидві ці назви переплутались і набули одного значення. Але в греків назавжди залишилась засвоєна раніш форма »рось«, і ця форма перейшла в назву »Росія«.

Про іранське походження народу »Hrôś« свідчить і його антропологічна ознака — »з довгим тілом... і коні його не можуть носити, бо має довгі ноги«. Як свідчить А. Зураєв ув отій своїй праці, осетини — найвищі з-між усіх народів Східної Європи. Е. Георгів вважає росів »східнослов'янським« народом, і це відповідає історичній дійсності. У процесі етногенези слов'ян роси »схрестились« із адигейцями (чи їхніми предками — кімерійцями), і внаслідок цього говорили вже слов'янською мовою. Тим то про них і писано в тодішніх авторів, що вони з племені слов'янського. Про це ж свідчить і те, що в Хозарії був спільний суддя для росів і слов'ян, бо підставою для настанови окремих суддів була потреба порозуміватись за допомогою зрозумілої мови. Інакше сказавши, роси й слов'яни — це був один етнос, тільки з різними племінними відтінками та з назвами різного походження, що свідчили про переваги того чи того складника в минулому, — назва »рось« була іранська, а назва »слов'яни« адигейська, як це я довів у своїй книжці »Нові знадоби до етногенези слов'ян та інших народів«. Тільки ж слов'янська народність роси певного часу на територіях, прилеглих до Озівського та Чорного моря, переважала, і це в неї вперше виникло письмо, яке й стало відоме як »роське«. Сучасні дослідники знаходять елементи першої слов'янської абетки глаголиці в різних знаках, накреслюваних на посуді та інших ужиткових речах. Наш учений В. Січинський уклав цілу таку зіставну табличку (я маю її в своїй книгозбірні). У »Книзі генеалогій« араба Фахра аддін-Мубарак-шаха сказано, що »хозари запозичили письмо від росів, і деякі народи Рума, які близькі їм (тобто інші слов'яни, — В. Ч.), пишуть цим письмом, і їх називають »Румі-Рос«, і вони пишуть зліва направо, і літери одна з одною не з'єднуються, і літер не більше як двадцять одна»¹¹.

У всякому разі це письмо було тоді відоме під назвою »роського« і це з ним ознайомився Константин-Кирило в Херсонесі, як про це згадано в його житті. На підставі цього письма Константин створив потім глаголицю. Отож і »послов'янені« черкеси користувались спочатку отим роським письмом, а потім, мабуть, перейшли на глаголицю, а далі й на кирилицю.

¹¹) Подаю за кн. І. Галусенка: »Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря«, Київ, 1966 р., стор. 43. До речі, це дуже тенденційно з »слов'янсько-російської« позиції написана праця, з багатьма наївностями, зрусіфікованою мовою.

Хозарія охоплювала Північний Кавказ, а також, почасти, і Крим, де слов'янська мова була загально відома, бо, як свідчить візантолог Дж. Бюрі (G. Bury), нею користувались греки навіть у зносинах із варягами, а варяги і собі вживали цієї мови, бо самі слов'янізувались.

Ще більше посприяло слов'янізації черкесів навіть на їхній вужчій батьківщині створення 1015 року цілком уже слов'янської держави — Тматороканського князівства. Після того, як князь Мстислав заколов косозького (тобто черкеського) князя Редедю, черкеси приєднались до його війська, і з ними він розбив навіть київського князя Ярослава.

«Слов'янізація» кавказьких черкесів припинилась тоді, коли Надозів'ям та Північним Надчорномор'ям заволоділи тюрки, особливо татари та турки, які зробили черкесів мусулманами та відокремили від центрів слов'янської мови, а передусім від Київської Руси.

Далі треба розглянути оті етнографічні козацькі прикмети — довгі вуса, голені голови та «оселедці», — звідкіля це все взялося? Дінський історик Губарьов пов'язує це переважно з Північним Кавказом, де, мовляв, це тільки й могло спотанову бути. Але після моїх відкриттів, що, на мою думку, докорінно змінюють наші дотеперішні уявлення про передісторичні часи на території України, це питання треба ставити ширше: це спадщина всієї, загально сказавши, «Сарматії», отих асимільованих предків кавказьких черкесів. Адже навіть у поляків до останніх часів зберігалась традиція різновиду «козацьких» вусів — «сарматські вуса», що про них згадує С. Жеромський у своєму романі «Провесна» (це такі вуса, як були у Ю. Пілсудського). А для України «оселедець» засвідчений ув образі київського князя Святослава (X стол.), як його описав Лев Діакон: він голив бороду, але носив довгі вуса та залишав на тім'ї чуприну, що мало бути ознакою його значного роду¹². Річ ясна, що такі звичаї зберігалися й на Північному Кавказі, де жили неасимільовані черкеси — цихи. Згадуваний уже уторський мандрівник чернець Юліян, у першій половині XIII стол. записав про цих останніх таке: «Усі чоловіки, за винятком благородних, голять геть чисто голови і викохують пишні бороди, а благородні, на знак свого благородства, залишають над лівим вухом трохи чуба (чуприну), а решту голови також голять»¹³.

Як бачимо, в обох записах, без сумніву, незалежно написаних, визначено однаково соціальне значення «оселедця» — що це знак благородства. Запам'ятаймо це! Для пізнішого часу — для середини XV стол. цей звичай (але без окреслення «знаку благородства») сконстатував Дж. Ітеріяно, записавши, що цихи «носять дуже довгі вуса, на поясі, в шкіряних торбинках, що їх вишивають їм їхні жінки, мають кресала і бритви з брусками, і тими бритвами голять один одному голови, залишаючи на тім'ї довгу чуприну у вигляді коси»¹⁴.

¹² Про це в «Історії України-Руси» М. Грушевського, т. I, стор. 475.

¹³ Згадуване видання, стор. 29.

¹⁴ Подаю за працею Губарьова, вип. V, стор. 271.

Отже, коли все це було в запорізьких козаків, то воно, без сумніву, свідчить про генетичну спорідненість їх із цим етносом — з цихами-черкесами. До речі буде тут сказати, що це майже автоматично виключає з цієї спорідненості тюрків-торків, печенігів, половців, татар та інших, бо в людей монгольської раси вуса й бороди не ростуть, а в європоїдів-черкесів ця «рослинистість» пишна. Про антропологічну спорідненість козаків-запоріжців із черкесами свідчать і народні малюнки козака Мамає. Цілком виразний кавказький тип можна бачити на профільному зображенні козака-танцюриста в книзі Рігельмана. Та й у тексті своєї праці Рігельман писав, що козаки «схожість обличчя, одягу, дещо в способі життя та звичаїв, а чималою мірою й обрядів однакові з черкесами мають»¹⁵. Це відзначено вже на початку XVIII стол., тобто часу, коли козаки в своєму складі мали вже багато нового слов'янського елементу, а що ж можна казати про часи ранньої козаччини та її типи!

Між іншим, ім'я козака Мамає черкеського походження — від слова «мамає», що значить «ріденька страва», щось таке, як куліш, на протилежність «мамалізі» — густій страві.

Антропологічні «залишки» черкеського типу серед українців Черкащини вивчав свого часу П. Куліш, а відомий український етнограф і антрополог Ф. Вовк сконстатував таке: «Антропологічно, за спостереженнями Л. Чикаленка й моїми, людність козачих сіл на Полтавщині дуже гостро відрізняється від колишніх кріпаків і своїм високим зростом, і темнішою пігментацією, і вищим голов'ям показником»¹⁶. А це ж антропологічні притаманності черкесів, що їх здавна відзначали всі, хто писав про них.

Про те, що генетичні зв'язки не тільки українського (та й дінського) козацтва, а й усього українського народу з черкесами були давні й не випадкові, свідчать і археологічні дані. В. Дяченко в своїй праці «Антропологічний склад українського народу» (Київ, 1965 р.) пише: «Черкеські й північнокавказькі елементи здавна виявляються в низці археологічних пам'яток, останні, зокрема, в салтово-маяцькій культурі другої половини I тисячоліття н.е.» (стор. 109).

Це останнє, звичайно, узгоджується з моїми відкриттями в царині української гідро- й топоніміки¹⁷.

Дяченко в отій своїй праці пише ще й про те, що зв'язки між українцями й черкесами «очевидно, мають бути виявлені в народному образотворчому мистецтві, в орнаментиці, етнографії, мові, але всі ці питання ще чекають дослідників» (стор. 109).

Так, це все ще не досліджене, але навіть малі спроби виявляють ці зв'язки. Ось у Києві 1965 р. видано книжечку Н. Глухенької «Петриківські декоративні розписи», де подано в репродукціях зразки народних розписів із Січеславщини (здебільшого на коминах), і ці роз-

¹⁵) Подаю за працею Губарьова, вип. III, стор. 147.

¹⁶) «Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ», т. 2. Петербург, 1916 р., стор. 445.

¹⁷) Див. про це в отих моїх книжках.

писи виразно зв'язуються з орнаментом на запорізьких натрусках-порохівницях. Відомо, що сиві українські воли до недавнього часу називались — «черкаської породи».

Щодо мови, то тут, справді, нічогосінько не було зроблено, і тільки мої недавні відкриття розкривають, можна сказати, інтимні зв'язки української мови з черкеською. Я маю на увазі не тільки такі географічні назви та прізвища, в яких з самозрозумілою очевидністю наявна етнічна назва «черкеси», тобто такі назви, як м. Черкаси над Дніпром, як річка Черкаська — притока Росі, чи такі прізвища, як «Черкасенко», «Черкасевич» тощо, — а й те, що його я розкрив шляхом етимологізації: прізвище «Мазепа», що значить «місяць-молодик», прізвище «Петлюра» — «гостроносий» тощо¹⁸.

Уже самого цього матеріалу було б цілковито досить для того, щоб переконатись в історичній реальності генетичних зв'язків козаччини з цихами-косогами — черкесами. Але є ще одне питання, яке, в разі його розв'язки в душі мого відкриття, може ще більше переконати в цьому, — це питання про походження назви «козак».

Як відомо, загальнопоширена тепер думка така, що це слово татарського походження, її, цієї думки, додержуються навіть ті, що заперечують неслов'янське походження козаччини. І тільки окремі етимологи не згоджуються з тим, що це слово татарське (напр., Egli в »Nomina geografica«).

Та перш ніж подати свою етимологію назви «козак» мені треба критично розглянути отой погляд більшості істориків та ономастів. Слід передусім сказати, що прихильники цього погляду просто констатують історично пізне значення слова «козак», не етимологізуючи його. Найавторитетніший із цих дослідників В. Радлов у своєму »Опыт-і« словника тюрських наріччів визначив значення слова «козак» так: »Козак у мові джагатайській, у діалектах кримським та казанським — людина вільна, незалежна, авантюрист, волоцюга«¹⁹.

Це визначення повторюють усі, хто пише на цю тему. А в »Encyclopaedia Britannica« сказано, що це слово, »можливо походить від тюрк. quzzaq — пройдисвіт«, але без будь якого пояснення. Якже нещодавно український тюрколог О. Прицак спробував був глибше заглянути в етимологію цього слова, то в нього насправді нічого не вийшло. Я маю на увазі його доповідь »Етимологія та зміст назви «козак», виголошену на конференції українських істориків у Нью-Йорку 11 червня 1965 р. (допис у газ. »Свобода«, ч. 156 з 25 серпня 1965 р.). Він навів найдавнішу (на його думку) згадку про це слово в »Таємній історії монголів« (1240 р.), що була писана монгольською мовою, але китайськими гієрогліфами, — вислів »qazaq targeten«. Але цей вислів не має нічого спільного з пізнішим значенням слова «козак», бо означає... двоколісну гарбу. Другу згадку проф. О. Прицак знайшов у арабсько-половецькому словнику з 1245 р., але він, на жаль, не подав звучання знайденого слова (чи, може, дописувач пропустив?), а навів тільки

¹⁸) Щоб не повторюватись, відсилаю читача до отих моїх праць.

¹⁹) Подаю за М. Грушевським — »Історія України-Руси«, т. VII, стор. 76.

його арабський відповідник »muǧarrad« із таким визначенням його значення: »Хоч арабський відповідник »муджаррад« має багато значень, але можна устійнити тут значення »самітний, не зв'язаний (сім'єю або оселею)«. Третю згадку він знайшов у словникові Махмуда Кашгарського (арабською мовою, з 1074 р., — отже, чому не ця згадка найдавніша?), але це тільки дієслівний корінь »qaz« (»від якого походить девербальне ім'я »qazaq«), що мало значення »топтати землю (кінь), бути самітним у степу«. У цьому останньому випадкові самого готового слова »козак« немає, а є тільки корінь, з якого це слово могло утворитись, але могло й не утворитись. Навіть у глосі »Codex-у Cumanicus-а« з 1303 р. »qazal cosak« проф. О. Прицак не знайшов того, що його добавляли в цій згадці інші, тобто виразно визначеної назви »козак«, бо, на його думку, »тут ідеться про технічний термін, а не про людей«. Справа в тому, що перше слово цієї згадки — це не попсоване слово »караул«, як його досі розуміли, а генуезька назва Криму: »q hazal < gazar«. (Далі я скористуюсь цією поправкою проф. О. Прицака, але з іншим її розумінням).

З огляду на все це доводиться звернутись до мови того етносу, що дав козакам оті свої, розглянуті вище, етнографічно-антропологічні прикмети — »оселедець«, фізичний тип, відвагу тощо. Правда, у цьому я не буду перший, бо ще наприкінці ХІХ стол. Egli пробував виводити слово »козак« із давньої назви церковців »касогь«, але він не протимологізував цього зближення, і тому, наприклад, М. Фасмер не прийняв його припущення. Тим то потрібний якнайдокладніший етимологічний розгляд усього дотичного, відомого з давніх часів і сучасного матеріялу в зіставленні його з даними сучасних адигейських (кабардинсько-черкеських) мов.

Усі відомі нам форми слова »козак« можна поділити за певними ознаками на такі групи: 1) безнарісткові — хозарсько-жидівське »casa«, китайське »кеса«; 2) з нарістками -»г«, -»й«, -»дж« (-»чь«) — Страбонове »kassaioj«, згадувані в нашому літописі між 969 та 1223 роками »касогь«, »косагь«, можливо, »косогь« (цю останню форму згадано в Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона) та »касочь«, сучасна турецька форма »cossah« (у словниках зазначають, що це »руський козак«), сучасна еспанська »cossagos«, сучасна осетинська назва Кабарди »Коседж«, а в кабардинців »косагон«; 3) з нарістком -»к« — »сосас« у »Codex Cumanicus-i«, »косак« у »Синописі« І. Гізеля, перське »кашак«, французьке »cossaque«, англійське »cossack«; 4) з нарістком -»х« — візантійське »Kasachia«, осетинська назва Кабарди »Казах«, назва киргизів у російській вимові »казах«; 5) тюрське »кайсақ«, китайське »койсеу«.

Крім того, усі ці форми можна б поділити на дві групи: групу з »с« усередині і групу із »з« всередині.

Як бачимо, це дуже морфологічно й фонетично розгалужене утворення, та й семантично, як побачимо далі, ці слова не завжди означали те, що ми тепер під ними розуміємо.

Тим то можна думати й про якісь відмінності в їх походженні. Найважливіші тут розбіжності в приголосних, що являють собою взагалі (а не тільки в цьому слові), за моїми спостереженнями, кістяк ув адигейських словах, а це підказує думку навіть про різні корені в різних формах слова «козак». Як видно з наведеного списку цих форм, одні з них мають у корені приголосний звук «с», а другі «з», і стоять ці звуки в таких умовах, в яких черкеська мова не допускає такої фонетичної зміни. Про те, що «с» у певній частині цих форм — етимологічне, а не тільки правописне явище, свідчать написання його, часто навіть з подвоєнням літери, від Страбона почавши і англійським та еспанським закінчивши. Те саме можна сказати й про «з»: воно засвідчене на протязі всієї історії цієї назви.

З огляду на це треба шукати різних первісних елементів для етимологізації циф різних форм.

Для форми із приголосним «с» таким елементом, на мою думку, є кабардинське слово «кІс», що значить «той, хто їде разом з іншими на тому самому коні», отже, ніби товариш чи джура. Це явище зберігалося в житті козаків до недавнього часу, і ще в XIX стол. В. Даль відзначив це в дінських козаків, записавши фразу «посадил бесконнага товарища на забедри». А як переможці так само везли зі собою й полонених, то це слово набуло згодом і такого значення (в кабардинській же мові), і воно засвідчене в староруському слові «кощей», згаданому в «Слові о полку Ігореві» (Ігор пересів з княжого сидла в «сѣдло кощеєво», тобто став полоненим; в даному разі він міг сісти на того запасного коня, що його могли мати переможці, а не обов'язково — на круп коня).

Для повного розуміння слова «кІс» потрібна докладна його етимологія. Є в сучасній кабардинській мові дієслівні приростки «кьуэ-» та «кІэ-», що допомагають в етимологізації цього слова: перший наросток означає (разом з іншими значеннями) «перебування за чимсь, позаду чогось чи когось», а другий (разом з іншими значеннями) — «рухатися слідком за кимось чи чимось»²⁰. Крім того, є в цій мові слово «сєн», що має двоє значень (як гомоніми): «піддаватись навчанню» і «саджати», «садити» (між іншим, і «сіяти»). «Сєн» — інфінітивна форма, але від кореня «с» можна утворити дієприкметникову форму «са». Отже, коли сполучити той чи той із отих двох приростків з цією останньою формою, той виходить «кьуэса» (чит. «коса») або «кІэса» (чит. «каса»). Не виключене, що, з одного боку, кінцеве «а» в цій формі могло відпадати, як це часто в адигейських мовах трапляється, і тоді виходило «кІс», а з другого — оте «са» могло приєднуватись до вже готового утворення «кІс», внаслідок забуття його етимології, ще одно «са», — так утворилась форма з двома «с». Але основне тут те, що з отих приростків та дієприкметника «са» утворилась безнаросткова форма слова «козак», зафіксована в хозарським та китайським ужитку. А значення його — «джура, що або їде разом із своїм «паном» на

²⁰) «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р., стор. 537.

одному коні», привчений сидіти »за ним«, або йде чи їде слідком за ним як допоміжна сила.

Слово »кІзс« увіходить і до складу слова »черкес« (»е« виникло під впливом м'якого »кі«). А складник »чер« — означає, мабуть, »обозний«, як це видно із слова »чырэ« — обоз, — отже, »черкес« — це »обозний вояк«, тобто той, хто їде на возі (а не на коні), або стріляє з-за воза. Таке розуміння цього слова можна підсилити згадкою про те, що й наші козаки, всупереч пізнішим уявленням, не обов'язково були вершники, а їхали на возах, запряжених волами, і з возів тих робили справжні фортеці, відстрілюючись від ворога. На таке значення натякає й адигейська вимова слова »черкес« — »шєрджєс«, в якому перша частина »шєр« означає »стріляти«, чи »влучати«, як це видно зі слова »шєрјує«, що значить »влучний стрілець«. Друга частина слова, либонь, »прикриття«, як це можна з'ясувати за допомогою слова »джэбин« (покрівець), його кореня »джэ«. Отже, »шєрджєс« — »(влучний) стрілець із-за прикриття«, і воно, як і »черкес«, не має нічого спільного з »орлом«, всупереч дотеперішній його етимологізації.

Форма »касог« утворилась від »каса« за допомогою адигейського наростка — »гъу«, який означає: »той, хто разом із кимсь щось робить, співпрацює«, тобто цей наросток підсилює значення щойно з'ясованої форми »каса« чи »коса«, значення »джура«, »помічник«. Звідси можна зробити висновок, що »касоги« — це було допоміжне військо, можливо, наймане, вояки, що йшли в бій замість своїх »панів«. Як відомо таке наймане військо, було в Хозарії. А як за таких вояків найчастіше наймались войовничі цихи-адигейці, то воно й набиало такого значення, як у слові »черкес«. Але фактично це були тільки козаки, а не всі черкеси, як про це свідчить турецька назва »руського козака« »cossak« та еспанське »cossagos« (це справжня транскрипція отого »косагъ«, засвідченого ще й у сучасному прізвищі »Косаговський«). Тим то касоги й легко перейшли до руського князя Мстислава, як той при їхніх очах заколов їхнього князя Редю. Це типова поведінка раннях козаків, як про це ще буде мова далі. Наявність у слові »касог« аж трьох комбінацій голосних на ґрунті адигейської фонетики можна пояснити дуже легко: »косаг« — із »къуэсагъу«, »касог« — із »кІзсагъу«, де друге »а« говірково дало під наголосом »о«, »косог« (якщо воно реальне) — із »косаг« з тими ж фонетичними умовами — говіркове під наголосом. Про це свідчать і різні звучання в есетинській вимові: »касагон«, »касон«, »касион«. Далі, слово »каса« чи »коса« могло додатково оформлюватись і за допомогою наростка »кІуэ«, що ще й досі в адигейській мові дуже практикований і означає діяча. Кінцeve »а« в цьому наростку могло відпасти ще на адигейському ґрунті, і тому це слово набуло форми »касак« чи »косак«, що зафіксована ще в »Codex Cumanicus-i« (»Cosac«), а пізніше в »Синописі«, а також збереглася до наших днів у багатьох мовах (зокрема в польському прізвищі »Kossak«). Страбонове »Kassajo« могло утворитись за допомогою наростка -»ай« (як у »кулай«).

Тепер треба вивести етимологію назви «козак» (із звуком «з» всередині). Є у кабардинській мові слово «ззуэн» (варіант «еззуэн»), що значить «воювати». Це інфінітивна форма, і з неї можна взяти тільки потрібний нам тепер корінь «з». Якщо тепер згадати оті два приростки, що я їх використав, з'ясовуючи утворення слова «каса»-, «кзуэ»- та «кІз»-, то за допомогою їх можна утворити вже «каза» чи «коза», в якому, крім отого значення «їхати на коні» чи бути джурою взагалі, додано ще й значення «воювати». А як сюди додати ще й отой наросток «кІуэ», то й вийде готове слово «козак» чи «казак». Крім того, тут можливий ще й інший наросток з таким же значенням — бути діячем, — «хзуэ», за допомогою якого утворилась форма «казах», що засвідчена ще у візантійській назві Черкесії *Kasachia*, у сучасному «Казахстан» тощо.

До речі буде пояснити тут і слово «кощей» в значенні «слуга». Воно утворилось від «коса» + наросток здрібнілості — «жъей» і засвідчене не тільки в отому згаданому в «Слові о полку Ігореві» випадку, а й у сучасному закарпатському прізвищі «Капшай», з угорською вимовою²¹. Здрібніла форма означає «служка», і пізніший до цього значення й форми відповідник — «козачок», що його вживали в Польщі, в Москві, на Україні. Цим словом в українській мові називають комашку чи жучка, що має назву ще й «казюка», чи «козявка». У цих двох формах зберігся отой наросток -«кзуэ» з кінцевим головним «а», а також наросток -«у»- з корення -«ззу». Останнє — дуже сильний доказ правильності у моєму визначенні кореня слова «козак» (із «з»). Можна тут використати й отой варіант «еззуэн»: з нього можна вивести історичну назву сарматського племені «язиги»; як і в слові «козак», тут теж значення «воювати», але без приростка «кзуэ» чи «кІз», а наросток тут такий, як у слові «касог», — «кзу», що означає співучість, тобто щось таке, як «товариш» (звідси і поняття «товариства» в козаків). Отже, «язиги» були вояками типу козаків. Ця етимологія свідчить, що вже тоді був якийсь прототип козаків, а також про те, що сармати — це вже були адигейці. (Цим я касую свою попередню етимологію слова «язиги»).

Слово «кайсака» має в своїй будові інші корені: «куей» (чит. «кай»), що значить громада, та «сак», що значить «пилний», «обачний», а може, й «сторож» чи «вартовий». А разом це означало «громадський вартовий» (як пізніше тюркське слово «караул» — «стережи аул»; можливо, що це калька з адигейського чи навпаки, оскільки «кайсака» може бути пізнішого походження, ніж інші форми слова «козак»). Слово «сак» зберегло свою семантику до нашого часу у гуцульському «сокотитися», а як звуковий комплекс у прізвищі «Сак». Його можна етимологізувати так: «сын» має значення «стояти на могилі» (на варті) і значення «згоряти», а разом це, мабуть, означало стояти на могилі

²¹) Але казковий «Коцій безсмертний» походить, здається, не від цього слова, а від адигейського «кзуэщий», що значить «скіпка». «Коцій безсмертний» у казках фігурує як дуже худа постать.

і підпалювати сигнал тривоги, як це робила й українська степова козацька сторожа, спостерігши наближення татар; до «сы-» приєднується такий наросток, як і в слові «козак», перетворюючи «ы» на «а». «Саками» — називали себе скіти (може, це були скітські козаки). Ця форма «кайса» засвідчена в китайському «кюйсеу», де м'яке «к» може походити від адигейського «кІ» (як у слові «кІэх», що читається «кях» і означає «адигеєць»), а «у» — від отого кореня «ззу», що зберігся й у «козявці».

Коли мова йде про козаків як громадських вартових чи взагалі сторожу, то можна згадати й прийняти поправку вислову «ghazal cosas», що її запропонував ув отій своїй доповіді проф. О. Прицак, — що це, мовляв, треба читати як «ghazar», бо це, мабуть, означало «хозарська козацька сторожа» (це я вже кажу), оскільки козаки прийшли звідти. Але фізичними сторожами-вартівими могли бути ті ж таки черкеси.

Пізніше всі розглянуті семантичні варіанти слова «козак» злилися в одне розуміння — козака, вояка (слово «войка» — слов'янсько-адигейський варіант з'ясованого вище слова «казюка»), що для нього воювання — основна «професія». Можна ще відзначити, що зі словом «козак» семантично схрестилось слово «къязык»; що значить «кілок», тобто застругана, як спис, ломака, яка могла правити в козаків за зброю. Згадаймо наших «коліїв» та «Коліївчину» другої половини XVIII стол.: їх так називали від слова «кіл», а не від «колоти» (хоч це слова того самого кореня). А форма іменника «коліїв» така, як у слові «гарматій», тобто назва людини, що мала справу з «колом» чи з «гарматою». Чи не було в назві «коліїв-гайдамака» далекого відгуку з давнього семантичного зв'язку слова «козак» із «къязыкъ»? Адже в Коліївщині брали участь і справжні козаки-запоріжці — Максим Залізняк та інші.

Цікаво відзначити етимологію слова «казах», подану в «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка (Київ, 1966 р.): «Козак» утворене від слова «казах»... «Казах» значить «гусак дикий», тобто вільна людина, волоцюга. Справді, в кабардинській мові є слово «къязыхъу» із значенням «гусак», але це, мабуть, була жартівлива інтерпретація затемненої етимології чи народна етимологія.

Про те, як воно сталося, що тепер цілий тюркський нарід — казахи, стали називатися цією назвою, мова буде далі.

Залишається ще пояснити, сказати б, побічні форми слова «козак»: «козарлюга» та маловідому форму «козуря», а може й «козюра», що походить від «козуря» з метатезою палаталізації приголосних. На те, що першої форми — форми «козарлюга», не можна вивести із слова «козак» звернув був увагу Губарьов у згадуваній уже його праці, але він не дав докладної етимології цього слова, а тільки натякнув, що це слово походить від «козар» у значенні «козарин». Справді, тільки зближенням цієї форми із словом «козар» можна пояснити наявність у ній звука «р». Наросток «-уга» («-юга») в українській мові досить продуктивний («собацюга», «злодюга»), звук «л» у цій формі міг по-

явитися внаслідок аналогічного пом'якшення »р« (як у »дремлюга«, де »л« — наслідок пом'якшення губного »м«). Це »р« збереглося ще в слові »козарня« — приміщення для козаків у панських маєтках. Є в українській мові прізвиська »Козар«, »Козарин«, »Козаренко«. Історично це безперечний відгук життя козаків у колишній Хозарії (»Козарії«). А крім того, можна думати, що й слово »козар« утворене від того самого кабардинського »кореня«, що й »козак« — від »kasa«, тільки за допомогою іншого афікса — афікса »р«, що є ознакою називного відмінка. Про це свідчить і ота безнаросткова форма назви »козак« — »kasa«, бо ж афікс »р« рухомий, він може легко зникати і появлятися, залежно від потреби. Але в сучасній кабардинській мові є й форма з »р« — »къэзэр«, тільки це слово значить »скупий«. Проте й цю семантику можна історично пояснити: у Хозарії панівним елементом були жиди, вони переважно торгували, не розтринькували так грошей, як це робили черкеси, а особливо та частина їх, що козакувала, і тому для них (черкесів би то) »козар« — це був синонім козарина-жида. Згадаймо Тарасове Шевченкове: »скупий жидюга дав би гривню«. У всякому разі ясно, що козаки свого часу зріднилися були з Хозарією і ще й після того, як київський князь Святослав зруйнував цю державу (969 р.), уважали себе »козарами«. Такий сенс має і підпис українського козацького літописця Самійла Величка: »Истинній Малія Россіи сынъ зъ племени Хозарского и изъ слугъ войска Запорожского наименшій слуга Самуило Величко«. Запоріжці казали Рігельманові на початку XVIII стол., що вони »походять від народу Козарського, поселились були над Дніпром і вже звідти розійшлися по тих місцевостях, де тепер — тобто на початку XVIII стол. — живуть«²².

Так само й терські козаки в розмові з Рігельманом називали себе »козарівцями« (чи »кожарівцями«) з таким же історичним значенням цієї назви, хоч тут може бути й відгук їхньої служби Персії, бо по адигейському перс — »къэжэр«. Відповідне оповідання записав уже в XIX стол. й П. Куліш. »Запорожці перше звались козари, сиділи в Каневі, потім у Романкові, потім у Старому Кодаку, а далі — нижче Никополя«²³.

О. Стороженко в »Споминках про Микиту Леонтійовича Коржа« теж записав таке: »Чув же я од мого діда й батька та од інших старих людей, що січовики ще за старожитних часів прозивалися козарами«²⁴.

П. Куліш записав і форму »козуря«, що її він назвав »зменшувально-пестливою«. А ця форма вжита в фолклірному тексті:

»Лучче б, козурю, могли мої очі на потилиці стати«²⁵.

Ці різні своїм походженням слова — »козак« — »кайсак« — »казах« — »козак« — »козарлюга« й »козуря« сплелися семантично і являють

²²) Подаю за Губарьовим, вип. III, стор. 152.

²³) »Записки о Южной Руси«, т. 1, 1856 р., стор. 150.

²⁴) »Твори«, т. 1. Київ, 1966 р., стор. 245.

²⁵) Там же.

тепер одне гніздо назов на позначення «козака». Але в деяких із них виробилися свої стилістичні й семантичні відтінки. Слово «казах» в російській, а за нею й в українській мові набуло тепер етнічного значення (як це сталося — про це далі), слово «козарлюга», всупереч переважно негативній семантиці його наростка, має відтінок схвального поцінування козацької сили, «козуря» — уже виразний лексичний і стилістичний архаїзм, що вийшов з ужитку.

Є ще одне слово, що, можливо, генетично пов'язане з цією групою, — це слово «козир» (в грі у карти). Оскільки в картах є королі, вояки (нижник, або хвилька), то може бути й такий бойовий тип, як козак під ім'ям «козиря» (з «козаря»). (На це натякає й назва гральної карти взагалі в кабардинській мові «къэзыр»). Адже слово «козир» і поза картами має значення «спритна, завзята людина». Вислів «козирем стояти, дивитися», значить «стояти в задиркуватій позі» (Б. Грінченко). Моє припущення щодо етимології тим імовірніше, що етимології слова «козир» ще немає (див. у Фасмера). І саме що рису вдачі — «козирем стояти», бути «козаком» сміливим, відважним передали адиги-черкеси українському народові. Це ж факт, що найвидатніший після Богдана Хмельницького український гетьман Іван Мазепа був виразно черкеського походження, черкеського ж походження був і новітний проводир у боротьбі українського народу за своє визволення Симіон Петлюра. Є підстави думати, що й Тарас Шевченко, уродженець Черкащини, мав у своїй крові «черкеський вогонь». Для мене має доказову силу в цьому розумінні велика схожість його молодого автопортрета з моїм знайомим С. Старовим, що теж походив із Черкащини і має виразні «південні» риси. Навіть найновіший для нас «бунтар» — поет В. Симоненко походить, як відомо, з тієї ж Черкащини, з с. Біївки (назва адигейського походження, утворена від слова «бий», що значить «ворог», а можливо, й «суддя», бо таке значення має воно в киргизів).

Цю свою гіпотезу про походження козащини я назвав би *сармато-черкеською*, оскільки козацтво як уже слов'янське (фактично — українське) явище, з одного боку, з давніх давен належить до цього етносу (фактично — до українського народу), а з другого боку — було виявом специфічно-черкеського духу войовничості й завзяття.

II

У першій розділі цієї статті я спробував з'ясувати генетичні зв'язки козащини й козацтва з адигами-черкесами, а тепер погляньмо, як це яскраве історично-суспільне явище законилось у лоні цього етносу і як на протязі історії розвивалось. Ясна річ, що це має бути тільки **конспективний** перегляд відповідних даних (але в світлі моїх етимологічних відкриттів). Очевидячки, це не було випадкове, що саме цей нарід породив козачину як таку, — мабуть у самій вдачі цих людей було щось таке, що виявилось у творенні козащини. І, справді, в найдавніших історичних згадках про цихів-черкесів є вказівки на такі особливості їх. Найперше про це — скільки мені відомо — писав

Страбон у 18 році нашої ери. Зафіксувавши вперше назву цього народу — «Zuchia»²⁶, він разом із тим відзначив і іншу цього народу назву «Kossajoj», що його Губарьов слушно вважає першою історичною фіксацією слова «косаг» — косоги (на його думку, в цьому написанні замінено фрикативне «г» на «й»), хоч це могло бути інше морфологічне оформлення; як «кзулай» — багатій. Наявність цієї другої назви свідчить про те, що вже тоді з-поміж цихів-черкесів виділялась окрема верства, що була зарідком козаччини й козацтва. Він бо (Страбон би то) про отих «косаїв»-«косагів» писав, що «вони, як і інші верховинці, здебільшого вояки-лучники, увесь час шукають здобичі, бо їхня країна мала (він, мабуть, мав на увазі тільки тих цихів, що жили на Кавказі, — В. Ч.) й неврожайна, вони мусять жити з нападів на інші племена і з необхідности зробилися народом сильним, бо кожен з них вояк»²⁷.

Але таке узагальнення, що, мовляв, «кожен з них вояк», або було наслідком неповної поінформованости Страбона про їхнє суспільне життя, або він мав на увазі тільки упривілейовану частину їх, «благородних» і вільних, бо пізніші інформації свідчать про те, що в складі цього етносу, крім згаданих благородних і вільних, були ще васали, кріпаки й раби (як це було й у всіх тодішніх народів). У згадуваних уже подорожних записах угорського ченця Юліяна, сказано (я цитував це місце), що тільки «благородні» з людности Цихії носили «оселедці», а інші геть чисто голили голови. А генуезець Дж. Інтеріано, що жив серед них у середині XV стол., прямо свідчить, «що вільні з них знали лише війну, постійно з усіма воювали»²⁸.

Проте, очевидячки, не можна брати всіх черкесів-цихів, навіть із «благородних» та «вільних», за справжніх козаків, — в цьому треба тільки добачати ту вдачу цього етносу, що породила козаччину. Найімовірніше, козаками були оті «колії», що не сиділи на місці, не мали сталих господарств, ба й зневажливо ставились до «гречкосіїв» (як пізніше українські запоріжці). Я міг би притягти сюди етимологічні дані, що впливають з аналізу збережених до останніх днів Січі Запорізької слів «сірома», «сіромахи», що фактично на протязі всієї своєї історії були найтипівішими козаками, «голоотою», що ставилась зневажливо до «дуків-срібляників». В основі цих слів адигейське «сырыху», що значить «білявий», «русявий», і від цього слова, як я це показав в іншій своїй праці — в книжці «Адигейські мови — ключ до таємниць нашого субстрату», — походила назва «сармати», але в умовах козаччини ця етнічна назва стала пізніше назвою отих «типових козаків» — сіроми, сіромах, сіромашні, козацької голоти. Між іншим, від цього ж слова — «сырыху» походить і відоме в Західній Україні «сарака» — бідолаха, тільки з іншими рефлексами голосних

²⁶) Це була та сама назва, що й відзначена вище «Suchia» в мандрівника Юліяна, а те й те написання — це адигейське слово «цѣыху» або «цѣыфы», що значить «людина», як я це вже відзначив.

²⁷) Подаю за Губарьовим, вип. I, стор. 29.

²⁸) За Губарьовим, вип. I, стор. 23.

та з наростком -»къуэ«. (Назва м. »Сорока« на Хотинщині — це знов інша рефлексакія отого »сырыкъуэ).

У Київській Русі косоги-козаки, безперечно, теж були відомі, і можна думати, що багатирі з билин, збережених в основному на російській Півночі, — це були образи козаків, як про це свідчить ім'я Чурила чи Джурила Пленковича (»Джурило« — від »джылын« — лескотати, з дисиміляцією »л«-»р«) та називання Іллі Муромця »старим козаком«.

Якщо повернутися до території над Чорним морем, то треба насамперед згадати Берладь над долішнім Дунаєм, що її історики ще раніш схильні були розглядати як свого роду Січ. Візантійка Анна Комнен зберегла в своїх записах декілька імен берладників, і на підставі цих імен можна скласти хоч приблизне уявлення про етнічний характер цієї людности. З цих імен видно, що це була людність адигейського походження, хоч, може, й з »периферійною« вже слов'янськістю, і говорила вона, напевно, по-слов'янському, оскільки туди тікали »вигонці« з Галича та »ізгої« з Києва. Ось ті імена: »Tatou« — це те слово, що збереглося в сучасному українському прізвищі »Татух«, тільки без наростка (адигейського) -»хъуэ«, що означає рід заняття, цей же корінь зберігся в прізвищі »Татомир« (від »тэтэ« — батько або від »тетин« — бути на службі); Satsa — від »шэча« — »той, хто важить«; »chaly« — »важкий«, »гладкий« (пор. рос. »холить« — вигодовувати, викохувати). Навіть »Sesthlabou«, що його М. Грушевський уважає слов'янським »Всеславом«, не зовсім виразне в такому розумінні.

Про берладників М. Грушевський пише, що »правдоподібно, се була півпромислова, напіввоєнна людність, зовсім, як пізніші козаки«²⁹. Він же згадує факт, як берладники напали човнами на Олешня й розграбували його. Близькі до берладників галицькі »вигонці« під час нападу татар у 1223 р. прийшли з моря в Дніпро на тисячі човнів, щоб приєднатися до руських князів. Про те, що це були козаки черкеського походження, свідчить ім'я по-батькові одного з їхніх ватажків — Юрія Домамирича: »Домамир« — слово, складене з двох слів — »дамэ« (чит. »дома«), що значить »крило« або »плече«, і »мир« — »бей«, князь. Ім'я другого ватажка — »Держикрай« хоч і побудоване із слов'янських складників, але за адигейською схемою: наказовий спосіб + іменник у називному відмінкові. Така побудова прізвищ, як відомо, була дуже поширена серед наших пізніших запоріжців, і таких прізвищ іще й досі дуже багато в українській мові.

Трете »козакоподібне« явище в тогочасному житті — то були »бродники« (слово вже виразно слов'янське — походить від слова »брід« чи, може, »бродити« в значенні »блукати«, »волочитись«, а це відповідає способові козацького життя). Бродники були християни (цілували хрест руським князям під час битви з татарами 1223 р.), але пово-

²⁹) »Історія України-Руси«, т. 2, стор. 520.

дилися не так, як християни нібито повинні поводитись: зрадили київського князя Мстислава і видали руських князів татарам на поталу. Це виразно свідчить про те, що вони не вважали руських своїми. Про ім'я їхнього ватажка «Плоскиня» М. Грушевський пише, що воно, «очевидно, руське», але це, либонь, не так: воно оформлене так, як черкеське «шовгеня» (звідси прізвище «Шовгенів»), «перегеня», але кореня я не знайшов (може, «витрішкуватий», може, «горбатий»). Про бродників М. Грушевський пише: «Зводячи докупи сі звістки, мусимо прийти до висновку, що іменем бродників означалася руська кочовнича людність на всім просторі степів від Подоння до Подунав'я»³⁰. На мою думку, тільки «руською» ця людність не була — це були послов'янені козаки — черкеси. У всякому разі, як ми бачили, під час битви з татарами вони поводитися з «руськими», в київському розумінні цього слова, як чужі.

Думка про участь у козаччині чорних клобуків, торків та берендіїв з огляду не тільки на відзначену в першій частині цієї статті «негативну» антропологічну ознаку — неможливість мати «козацькі вуса», а й на історичні дані, — неприйнятна. Вона, ця думка, спирається переважно на одній дописці з XVI стол. на Воскресенському літописі, що мовляв, «усі чорні клобуки, що називаються черкасами», але це хистка підстава: автор дописки, мабуть, уже не розрізняв тих і тих, та й під «черкасами» міг уже розуміти українців, як уже тоді москвини їх називали. Як зазначив слушно М. Грушевський, «чорноклобуцька людність... під час колонізаційних переворотів XIII ст. мусіла розсіятись і зникнути без останку»³¹. Та й селилася ця людність не там, де в ті тривожні часи зберігалася козаччина як така. Щождо пізніших, татарських уже часів, коли татари були мусулманами, на перешкоді стала релігійна ворожнеча між оборонцями «грецької віри» — козаками і «невірою» — татарами. Ті окремі татари, що приєднувались до козаків, вже вихрещувались, як це відомо з історії таких татарських родів (напр., Богдана Глинського).

Про те, як з'явилися у мові українських козаків татарські назви, буде мова далі.

Тепер треба з'ясувати, як це дуже давне в своїй генезі цихсько-косоське (черкеське) історичне явище — козаччина, перетривало на території України жадливі спустошення цієї території під час навали різних тюркських орд — печенігів, половців, а особливо монголо-татар. Найпереконливіша, на мою думку, відповідь на це питання буде така:

³⁰) «Історія України-Руси», т. VII, стор. 71.

³¹) «Історія України-Руси», т. VII, стор. 71. Але я б до цього додав, що від цієї людности залишилися відповідні антропологічні риси в українців тих місцевостей, де та людність селилась. Напр., у Галичині є цілі села з такої колишньої тюркської людности. Крім того, від мови цієї людности залишилися певні сліди в українській мові, зокрема наросток у прізвищах — «чук» («Самчук» тощо) виразно тюркського походження (за аналогією з такими словами, як «бунчук», «баранчук»).

воно перетривало і могло перетривати тільки завдяки своїй специфічній природі — бути вояками на службі в будь-кого, жити примітивним пригодницько-розбійницьким життям, життям берладників, бродників, вигонців тощо³². Адже бродники зразу перекинулись у 1223 році до татар, коли побачили, що ті перемогли.

З історичних даних відомо про «ординських» і «татарських» козаків, але то не були татари, а ті ж таки черкеси-козаки, що пішли на службу до ханів Золотої Орди, а пізніше до кримських ханів. У Золотій Орді також ханські баскаки тримали при собі охорону з козаків. І, наприклад, басак Курського князівства Ахмет 1282 р. привів з П'ятигір'я черкесів і поселив їх двома слободами під назвою козаків. Та коли вони почали дошкуляти місцевій людності грабунками й нападами, а та людиність звернулася із скаргою на них до хана, то хан дозволив тих черкесів звідти прогнати. Тоді вони пішли до іншого баскака, і той дозволив їм поселитись над Дніпром, де пізніше й виникли міста Черкаси та Канів³³. Я вже говорив про антропологічні сліди кавказького характеру в людності Черкащини.

Були козаки білгородські чи аккерманські, і про черкеське їх походження, між іншим, свідчить назва с. Черкес у Південній Басарабії, були й перекопські, що служили кримському ханові. Був навіть окремих козацький улус, що мав якісь договірні відносини з кримським ханом. 1474 року кримський хан Менглі-Гірей писав московському цареві Іванові III: «Мені, Менглі-Гіреєві, не воювати твоєї землі... ні уланам, ні козакам» (тим, звичайно, що були в нього на службі)³⁴. Року 1516 той же кримський хан Менглі-Гірей виправдувався перед польським королем, що білгородські козаки його не слухають і вибрали собі за отамана його ворога царевича Алика.

А про те, що ці ханські козаки не були татари, свідчить прізвище одного кримського козака, що приїжджав звідти до московського князя в 1534 році. У Никонівському літописі під цим роком записано: «Приїхалъ къ великому князю ись Криму его козакъ Янъгондыръ Кожуковъ». Прізвище «Кожуков» не московське, як можна б подумати з огляду на -ов», а черкеське: це двозвукова вимова кінцевого ->(ы)уэ», а це закінчення обставинного відмінка (до речі, й саме московське — «ов» походить від цієї форми, як я це довів у своїх етимологічних дослідях). А черкеський корінь цього слова «къажъык» значить «сорокопуд» (птах).

³²) Але це не могли бути т. зв. «татарські люди», що робили для татар хліб, бо козаки, як відомо, ставились зневажливо до «гречкосіїв».

³³) М. Грушевський поставився до звістки про таке поселення черкесів над Дніпром скептично, навіть уважав, що це Волдін вифантазував («Історія України-Руси», т. VII, стор. 69). Але я вже зазначав, що вигадувати такі оповідання про давнє минуле не так легко, а множинна форма назви м. Черкаси прямо свідчить про масовість цього поселення. Крім того, це підтверджують і нові історичні досліді. Див. М. Ждан — «Золота Орда». «Визвольний шлях», кн. III, 1966 р., стор. 297.

³⁴) Подаю за Губарьовим, вип. IV, стор. 221.

Коли мати на увазі взагалі діяльність козаків у татарських державних формаціях, зокрема в Золотій Орді, то слід відзначити, що деякі з них вибивались на видатні керівні пости. Такими були еміри Ногай (від нього пішла назва ногайців*), Мамай (ім'я, як я вже відзначав, кабардинське), Едігей (чи не від «адиге»?); ім'я хана Хаджі-Черкеса також, мабуть, свідчить про його черкеське походження.

Взагалі ж те, що козаки були на службі в татар і охороняло їх від татарських нападів та винищування. Водночас ця служба й не могла не накинати їм багато татарських назов, таких, як «кіш», «бунчук», «осавул», «курін» та багато інших.

Але мова в них була ввесь час слов'янська, а коли говорити про історичні часи — українська, як і віра — християнська. І якщо, з одного боку, ніхто з істориків не заперечує, що повного знищення слов'янської (а я додам: або слов'янізованої) людності в Дикому Полі не сталося навіть за татарського там панування³⁵, то з другого — про це красномовно свідчить безперервність традиції в збереженні назов Дніпрових порогів, що їх записав ще в X стол. Константин Порфірогенет. І хоч назви ці були адигейського (черкеського) походження³⁶, але великою мірою вже українізовані й уживані в українському мововжиткові як «свої». Очевидячки, живими носіями цієї традиції були передусім дніпрові козаки, чи запоріжці, що й назву цю одержали від того, що жили за порогами, в найнадійнішому на всю Південну Україну «сховищі» — у Великому Лузі. У московській пам'ятці початку XVII стол. «Книга Большому Чертежу» прямо сказано: «А пороги писаны по скаскѣ Запороских черкас»³⁷.

Коли Крим завоювали турки, це, з одного боку, ніби звільнило запорізьких козаків від залежності й зв'язків із Кримським ханатом, а з другого — поставило їх у ворожі відносини до завойовників їхнього державного «центру», — і вони стали нападати на турків. Року 1493 вони вибрали собі за отамана князя Богдана Глинського, послов'яненого нащадка хана Тохтамиша, який після того, як його розбив Тамерлан, утік до Литви, і напали на Очаків. А як ще в другій половині XIV стол. українські землі увійшли до складу Литовського князівства і кордони цієї держави дійшли майже до Чорного моря, між цими двома державами — між Туреччиною з Кримом, з одного боку, та Литвою — з другого, утворилась велика смуга ніби нічиєї землі, а фактично вона стала козацькою — «Вільностями Війська Козацького Запорізького», як цю землю стали пізніше самі козаки називати. Крім того, це полегшило зв'язки низових козаків із тими козаками, що жили над середущим Дніпром, зокрема з черкаськими, що жили біля Черкас та

* По кабардинському «нэгей» (чит. «нагай») значить «виразний погляд».

³⁵) Напр., І. Холмський пише: «Хоч через наші степи пролітали все нові орди кочовиків, але в неприступних місцях ховалися останки населення, що вміли пристосуватися до важких умов життя й не залишили своїх станиць». («Географія України й сумежних земель». Краків—Львів, 1943 р., стор. 271).

³⁶) Див. про це в моїй кн. «Адигейські мови — ключ до таємниць нашого субстрату».

³⁷) «Книга Большому Чертежу». Под редакцией К. Н. Сербиной. Л. 1950 р.

Канева, і стало більше сприяти орієнтації низового козацтва на слов'янську (українську) й християнську людність України, а також допливові слов'янського (українського) елементу на Низ. Унаслідок цього низове козацтво дедалі дужче відчужувалось від татарсько-турецького мусулманського світу і почало ще завзятіше воювати з «невірними», з «бусурманами». У цьому слов'янізованому й християнізованому «казані» «перетоплювались» на слов'ян (українців) ті неслов'янські елементи — татарські, молдаванські тощо, що пристали до козаків за татарської влади і співпраці з Кримським ханством. Якщо за часів Менглі-Гірея отаманом у козаків міг бути справжній татарин — царевич Алик, то пізніше отаманом став Остафій Дашкович, староста канівський, що хоч був фізично схожий на татарина і говорив по-татарському, але, мабуть, не вважав себе вже за такого. Таким же був, як уже сказано, й Богдан Глинський.

Пізніше козаки стали найматись на службу до польських королів, потім серед них з'явилась категорія «лейстровиків» — реєстрових козаків.

Проте це не значить, що козаки зразу й остаточно перейнялись, сказати б, українською національною свідомістю (якої, до речі, тоді й у властивих українців не було). Вони ще довго залишались особним вояцьким елементом, що міг служити всякому, хто давав більші можливості щодо здобичі. М. Грушевський наводить у своїй «Історії України-Руси» народну пісню про напад татар на мирних хліборобів. У цій пісні оповідається, як якийсь Коваленко зібрав женців, свідомо дібравши молодих («хлопці, дівчата та все молодії») і вивів їх у поле, а потім сказав, що сам піде поспідати. А відтак сталося несподіване:

Ой і жнуть женці, розженаються,
На чорную хмару озираються...
Ой то ж не хмара — то орда іде,
А Коваленко передок веде.
В'язали руки та сирицею,
А залили очі та живицею...³⁸

М. Грушевський навів цей текст на доказ небезпечности роботи в полі під час постійних татарських наскоків, — він і про це свідчить, цей текст, але з нього видно й те, що отой Коваленко був татарський помічник у ловленні «ясиру».

Показова в цьому розумінні діяльність майже легендарного, але історичного й реального Байди-Вишневецького, що про нього залишилась така гарна дума-пісня³⁹. Він пробував служити навіть Туреччині і ходив із своїми козаками до Туреччини як її приятель (Польща навіть боялася, що він наведе турків на неї), був на службі в московського царя, одержав навіть від царя маєток, воював у Лівонії. Навіть М. Грушевський, що намагався всяково виводити козаків з лона українського народу, писав про таку поведінку козаків: «Широкі

³⁸) «Історія України-Руси», т. VII, стор. 56.

³⁹) «Байда» — адигейське слово, що означає «дрібниця», а також «той, хто мало працює, а багато гуляє».

розмахи політичної акції Вишневецького і скромніша, але аналогічна діяльність пізніших ватажків, не могла не вплинути на витворення такого почуття (почуття козацької окремішності, що нібито постало внаслідок постійного «відпекування» від них польського уряду, — В.Ч.). Князі Ружинські накладають з Москвою, Зборовський у ролі козацького ватажка переговорює з Волощиною, носиться з плянами участі в перській війні. Пізніше козацька старшина пропонує поміч ханові, мабуть, проти Туреччини. У 1590-их роках Січ продає свою поміч кожному із сусідніх держав під умовою доброї нагороди, як вповні незалежна політична сила⁴⁰.

Це правильна констатація історичної дійсності, але М. Грушевський неправильно з'ясовує виникнення цієї окремішності, яка нібито — як уже сказано — постала внаслідок отого «відпекування» польського уряду від них, щоб не відповідати за їхні напади на татар та турків. Як відомо, так само «відпекувалися» від козаків і татарські хани (Менґлі-Гірей, 1516 р.), як також і московські царі. Насправді ж ця окремішність — це був ще живий відгук їхнього походження від косогів-черкесів. Адже ще й в ці історичні вже, часи дніпрові козаки мали певні, сказати б «родинні» контакти з кавказькими черкесами. От у задуманому в 1556 р. поході на Крим Вишневецькому мали прийти на допомогу кабардинці на чолі зі своїм мурзою Канкличем. І, навпаки, коли московський уряд загадав був Вишневецькому йти на кавказьких черкесів, той відмовився. Про це навіть М. Грушевський написав: «Може бути, поняття про одноплемінність дніпровських черкас-козаків з кавказькими черкесами мали також свій вплив на такий плян»⁴¹. Коли кримський хан подарував Богданові Хмельницькому, як той поїхав туди, перед своїм виступом проти Польщі, «панцир черкеський», то це теж, либонь, свідчило про якесь значення генетичного зв'язку запоріжців та черкасців із кавказькими черкесами. Ось як писав про це козацький літописець Самійло Величко: (Хмельницький) «при отклонѣ... ударованъ zostалъ отъ него (від хана) панцеромъ черкескимъ зъ мѣсяркою и карвашами, з сайдакомъ моднимъ зъ лукомъ, стрѣлами и шаблею подъ позолотою черкескими жъ».

Взагалі ж у XV стол., як це слушно відзначив і Губарьов, польські акти виразно розрізняють «козаків» і «русинів», а московські — «козаків-черкасців» і «литву» (як етнічне явище, що до його складу входили білоруси й українці-русини). У Литві (як державі) були «черкаси», козаки надроські й «черкаси-севруки» (чернігівські), за річками Десною й Сеймом.

Але таке «розмежовування» між властивими козаками й рештою українського народу докорінно змінилося під час і після Хмельниччини, коли «покозачилися» мало не всі українці-селяни Наддніпрянщини, а також і багато міщан на тій території, що її охопила держава

⁴⁰) «Історія України-Руси», т. VII, стор. 140.

⁴¹) «Історія України-Руси», т. VII, стор. 124.

Б. Хмельницького. І тоді ж зайшла велика зміна в самій семантиці назви «козак»: вона, ця назва, стала означати незакріпачену людину, приналежну до певного, навіть упривілейованого стану. І коли М. Грушевський розглядає козаччину цього часу (в томах V-VIII) як «орган соціальних і національних змагань українського народу» та описує, «як козаччина завдяки ідеї козацького імунітету, виробленого протягом другої половини XVI стол., притягає до себе великі маси селянського і міщанського елементу і через те сама здобуває відмінний характер — соціального протесту проти польсько-шляхетського режиму», то з цим не можна не згодитись⁴².

А слово «козак» із новою семантикою так увійшло в лексико-граматичну будову української мови, що стало її справжньою окрасою. У семантиці це слово стало синонімом «лицаря», «народного оборонця», а граматичні його форми «козарлюга», «козаченько» — стилістичним висловом народної пошани до носіїв цього «звання» та прикрасою народних пісень. А для чужинців слова «козаки», «черкаси», а пізніше й «українці» стали означати те саме етнічне явище — українців Наддніпрянщини. Особливо виразно засвідчене це у відносинах до українців москалів, які під час Хмельниччини й пізніше називали українців переважно «черкасами», ніби забули зовсім про те, що, кінець-кінцем, українці — також слов'яни, які мовно давно відокремились від властивих черкасів. От, наприклад, у листі одного московського агента з 1650 р. декілька разів повторено назву «черкаси»: «И марта де... въ 5 день у черкасакого гетмана, у Богдана Хмельницкаго, и у полковниковъ, и у сотниковъ, и у черкасъ съѣздъ былъ о мирномъ договорѣ»⁴³.

Так український нарід, асимілювавши це в своїх початках чужорідне явище — козаччину, сам став «козацькою нацією», як називали українці XVII-XVIII стол. самих себе і як їх називали тоді чужинці. І коли чорноморські козаки наприкінці XVIII стол. переселились на Кубань, то це вже були справжні українці, що воювали з черкасами як із найзапеклішими ворогами, а ті й собі ставилися до цих «боткалів» (як вони називали чорноморців) з не меншою ворожістю. Це ж вони вбили отамана Чорноморського війська і українського письменника Якова Кухаренка.

III

Моя тема не була б вичерпана, якби я не розглянув питання про таке видатне явище козаччини, як *дінські козаки*. Але тут моє трактування історії цих козаків буде не таке, як у т. зв. «козакійців». До цього моменту я навіть користувався багатим фактичним матеріалом, зібраним у праці дінського історика В. Г. Губарьова «Книга о казаках», що на неї я частенько й покликався. Скористувався я й працею іншого дінського історика — І. Ф. Бакадорова «Донское войско в борьбе за выход в море» (1546-1646), Париж, 1937 р. Але далі, кажу, наші шляхи підуть різно.

⁴²) «Історія України-Руси», т. VII, стор. IX.

⁴³) Подаю за статтею О. Оглоблина: «Проблема державної влади на Україні». «Український історик», ч. 1-2, стор. II. Нью-Йорк, 1965 р.

Коли говорити про Г. Губарьова, то треба сказати, що він зробив виразний ухил у бік дінсько-«казакійської» тенденційності, скерованої на загарбання української Кубані. Для цього він або вигадує факти, або тенденційно інтерпретує загальновідоме. От, наприклад, коли він говорить про можливість слов'янізації предків козаків у Боспорському царстві, то вигадує якихось слов'ян, що ніби нічого спільного не мали з рештою слов'ян, а залишилися на Північному Кавказі тоді, як слов'яни нібито йшли з Азії. Це в нього, мабуть, відтук давно засудженої хибної гіпотези В. Ламанського, висунутої ще 1859 року. Губарьову ця гіпотеза потрібна, либонь, для того, щоб сказати, що слов'янська мова давніх козаків — це не та мова, що нею говорили українські козаки. У зв'язку з цим він скористувався також давно засудженою гіпотезою Погодіна-Соболевського про те, що українці прийшли на Україну пізніше. Дослівно він пише так: «Як це видно з пам'яток давньо-руської писемности, сучасна (? — В. Ч.) українська мова в давнину була поширена тільки в західних краях Київської Руси. Її первісні форми належали Волині, Галичині та Червоній Русі. Але київські князі, починаючи з Володимира Святославича, поповнювали прорідне хліборобське населення вздовж степового кордону примусовими виводами жителів із Заходу»⁴⁴. І от нібито під впливом цих новопоселенців мова дніпрових козаків почала «віддалятися від озівсько-слов'янських форм»⁴⁵.

Такі висновки людности, справді, були, але ці поселенці, поперше, самі підпали під вплив місцевої людности та її мови (напр., що залишилось від «ляхів», що їх вивів Ярослав Мудрий?), а подруге — ці поселенці далі південної Київщини не селились, а звідти до Дніпрового Низу було далеченько. А тимчасом коли взяти часи Хозарського каганату, а також середину X стол., коли «київські князі вже... стояли міцною ногою на устю Дону» (М. Грушевський) і коли, навпаки, предків росіян — в'ятичів на Дону ще не було («що в'ятичі займали також поріччя Дону — на се нема ніяких доказів», пише той же таки М. Грушевський; «Історія України-Руси», т. I, стор. 188), а особливо часи Тмутороканського князівства, то найімовірніше буде припускати, що там, на Північному Кавказі, як батьківщині косогів-козаків, могла бути тільки така слов'янська мова, якою розмовляли тоді в Києві та Чернігові. Тоді ж ті землі — Тмуторокань та пізніше узбережжя Чорного моря — були периферією цих двох центрів, а мова в тих центрах була тоді та, з якої пізніше розвинулась сучасна українська мова, як це переконливо довів А. Кримський та інші заперечувачі гіпотези Погодіна-Соболевського.

А центру пізнішої російської мови тоді ще взагалі ніде не було! Отже, можна сміливо припускати, що ті давні дінські й озівські (низові) козаки, що їх пізніше називано «донскою черкасою», говорили такою мовою, як і дніпрові, тобто давньою українською мовою (якщо її так можна назвати). Інакше сказавши, озівські (дінські) й дніпрові

⁴⁴) «Книга о казаках», вип. VI, стор. 235.

⁴⁵) Та сама праця, вип. III, стор. 163.

козаки — то було тоді те саме явище, сказати б, одна козацька формація.

Але тут виникає питання: як же воно сталося, що дінські козаки пізнішого часу стали говорити російською мовою?

На це питання дає виразну відповідь історія дінських козаків. Самі дінські історики нашого часу стверджують факт, що це військо як таке утворилося досить пізно. Ті озівські й низові дінські козаки, що їх дінські історики вважають за предків усіх козаків (а насправді це була тільки частина тих козаків, що перебували на північному узбережжі Озівського й Чорного морів аж до Дунаю включно), під час тривалого печенізького, половецького та татарського лихоліття здебільшого змандрували на північ, де стали служити рязанським, московським князям, а менша частина їх, очевидно, приєдналась до дніпрових козаків, що мали кращі умови і можливості щодо збереження їх як окремого історично-етнічного й суспільного явища, як про це вже була мова в попередньому розділі.

У північноруських князівствах витворились окремі розпорошені козацькі групи — козаки рязанські, мешчерські, навіть новгородські. І вони занесли туди саму назву «козак», що збереглася подекуди й у топоніміці (напр., біля м. Казані є с. Казаклар, що значить «козаки» (множина, бо татарське — «лар» — афікс множини). Тих «руських» козаків, що взяли були участь у виступі московського князя Дмитрія проти Золотої Орди, татари після куликівської битви винищили. З них залишилися тільки, як про це пише І. Бикадоров, козаки на верхів'ях р. Хопра та р. Медведиці⁴⁶. »Таким чином, — пише він далі, — з кінця XIV в. перервалось існування дінських козаків як єдиного організму, на єдиній території, з єдиною владою в складі єдиної держави — Золотої Орди. У першій половині XIV стол., тобто через 100 років, хоч дінські козаки й опинились ув одній державі — в Московському князівстві, але були розкинуті групами на кордоні в сотні верст завдовжки, — від р. Волги до р. Дніпра, без спільної своєї козацької влади, в становищі військово-службового стану»⁴⁷.

Згадавши про козаків біля Дніпра, Бикадоров має на увазі т. зв. *севрюків*, але цих останніх ні в якому разі не можна вважати «руськими» козаками. Севрюки — це були колишні озівські козаки, що свого часу взяли навіть турецьке м. Озів. А як турки їх звідти вигнали, частина їх приєдналась до запоріжців, а частина, може, навіть більшість, справді, пішла на службу до московського князя. Але московський князь поселив їх у новозавойованих, відібраних від Литви, українських землях (1503 р.) — в Сіверщині, з містами Черніговом, Стародубом, Рильським, де вони мали контакти з українською людиною і тому не русифікувались так, як рязанські та інші поселені серед москалів дінські групи козаків. Про те, що ці козаки збереглися як частина українського народу, свідчать українські прізвиська «Севрюк» (український дипломат, що підписав Берестейський мир з Німеч-

⁴⁶) »Донское войско в борьбе за выход в море«, стор. 10.

⁴⁷) Та сама праця, стор. 11.

чиною та її спільницями), «Севрюченко», а також сліди цієї назви в українській гідро- й топоніміці. «У помонгольську епоху, — пише О. Стрижак, — севрюки (також географічні назви цього кореня, переважно територіально-просторові) трапляються майже по всій Полтавській землі, а також переходять на Правобережжя у придніпрянські замки або навіть на Поділля (пор. с. Севрюки Хмельницької області)»⁴⁸.

Зникнення козаків на Дону в ту добу констатує й Г. Бикадоров. «На Дону козаків у XV стол. — пише він, — очевидно, не було. Про них не згадує Йосафат Барбаросса, що жив у Озові 16 років, від 1436 року почавши, а також мандрівник Кантаріні. Там були самі татари»⁴⁹.

Дінське козацьке військо почало створюватись після розпаду Золотої Орди, а особливо після того, як Москва завоювала Астрахань. Бикадоров вважає за початок організації дінського війська повернення севрюків із Сіверщини на р. Аксай, за 25-30 верст від м. Озова, як про це сповіщав царя путивльський воевода в 1546 році. Звичайно, можна думати, що туди повернулися тільки ті, що любили неспокійне козацьке життя, а ті, що вже міцно осіли на Сіверщині, там і залишились, оскільки, як уже з'ясовано, севрюки залишили в українській мові багато слідів (прізвища тощо). Але й ті, що переселились на Низ Дону, — то ще не були властиві дінські козаки пізнішого типу, тобто зросійщені. Ці останні ще довго жили, як «верховое войско» над Хопром та Медведицею. А як геть пізніше почали вони селитись нижче, то зустрілись там із іншомовними — з українськими козаками, та ще й не тільки отими озівськими. Адже й м. Черкаське над Доном заснували запорізькі козаки, що ходили з Вишневецьким на Астрахань (тоді Вишневецький був на службі в московського князя): частина цих запоріжців не вернулась на Дніпро, а залишилась на Дону, і ці козаки навіть жили спочатку так, як у Січі, без жінок, тільки пізніше змішались з дінцями і стали жили так, як і вони.

Про етнічний склад дінського війська в XVII стол. писав Г. Катошихін, що був призначений від московського уряду для керування справами цього війська в 1666-67 роках, ось так: «А люди вони порою москвичі і з інших міст, і новоохрещені татари, і запорізькі козаки, і поляки, і ляхи (? — В. Ч.), і багато з них — московські бояри, і торговельні люди, і селяни, що повтікали на Дін»⁵⁰.

Але, очевидно, в цій масі зросійщений та російський (московський) складники переважали і пізніше значною мірою засимілювали український складник, хоч етнічно зросійщені дінські козаки до Озівського моря так і не дійшли, бо ще й у наш час в районі Ростова над Доном переважають українці. «Масовий вплив на Дін південновеликоросів — явище порівняно пізнє, — пише проф. А. В. Міртов у згаданій праці.

⁴⁸) Назви річок Полтавщини», Київ, 1960 р., стор. 31.

⁴⁹) «Книга о казаках», вип. V, стор. 248.

⁵⁰) Подаю за працею А. В. Міртова: «Козачьи говоры». «Севкавказника», 1926 р., стор. 8.

— Ми кладемо його на другу половину XVII стол.» (стор. 8). Цей вплив поширив у мові дінських козаків характеристичне тепер для їхньої вимови акання, давніше цього явища в них не було. «Найпобіжніший прогляд козачих справ з середини XVII стол., — пише той же таки проф. Міртов, — свідчить, що тоді тут було «окання» (стор. 9). І він наводить приклади: «козакъ», «Озовъ». Здогадно він пояснює це впливом північноросійських говорів, оскільки серед дінських козаків селились тоді й виселенці з Новгорода, але правдоподібніше буде пояснювати це масовою наявністю серед дінців українського елементу. Він же й сам дає в цій своїй праці докази на це. «З інших груп, — пише він, — що залишили сліди в мові людности, слід відзначити запоріжців-«черкасів» з українською мовою. Сліди ці відчуються в п'яťох низових станицях: «бул», «була», «вони», низка окремих слів тощо. Від «бул» прозвали цих козаків «булочниками», як це відзначив ще Котельніков 1818 р.» (стор. 16). «Українські елементи, — пише він далі, — могли виникнути і з пізніших зустрічів з українцями, що поселились по сусідству: район Мітякінської та Луганської станиць, українські села Черкаської, Ростовської й Таганрізької округ» (стор. 16). Відзначає Міртов і мішані російсько-українські говори. «Райони південних станиць Ольжинської, Хомутівської, Кагальницької, Мечетинської, Єгорлицької, а також козачі станиці Сальської округи належать до мішаного говору; ці останні станиці, новоутворені з козаків різних округ, з великою домішкою українців; в районі Мечетинської та Єгорлицької станиць переважають українські фонетичні особливості» (стор. 21). Взагалі ж він пише, що показове для дінських говорів є «наростання українських елементів у напрямі від станиці Богаєвської до гирла Дону» (стор. 20).

Проф. Міртов відзначає виразні фонетичні явища і в мові інших дінців — не тільки цих «низових». «Як слід українського впливу» він відзначає «твердість губних у випадках: голуб, кров, руб, тощо». Відзначає дзвінкість приголосних наприкінці слів також як наслідок впливу української вимови. Далі — повне отвердіння «р» (на мою думку, це могла бути вимова «севрюків», що принесли її з Чернігівщини): «кричить», «вареники», «малярія», «третій», «бери» тощо. Відзначає він морфологічні явища: «ходю», «носю», «мене». Синтаксична конструкція — «по селах», «по полях». Редукція ненаголошених голосних наявна тільки в «верховому» говорі, в «низовому» її немає.

Констатує він (Міртов би то) наявність у дінських говорах біля м. Новочеркаського, Ростова над Доном та на Сальщині злиття звуків «и» (ы) та «І» в одному звукові «І»: «ріба» (з «риба»), «кабіла» (з «кабила»), «віхватила» (вихватила), і не може його пояснити, а пояснення В. Соловйова, що це, мовляв, вплив маріупільських греків, відкидає. А тимчасом для мене цілком ясно (я сам спостерігав це, як працював у Ставрополі), що це продукт схрещення української мови з російською. Це явище так званого гіперурбанізму, тобто намагання мовлян відштовхуватись від «грубого» (з позиції міської російської «панської» вимови) «икання» української сільської вимови, в якій, навпаки, «і»

перейшло в «и» («сила»). А що носії цього явища тільки прагнули наблизити свою вимову до «ніжної» «панської» вимови (а фактично вимови більшості серед дінських козаків), але не усвідомлювали того, що й у російській є «и» (ы), то й стали вимовляти всяке «и», як «і». Натяк на це можна добачати в словах В. Соловйова, що, мовляв, це пояснюється «бажанням відзначитись і вподобатись» (ці слова наводить Міртов у своїй праці на стор. 19)⁵¹.

Є в дінській мові й протилежне явище — т. зв. гіпердіалектизм, що теж є продуктом схрещення двох мов — російської й української: вимова звука «і» як «и» у виразно українських словах — «дивчина» (дівчина), «Риздвяная» (станція недалеко від м. Ставрополя, де й на вокзалі написано «Рыздвяная»). Як продукт русифікації українських прізвиськ на Дону можна згадати такі прізвиська: «Зельонов», «П'янов», «Пшенічнов», «Непийводов» (тут неправильно додано російське -«ов» до українських форм «Зелений», «П'яний», «Пшеничний», «Непийвода»).

У передмові до свого «Донського словаря» проф. Міртов пише, що лексичний склад дінської мови на 30% український⁵². Це такі слова, як от: «абияк», «аж», «ажина» (ожина), «левада», «алей» (чол. р., як на Чернігівщині, отже, це з мови севрюків), «багно», «брехать», «вечерять», «став» (ставок), «кожух», «качка», «качур», «лантух», «куркуль», «макітра», «нема», «нехай», «оселедець», «наймичка» тощо⁵³.

Треба дещо сказати про т. зв. гребенських або терських козаків. В. Губарьов виводить їх від давніх «меотів», тобто адигів, що переселилися в горах під час татарського лихоліття, і це можливо, слухна думка. Але він же наводить факти, що свідчать про пізнє поселення бодай частини цих козаків. Поперше, він згадує, що ціла станиця Бургустанська говорить по-українському, а подруге — він відзначає в мові терців такі українізми, як «пан», «замордовать», тобто слова, які і в українській мові появились пізно, після того, як українські землі приєднано до Польщі. А той факт, що вони, ці козаки, згадують про свою давнішу назву «козарівці», чи «кожарівці» не обов'язково мусить говорити про їхню специфічну стародавність у цьому краї, бо всі козаки, в тому числі й запоріжці, так казали, — що вони походять від «козарів» (хозарів). А втім, варіант «кожарівці» може свідчити й про те, що якимось тут збереглася і пам'ять про козацьку службу у володарів Персії, північні кордони якої доходили аж до Північного Кавказу (як я це вже відзначав).

З усього сказаного про походження й історичний розвиток козащини випливає такий висновок: якщо дніпрові (українські) козаки були периферійним явищем українського народотворення і ніколи мовно від цього процесу не відривались, то дінські козаки в силу історичних

⁵¹) Теоретично я вияснив це явище в своїй кн. «Дещо про мову». Нью-Йорк, 1959 р.

⁵²) «Донской словарь». Ростов на Дону, 1928 р.

⁵³) Ці слова я взяв із діалектологічного запитника, вміщеного в згаданій праці А. Міртова «Казачьи говоры».

подій, відірвались були від давнього козацького масиву і значною мірою русифікувались, але, зберігши свідомість своєї етнічної окремішності від «москалів» та «руси» (у них це останнє слово має лайливе значення) і через те являють тепер собою своєрідне явище, що має право на окреме від росіян і українців існування.

Але разом з тим цей мій висновок спростовує тенденційні твердження т. зв. «казакійських» політиків про гадану новочасну єдність усіх козацьких військ, незалежно від того, якою котрі з них мовою користуються. Ця тенденційність виразно позначилась на не раз згадуваній у моїй статті праці Г. Губарьова «Книга о казаках», що до неї він узяв за мотто поверхові спостереження віцеадмірала Крюйса з 1703 року: «Дінських, запорізьких і малоросійських козаків слід уважати одним народом за схожістю способу життя, господарювання, одягу й богослужби».

Як бачимо, це, справді, зовсім поверхова характеристика. Адже в ній зовсім зігноровано не тільки найважливішу ознаку етносу — мову, а й яскраві відмінності в житті запоріжців (життя на Січі), ув одязі й зовнішньому вигляді взагалі, яких не мали властиві дінці (дінці, за винятком «черкасів», які поселилися на Дону, не ходили в жупанах-чересках, не носили «оселдців» тощо, а також жили родинами). Не можна також сказати, що ті й ті козаки обов'язково жили між собою в приязні, як це намагається підкреслювати Г. Губарьов. Наприклад, коли під час «очаківського розмиру» (російсько-турецька війна 1787 р.) Суворов чи Потьомкін віддав був чорноморців під команду дінського отамана Ісаєва, перші не підкорилися цьому наказові, хоч це в умовах війни було рівнозначне бунтові: вони вважали це за зневагу їхньої козацької гідності. Ба, більше: навіть за Дунаєм, під турецькою владою, дінські емігранти — некрасівці та запоріжці воювали між собою (некрасівці були спалили Задунайську Січ, а запоріжці вирізали їхне м. Тульчу)⁵⁴.

Тим то можна сказати, що намагання «казакійських» політиків підкреслювати єдність із кубанськими (українськими) козаками, нащадками чорноморців — це тільки личкування дінського імперіялізму щодо нашої Кубані. Він, цей загарбницький імперіялізм, особливо виразно вилазить у Г. Губарьова. З одного боку, він нібито не надає великої ваги мові: «Ми, козаки, тепер користуємося діалектами російської й української мови... Тепер це наша козацька мова, дарма що вона належить і двом іншим народам» (вип. VI, стор. 290). А з другого — він уже накидає кубанцям російську мову: «Під тиском трагічних революційних обставин полтавська козацька мова приморських станиць Кубані стала завмирати, молодь, що приїхала звідти з останньою еміграцією, по-українському говорить поганенько й неохоче»... І далі: «Козаки нашого часу користуються переважно російською мовою. У цьому немає нічого катастрофічного» (стор. 296). Інакше сказавши, для

⁵⁴) Див. В. Савченко: «Запорожці в Америці та їх оборонець о. Агапій Гончаренко» («Визвольний шлях» кн. IV, 1966 р.).

нього немає нічого катастрофічного в тому, що козаки мають потонути в російському морі! З такої позиції переслідування української мови й українців як таких в «Казакії» було б неминуче, як це й показали події 1917-1920 років на Північному Кавказі, коли українці фактично були безправні, українською мовою в державному апараті ніхто не міг користуватися⁵⁵, а кубанських діячів — Рябовола й Калабухова знищено (першого потайки забито в Ростові, а другого «офіційно» повішено в Краснодарі)⁵⁶.

Та й без особливого переслідування, в силу тільки соціального закону, що в єдиному суспільстві загальноновживаною може бути тільки одна мова, українська мова, як мова меншості у всекозацькій державі, була б приречена на зникнення.

Отже, ясно, що кубанським козакам і українцям Кубані взагалі та суміжних з нею територій з дінцями не по руці. Їхній рятунок тільки в єдності з усім українським народом. Це тим більше, що й ота радість Губарьова з приводу того, що «полтавська мова» нібито на Кубані зникає, на мою думку, передчасна: ця мова зберігається на Північному Кавказі так, як і на Полтавщині, тільки що вона там, покищо, під заборону, що кубанці не мають рідної школи...

А тимчасом дінські козаки могли б створити свою літературну мову, базуючись на своїй розмовній (народній) мові, і це була б на сто відсотків жива мова, а не та церковнослов'янщина, що на шістдесят відсотків (за О. Шахматовим) заповнює сучасну російську літературну мову. А також їх (дінських козаків) відокремленню від властивих росіян допомагав би й той факт, що на півночі їх від росіян відмежовує український етнографічний клин, що сягає майже до р. Волги (до Новохоперського).

Але це мала б бути модерна дінська нація, а не козацтво як військовий стан, бо в добу атомової зброї козацькі шаблі вже ні до чого.

На жаль, такої тенденції — ні щодо творення своєї літературної мови, ні щодо модернізації їхнього незалежницького руху — в дінських козаків немає.

Залишається ще дещо сказати про *яїцьких*, чи, як їх стали називати після ліквідації повстання О. Пугачова, *уральських козаків*. Але їхне походження ще темніше, ніж було досі походження козаччини взагалі. В Енциклопедії Брокгауза і Ефрона прямо сказано, що «достеменних відомостей про початки яїцьких козаків немає». Але й вони, без сумніву, ведуть свій початок від тих же «черкас», як на це натякають деякі історичні згадки про прибуття туди козаків з Дону чи і з Запоріжжя. Сам О. Пугачов не був місцевий, а прийшлий, та й прізвище його — від «пугач» — вказує на якісь його зв'язки із запоріжцями. Етнічно це козацтво поповнювалось почасти місцевими тюркськими елементами

⁵⁵) Див. про це в спогадах В. Іваниса: «Стежками життя». Новий Ульм, 1958-61 р.

⁵⁶) Між іншим, прізвище «Калабухов» не російське, а справжнє черкеське, воно по-черкеському виглядає так: «КъэлыбыгъуафIэ», що означає «гаряча людина».

— башкирами таказами. Та й сама назва «козак» переплітається тут уже з формою «кайсак», із словом, що ним давніше називались киргизи⁵⁷. Власне, мені відомо, що так називалась бодай північно-західна частина цього етносу. Російський поет кінця XVIII стол. Г. Державін в оді «Фелица» писав про «киргиз-кайсацкую орду» (не про «казацкую»!). Але це було тільки додатком до основної назви — «киргиз» і означало тільки «покозачену» частину киргизів, тих, що жили над Яіком. Т. Шевченко, буди на засланні в Західному Казахстані, знав тільки назву «киргиз», а це ж було вже в середині XIX стол. У дитинстві — а це було десь у 1909-1910 рр. — я також жив у Казахстані, в Акмолинській області, куди наша селянська родина переселилась була з України, але ми, наша родина і всі наші селяни, називали своїх тюркських сусідів тільки «киргизами». Цікаво, що появу «козаків» у Казахстані в «Encyclopaedia Britannica» пояснено так, як і походження українських та дінських козаків, — що це, мовляв, «утікачі», в даному разі «втікачі з тюркських держав Хорезм (Хіва) та Бухара», і що їхня назва в тюркській мові означає «безпритульний», «волоцюга», «людина, що живе поза законами». Така семантика свідчить про те, що слово «кайсак» чи «козак» не могло бути назвою всього киргизького народу, а тільки тих, що приєднувались до козаків як таких, до того черкеського ферменту, що творив осердя всякої козащини. Поширено ж назву «козак»-«казах» на більшість киргизів уже нашого часу, — меншість, сучасні киргизи, залишилися із своєю давньою назвою. Це зробили більшовики, «розмежовуючи» свідомо тюркські народи Середньої Азії з метою ослабити пантюркістські тенденції, що ведуть до Туреччини як притягальної сили для всіх тюрків. До середини 30-их років Казахстан називали «Казахстаном», а «казахів» — «казаками», тільки потім змінили на «казахи», щоб, мовляв, не плутати з «російськими козаками».

В одному з видань «БСЭ» написано досить плутано про етнічні назви киргизів та казахів. «Киргизи — споріднений із казахами нарід...» «Очевидячки, тоді (1731 р., коли Росія завоювала ці землі, — В. Ч.) назву «киргиз»-«казах» в російській літературі перероблено на «киргиз-кайсак», і під цією назвою казахи стали відомі...» Ця група тюрко-монгольських племен та родів відокремилась і одержала з 15 віку назву казахів. Пізніше казахів стали називати киргизами, а киргизів — кара-киргизами» (БСЭ, 1937 р.).

У царській Росії було аж 11 козацьких військ, і вони були навіть на Далекому Сході (усурійські козаки), але це вже були казенно-утворю-

⁵⁷ Можна припускати, що назва «киргиз» має щось спільне із назвою «черкес», на це натякає їхня однакова двопочленованість («кир-гиз», «черкес») та досить легко пояснювана звукова відповідність. До цього можна притягти ще прізвище «Чіркізов» та вислів «чіркізова неделя», що здавна зафіксований у північних літописах (див. у Фасмера). Можливо, що ця спільність можна б пояснити на ґрунті історії скітів, бож скіти-саки прийшли на Північний Кавказ через Середню Азію й сучасний Казахстан. У давнину слово «черкес» мало ще й форму «kerket».

вані формації, що мали охороняти кордони щораз більше розширюваної імперії. Правда, є відомості, що далекосхідне козацтво генетично зв'язане з запоріжцями, які примандрували туди після зруйнування Січі в 1775 р. (див. згадану статтю В. Савченка).

Коли тепер підсумувати все сказане про походження українських, дінських, терських, а може, й уральських козаків, то доводиться з усією певністю констатувати, що початковим ферментом усіх цих формацій були козаки-черкеси.

А етнічно це було периферійне південно-східне явище градіозного процесу виникнення балтійців та слов'ян унаслідок схрещення індоєвропейців (скітів та інших) із адигейцями-черкесами. Як периферійна в цьому розумінні людність, що ввесь час межувала з неасимільованими черкесами, козаки й зберігали найдовше етнографічні особливості своїх одноплемінників, хоч мовно здавна й відірвалися від них.

Так виглядає в світлі мовних та історичних даних козащина й козацтво. Якже мати на увазі властивих адигейців-черкесів, що козакували, то можна сказати, що вони були свого роду нормани Півдня, бо вони так, як і нормани Півночі — варяги, розносили свою творчу силу в усіх напрямках від своєї звуженої історичними часами до Північного Кавказу (та й то не всього) батьківщини. Якби була певність, що кімерійці були їхні предки, то можна б сказати, що вони «турбували» ще давню Асирію. А вже в Золотій Орді вони вибивались на керівні пости емірів, і один хан — Хаджі-Черкес, можливо, був черкеського походження. У XIV стол. вони опанували були навіть Єгипет. Спочатку вони були там у роді, сказати б, «преторіянців», найманих чи купованих як раби вояків при фараоновому дворі під назвою «мамелюків» (назва арабська), і як «преторіянці» впливали на політику фараонів, а один із них М. Баркук став навіть сам фараоном та заснував черкеську династію, що правила Єгиптом до 1517 року. Топонімічні сліди залишили козаки-черкеси по всій Слов'янщині, на Закавказзі (станція Казах), в Туреччині (с. Казакли).

Звичайно, опинившись як меншість серед якогось етносу, вони (черкеси б то) неминуче асимілювались, втрачали свою мову тощо. Це цілком закономірний процес, і йому підлягали й підлягають усі такі навіть владущі сили. Так послов'янилися, як відомо, варяги в Києві, болгари на Балканському півострові, литовські князі — в Великому князівстві Литовському, нормани пофранцузились у Франції...

»Два Володьки« і колхозник

(Історія достеменно)

...Рвали душу мою
Два Володьки в бою.
В. Сосюра

Ішов із творами в »портфелі«
І почував себе »суцільно«
(А в творах — вибухи і »трелі«,
Що римувались легко, вільно).

Тож бойовий мотив повстання
Наспівував собі під носом
(З поем бриніла так остання —
Про »броневик«, що під »откосом«).

Зустрів колег, спинивсь на розі —
І звичні почались »балáки«,
Та він тримавсь у тій же позі,
Мов відбивав іще атаки.

Аж селянин — вони ось бачать —
Іде: худий, простоволосий,
А »за латка́ми діри плачуть«,
Щось має в ко́шику і босий.

Побачивши на власні очі
Це втілення колхозних злиднів,
Що в них »раює« »лю́д робочий«
(Вони й своїм не за́вжди видні),

Володька »цілий« — розчахну́вся
І знов на два... І »цей« аж тупнув,
»Того« здолавши, замахну́вся, —
Під ноги зó-зла течку гупнув

І вкрик вигукував: Це ми, падлю́ки,
Загнали свій народ у злидні...
Це так скінчились »рабства муки«?!..
Чом пойняли нам віри, бідні?!..«

Але вжахнулись тут коле́ги,
Не сподівались бо ніколи
Такого випадку, сердеги,
Отож і сіпали за поли:

»Володьку!... що ти? Схаменися!
Мовчи! — Нічого ж не допоможе...
Нехай іде... Ти — відвернися...
Та й з »розкуркулених« це може...«

Один схиливсь, підніс »портфеля«:
»Ого — важенький... Що й казати...«
А він (бо вщухла вже хурделя):
»Бо чортівинням він напхатий...«

І, течку знагла ухопивши,
Подався сам кудись хапливо.
Очима ті його провівши,
Теж розійшлися похливно...

Але ззирались, небораки:
Ніхто його, мовляв, не гудить.
Давав це кожний іншим знаки,
Що хто й »сексот« — мовчати буде...

Бо тим нема (та й то »на слові«)
За власний скальп — журби й »містерій«,
Хто »курить люльку« славослові —
Серед тайги й »советських« прерій.

За словами самовидця подав —
Онисько ТЕРПУГ

Андрій ЛЕГІТ

Інтерв'ю дівчини з комісаром

В таборі, як згас війни пожар,
Дівчину, з хреста неначе зняту,
Намовляв червоний комісар
На »советську родіну« вертатись.
Промовляв улесливі слова:
— Їдь додому, там вітчизна, милий
І сім'я, колгоспна трудова,
Тут скитання й злидні до могили. —
Дівчина йому відповіла:
— Не поїду, батьківщина в путах,
Смерть голодна зжерла пів села,
Милий в лісі, рідні — на Воркуті. —
Комісар аж трясся від злоби:
— Клевета, ворожа пропаганда...
То тиняйся і на панів роби,
Як не хочеш слухать слова правди. —
Дівчина голівку підняла,
Блиснула вологими очима:
Правда — ми. Ви підла сила зла,
З гордістю вигнання хрест нестиму.

Іван МАРЧЕНКО

ВСЕСВІТ І РОЗВИТОК ЛЮДСТВА

У ясні, зоряні ночі бачимо на небі зірки: їх багато, дуже багато. Але наука, астрономія, має їх на обліку і всі вони позначені на докладних мапах зоряного неба.

Скільки їх, тих зірок? Людське око, не озброєне оптичними приладами, може з різних пунктів поверхні землі побачити, приблизно, п'ять тисяч зірок. В обсерваторіях, з допомогою телескопів, астрономи можуть бачити значно більше зірок, настільки більше, наскільки потужніші телескопи, якими обсерваторії послуговуються. З допомогою найпотужніших телескопів можна побачити понад сто тисяч зірок.

Крім десятка небесних тіл, що найближчі до нас, крім планет, що — як і наша земля — обертаються навколо сонця, всі інші зірки, як і інші небесні тіла, для нашого зору весь час перебувають в однаковому взаємному розміщенні. Маркантне сполучення семи яскравих зірок, сузір'я «Віз» (або «Велика ведмедича»), виглядає й тепер так само, як виглядало дві тисячі років тому.

Всі небесні тіла світять нам уночі не тому, що їх освітлює якесь інше небесне тіло, а тому, що самі є джерелами світла. Вони, так би мовити, сонця, біля яких, можливо, обертаються інші, менші небесні тіла, їхні планети, що менш яскраві, тому й не можемо їх бачити.

Яка ж віддаль до тих небесних тіл? Не кажучи про сонце й планети, віддаль до всіх інших небесних тіл колосально велика. Щоб скласти уяву про це, порівняємо ту віддаль із тією віддаллю, що її в різні проміжки часу пробігає світло. Світло пробігає 300 000 (триста тисяч) кілометрів в одну секунду, 18 міл. км в одну хвилину, понад 1 мільярд кілометрів в одну годину, біля 26 мільяр. в одну добу і 8 267 мільяр. км у рік. Ця величезна віддаль, що 66 тисяч разів більша від віддалі землі до сонця, має в астрономії назву «світловий рік». І ось найближчі до нас (крім планет) небесні тіла перебувають на віддалі від землі, яка дорівнює трьом, деякі чотирьом або й п'ятьом «світловим рокам», а величезна більшість із них так віддалена від землі, що цієї віддалі людська наука не може встановити.

Отже можемо казати про «небо», про всесвіт, що складається з-понад сотні тисяч «світлових держав», а одною з яких є і «соняшна держава», соняшна система — сонце й планети, що біля нього обертається. На одній з таких планет живемо і ми, люди.

Люди живуть не в «столиці» тієї «соняшної держави», не на сонці, а на одній із планет соняшної системи, до того ж — не на тій, що найбільша, а на тій, на якій природні умовини найсприятливіші для життя. На найближчих до землі небесних тілах соняшної системи, на

супутникові землі місяці, на планеті Марс, надто холодно і, мабуть, наявність там живих істот виключена. На найближчій до сонця планеті Меркурію надто гаряче і трудно припускати, щоб там були живі істоти. Планета Венера, що розміром своїм дорівнює, приблизно, нашій Землі, є на значно меншій віддалі від сонця ніж Земля, проте можливості для життя там менш сприятливі, хоч існування там живих істот не виключають. Найбільші планети сонячної системи Юпітер і Сатурн значно більше віддалені від сонця, ніж наша Земля. Питання про можливість життя на тих планетах ще не з'ясоване повністю.

На землі, на тій планеті сонячної системи, на якій живемо ми, люди, є сприятливі природні умовини для існування і розвитку рослин та тварин. Маємо мільйони типів різних малих і великих рослин, що на різних частинах поверхні землі ростуть і розвиваються. Маємо мільйони типів різних живих істот, що на землі, під землею, в повітрі й у воді живуть і розвиваються.

Одним із таких типів живих істот є людина, що тепер, безперечно, панує на землі (правильніше сказати — на поверхні землі), яка подолала і примусила коритися та служити їй усі живі істоти на землі, використовує для свого добробуту всі рослини, всі наземні й підземні багатства, великою мірою змінює й географічну структуру поверхні землі, з'єднує каналами раніш непов'язані між собою ріки, моря й океани, поєднує тунелями відокремлені горами частини земної поверхні.

Чому людина досягнула такого панування на земній поверхні? Чому вона перемогла й підкорила собі всі інші створіння на земній поверхні? Чи, може тому, що вона, завдяки своїй природній структурі, найбільша, фізично найміцніша, найкраще озброєна чи найшвидкіша істота на землі, або найкраще забезпечена від нападів інших створінь? Ні! Ні в якому відношенні вона не перевищує своїми природними даними всіх інших створінь, що живуть на поверхні землі. Не є вона така велика, масивна й потужна, як слони, носороги. Не має таких жахливих іклів і кігтів, які мають леви, тигри чи навіть вовки. Не може вона бігати так швидко, як коні, олені й багато інших істот. Не має вона такої грубої шкіри, як слони чи бегемоти, яка захищала б їх від нападу інших створінь. Не може здійматися високо в повітря, як птахи. Не може, користаючись руками, так легко й вільно переміщатися на деревах, як мавпи. Не може вона так вправно плавати у воді, як риби, моржі й тюлені.

Чим же можна пояснити те, що людина, яка природою слабо озброєна для боротьби, слабо захищена від нападів інших істот, все таки досягла такої потужності, такої могутності, що вона є безперечним паном на земній поверхні?

Пояснюється це головним чином специфічною особливістю духового укладу людини, наявністю в спільному співжитті людей громадської організованості, що ґрунтується на даному людству Творцем усього життя такого родинного життєвого укладу, якого не мають усі інші живі створіння на землі.

Потужний інстинкт продовження роду, турбота про придбання нащадків, великою мірою властиві всім істотам на землі. Турбуються вони й про допомогу своїм нащадкам на перших їхніх життєвих кроках. Допомога ця буває у одних істот менша, у інших більша, але у всіх них ту, подавану своїм нащадкам, допомогу жодною мірою не можна порівняти з тою високою турботою про своїх дітей і нащадків, яку виявляє людина.

Так риби, турбуючись про продовження свого роду, відкладають ікру, кладуть її в таких місцях, де вона може краще зберігатися, де безпечніше з ікри творитимуться маленькі рибки, — цим, власне, й обмежується турбота риб про своїх нащадків. Те ж саме можна сказати й про більшість комах.

Курки, качки, гуски кладуть яйця, потім на протязі трьох тижнів терпляче безперервно сидять на них. Коли з яєць вилупляється курчата, каченята, гусенята, то мати піклуються про них, підшукує їм їжу, навчає їх їсти, водить своїх малят, утримує їх своїм тілом, завзято, жертвенно захищає їх від чийогось нападу. Але ті малята не знають свого батька, й батько не знає їх, про них не турбується. А після місяця-двох і мати вже перестає про малят піклуватися, жене їх від себе — її діти вже стають для неї чужими.

Корови, свині, кобили, суки, кішки народжують своїх дітей, піклуються про них, захищають їх, декілька місяців або й цілий рік годують їх своїм молоком. Але і телята, і поросята, і лошата, і цуценята, і кошенята батька свого таки не знають. Вони знають тільки матір, яка через деякий час уже цурається їх, відганяє від себе, не турбується про них. Годуби, ластівки й більшість птахів живуть парами. Мати кладе яйця, які висиджують, чергуючись, і батько й мати. Малих пташенят довгий час годують і їхня мати й їхній батько. Але, коли пташенята підростуть, навчаються літати, мати й батько вже вважають їх чужими.

Багато й диких звірів живуть парами. У них при народженні дітей і мати й батько турбуються про них, захищають, годують їх. Але коли малята підростуть і наберуть сили, то батьки вже цураються їх.

І ось слід особливо підкреслити, що тільки у людей справа стоїть інакше. У людей про народжену дитину турбуються і мати й батько, і мала дитина знає і свою матір й свого батька. Але мало того — коли дитина виростає, набирає сили, стає підлітком, юнаком, то у людей батьки й тоді не цураються свого сина чи доньки, допомагають їм ділом чи порадою. І діти, в свою чергу, вже ставши дорослими, все знають свою матір, свого батька, допомагають їм і користуються їхньою допомогою, слухають їхні поради, користуються тими порадами, базованими на більшому життєвому досвіді, разом з батьками часто виконують те, що їм одним було б не під силу. Навіть старих, слабосилих батьків шанують їхні дорослі, фізично сильніші від них діти, бо ті старі люди мають більший життєвий досвід. І в наші часи, навіть у диких, некультурних племен, старі люди, діди, користуються пошаною.

У людей батьки весь час знають своїх дітей, а також і їхні сини чи дочки, що в дитинстві граються вкупі, не забувають і тоді, коли вони стають дорослими, що вони брати чи сестри, що вони діти тих самих батьків, що вони рідні. А тому у людей співпрацювали, одні одним допомагали ділом і порадою, вкупі захищали себе від ворогів не тільки члени однієї родини, а і споріднені родини, досить численні родини.

І коли котрась людина »винайшла«, що, взявши міцну ломаку в руки, вона може вдарити й убити вовка ще раніше, ніж той може укусити її, і тим вона збільшила свою захисну спроможність, то той досвід вона передала своїм дітям.

Коли котрась людина зуміла дізнатися, що жахливий огонь, який часом спалював цілі ліси й дуже лякав звірів та людей, що той огонь, при вмілому користуванні ним, може бути дуже корисним, що він гріє людей у холодні дні, — то та людина навчила цього й своїх дітей і всіх членів роду.

Коли котрась жінка тримала над вогнем шмат овечого чи свинячого м'яса й побачила, що після того те м'ясо стає й приємнішим на смак і кращим для травлення, то вона ознайомила з цим, навчила цього й дітей своїх.

Коли людина все називала певним словом якусь річ, вживала слова — річка, дерево, огонь, дай, іди тощо, то вона привчала до цього й своїх дітей і внуків, — так творилися, а далі розвивалися різні людські мови.

Пізніше, коли людина на корі дерева, на шкірі, на папірусі певними знаками позначила якісь слова, то, за її прикладом, робили це й її діти та внуки, — так зароджувалось і розвивалось уміння людей записувати свої слова й думки.

Отак, завдяки тим цінним властивостям родинного укладу людей, завдяки тому, що досвід кожної людини весь час передавався її нащадкам, — все тривав розвиток людства, збільшувався його досвід, збільшувалось використання ним сприятливих сил природи, а тим самим збільшувалась і його оборонна спроможність для захисту від нападів хижаків, як і спроможність нападу на звірів і на інших людей, кращали умови життя людей, творились і розвивались людські мови.

Відомості про це дає нам археологія, яка вишукує, збирає, аналізує й вивчає рідкісні цінні залишки, що свідчать про первісний стан розвитку людства, — старовинний посуд, зброю, оздобу тощо.

Писана історія не розповідає нам про первісний розвиток людства, бо в той час люди письма ще не знали. Коли почали вже писати історію, себто, коли письменницькі умілості людей розвинулися вже досить високо, тоді розвиток людства досяг уже досить високого рівня. Тоді у найбільш розвинених народів люди вже вміли добувати залізо й виробляти з нього різні прилади та зброю, вже вміли приручувати коней і користуватися ними для скорішого пересування й для перевозування тягарів. Тоді люди вже вміли виготовляти човни й кораблі,

на яких вони, з допомогою весел і парусів, могли пересуватися по воді. Люди вже уміли прокладати шляхи для кращого пересування, уміли вже будувати вигідні будинки для мешкання й великі будівлі. Мали вже досить добре розвинені різні мови, якими складали й співали пісень, переказували байки й оповідання, вже вміли й писати, й цим користувалися для листування в різних ділових справах, записували й поетичні твори.

За декілька століть до народження Христа люди вперше почали писати й історичні твори, — з того часу маємо вже й письмові свідчення про розвиток людства.

Писана історія людства каже нам, що той розвиток і далі не зупинився й не зупиняється. Винайдено друкування, яке, поруч з винайденням уміння виготовляти папір, дуже сприяло культурному розвитку людства.

Винайдено порох і вогнепальну зброю, яка дуже підсилила збройну потужність людей у боротьбі з хижакami та у взаємній боротьбі людей з людьми.

Розвивались і удосконалювались науки — гуманітарні (історія, мовознавство, філософія), які все підвищували культурно-освітній рівень людства, і науки технологічного характеру (математика, фізика, механіка, хемія), розвиток яких приводив до заснування все більших промислових підприємств, а їх продукція давала все більші матеріальні здобутки.

У ті історичні часи темп людського розвитку був різний — бував він швидший і повільніший. Бувало (як сталося після розвалу Римської держави), що він на довгий час майже зовсім зупинявся, а пізніше знову набирав потужности.

У останні два століття — у 19-му, а особливо в сучасному 20-му століттях — темп розвитку людства (особливо його розвитку в галузі техніки) незвичайно збільшився. Епохальним було винайдення на порозі 19 століття парового двигуна, що мало дуже велике значення для розвитку промисловости, для запровадження в життя людства пароплавного й залізничного руху, що відразу ж десять разів збільшило швидкість пересування людей. Використання енергії кам'яного вугілля, а пізніше нафти, дало в цьому відношенні новий поштовх і тепер, у передових країнах, привело майже до витіснення з ужитку тяглової кінської сили.

Розвиток електротехніки, винайдення телеграфу, телефону колосально збільшили можливості швидкої духової пов'язаности людей на великих віддальх.

Вказані головні віхи людського технічного поступу треба в основному відносити до 19-го століття. Але ще разючішими є показники технічного поступу людства, в сучасному, 20-му столітті.

На початку нашого століття, в грудні 1903-го року, брати Райт на сконструйованих ними досить примітивних літаках вперше піднялись

у повітря, зробивши чотири лети, кожен із яких тривав менше ніж одну хвилину. Отак скромно виглядав початок літунства, яке потім швидко й потужно розвинулося і розвивається. Тепер літаки вільно перелітають океани, мають змогу перевозити понад сотню людей і досягають швидкості біля 3000 кілометрів на годину.

Винахід і використання ракетних двигунів спричинилися до дальшого збільшення швидкості літаків й привели до просування людства в ширші світові простори, до запускання сателітів, які з колосальною швидкістю облітають землю. На тих сателітах облітають землю вже й люди. Цілком реальною можливістю є те, що в недалекому майбутньому людина полетить на місяць і повернеться звідти.

На «конто» 20-го століття належить віднести й винахід та розвиток кіна — спочатку «німого», а потім звукового, — радіомовлення, телевізії, передавання звуків і образів на необмежено далекі віддалі.

У галузі озброєння, винайдення нових засобів убивства й винищення, 20-те століття напочатку принесло кулемети, а далі — підводні човни, отруйні гази, бомбардування з повітря і, врешті, жажливі далекосяжні ракети, атомові й водневі бомби — засоби винищення такої великої сили, що вони, власне, більше надавалися б для якоїсь «війни» з іншими планетами, з Венерою чи Юпітером, ніж для війни людей з людьми.

Отакі колосальні досягнення останніх століть у технічному розвитку людства, у відкритті нових природних потужних сил, в опануванні їх та використанні.

Природно постає питання: чи той сучасний швидкий темп розвитку людства, в першу чергу технічного, і далі продовжуватиметься, а чи уповільниться, або, може, й зупиниться? Чи людство, що в недалекому часі, очевидно, вже встановить сполучення з місяцем (людина зможе досягти місяця й повернутися звідти), мусить обмежитися цим, а чи матиме можливість і дальшого поступу в цьому сенсі, зможе встановити сполучення з планетами Марсом, Венерою, Юпітером? Чи людство, винайшовши жажливої сили засоби винищення — атомову й водневу бомби — обмежиться тими досягненнями, а чи винаходитиме ще потужніші, ще жажливіші знаряддя винищування. Чи різні корисні поліпшення, удосконалення людського життя, різні успіхи людства в цих галузях, особливо в галузі медицини, і далі прогресуватимуть? Чи є, і яка, межа здатності людського розуму відкривати все нові творчі сили природи, розпізнавати їх, опановувати їх і використовувати? Чи людство вже дійшло до тої межі або є вже дуже близьким до неї?

Чи є межа, і яка, ще не відкритих, не розпізнаних і не використаних природних сил землі й усієї соняшної системи, — чи людський розвиток уже дійшов до тої межі або є вже близьким до її досягнення?

Такі питання можна ставити, але на них, покищо, не знаходимо й не можемо знайти відповіді.

Але ми повинні поставити інше, дуже важливе питання: чи сучасний і дотеперішній розвиток людства, особливо в останніх двох століттях,

нас повністю вдовольняє, чи він повністю відповідає духовим потребам і наставленням кращої частини людства?

На це питання не легко відповідати й, у всякому разі, не можна дати на нього виразну, беззастережно позитивну відповідь. Як уже зазначалося, коли кажемо про незвичайно швидкий темп розвитку людства в останні два століття, то говоримо головню про його *технічний* розвиток. А як стоїть справа з його духовим, культурним розвитком? Ця справа стоїть інакше, різуче інакше.

У технічному розвитку людства встановлюються гучні рекорди й дуже швидко ті рекорди перевищуються, установлюються нові, ще вищі рекорди. Наприклад, ще зовсім недавно було великою сенсацією те, що швидкість літака могла перевищувати швидкість звуку, що вона могла бути більша ніж тисячу кілометрів на годину. Сьогодні цей рекорд уже значно перевищений — тепер швидкість літака вже може досягати трьох тисяч кілометрів на годину, а швидкість сателітів, які запускаються людьми й літають навколо землі, в двадцять разів перевищує швидкість звуку.

Цілком інакше стоїть справа з «рекордами» в галузі культурного розвитку людства, в галузі музики, малярства, письменства, театрального мистецтва. Не перевершеними залишаються шедеври («рекорди») й досягнення геніальних композиторів — Бетговена, Ліста, Баха, Шуберта, геніальних малярів — Рафаеля, Мікель-Анджельо, Рубенса, геніальних письменників і поетів — Шекспіра, Гете, Т. Шевченка, Гюго, Байрона, великих філософів — Вольтера, Канта, Гегеля. Знавці, цінителі мистецтва, платять величезні гроші за образи стародавніх малярів, а сучасні малярі не в стані створити малюнків їм рівновартісних.

Розвиток друкарської техніки дозволяє тепер видавати щоденні часописи, що мають 50-60 сторінок, але ідейна цінність матеріалу тих часописів не вища від матеріалів колишніх, менших розмірів, часописів.

Тепер люди, живучи в селі, чи навіть на хуторі, можуть у телевізорі бачити різні твори театрального мистецтва, але ті твори, за своєю ідейною й мистецькою вартістю, нижчі від тих, які раніш подавались у театрах.

Не можна заперечувати й багатьох явищ, які вказують на позитивні риси культурного розвитку людства, на його значний поступ, зокрема, наприклад, у загальному значному зменшенні неписьменности, у значному збільшенні загального освітнього рівня людства. Проте в багатьох інших ділянках культурного і духового розвитку людства бачимо, на жаль, застій чи, навіть, припинення того розвитку.

Мало того — в багатьох відношеннях можна казати не лише про слабкий культурний розвиток людства, не лише про припинення його розвитку, а, навіть, про явища культурного регресу, духового занепаду людства.

Так, у галузі театрального мистецтва раніш людність витрачала поважні кошти й будувала в більших містах великі театри, в яких

визначні актори подавали людям знаменні твори драматургів, високомистецькі опери визначних композиторів, в яких відбувалися концерти визначних співаків, піяністів і скрипалів, концерти музичних оркестр, що подавали слухачам твори кращих авторів і композиторів і тим підносили культурно-мистецький рівень людности. Тепер це занепадає. Люди, переважно, обмежуються тим, що дивляться на низькопробні (і тематично й щодо якості виконання) речі, що їм подає телевізія, й до театрів не йдуть. Театри порожніють, не можуть себе оплачувати й закриваються. Лишаються вони тільки в столицях або в дуже великих містах. Напр., у тому місті, в якому я живу, що має двісті тисяч населення, було раніше два театри, — тепер один з них закрито й перетворено на танцювальний льокаль, а потім закрито й другий і перетворено на бінго-клуб. І в тому нашому місті тепер ніколи не буває поважних театральних вистав, ніколи не буває концертів співаків, піяністів чи скрипалів. А телевізія, програма якої щоденно охоплює час від 9 год. ранку до 11 год. ночі, знайде хіба годину на місяць для поважної музики й співу. Це неабиякий показник культурного занепаду людства — і то в передових країнах.

У церковно-релігійній галузі — людність у минулі часи масово ходила до церков на Богослуження, у духовому піднесенні слухала там моління до Бога, супроводжуване мелодійним співом хору, і це морально й духово скріплювало й підносило її. Складаючи копійки й сотики, люди в селах будували церкви, що були прикрасою села, дзвони яких були символом духової єдності, вищого духового надхнення людей. У містах, зокрема у великих, будувалися великі церковні храми, чудової архітектури. А тепер... не чути, щоб десь будували нові церкви. У містах модерні, незграбні, величезні будинки-скрині закривають церкви від ока людей. У безбожній московсько-большевицькій імперії руйнують і валять церкви. А як стоїть справа в західньому, християнському світі? Туристи приїждять здалека, щоб милуватися чудовими церковними соборами, але в церквах людей мало, церкви порожніють, не вистачає засобів для їх утримування, для оплачування священослужителів. Багато церков закривається, церковні храми продаються. Це знаменний показник культурно-духового занепаду людности в багатьох країнах.

Алярмуючим є те, що ті установи, які укладають програми телевізійних передач, керуються передусім бізнесовими міркуваннями. Вони йдуть, переважно, назустріч побажанням і уподобанням широких людських мас, юрби, і не ставлять собі за завдання ушляхетнювати ті маси, розвивати, підносити їх на вищий духовий рівень. Адже на ті низькопробні фільми дивляться з задоволенням не тільки нижчі широкі маси сучасного суспільства, а й діти, духово ще не зформовані, естетичні смаки яких ще не вироблені. Під впливом тих ковбойських, кримінальних, брудно-сексуальних фільмів псуються їхні характери, занепадає їхнє духове життя, наслідки чого спостерігаємо з великим

сумом. Так занепадає мораль і не раз читаємо в часописах, напр., вістку, що 11-літній хлопець убив свого шкільного товариша тільки тому — як потім виправдував свій злочин, — »щоб переконатися, чи він може вбити людину«.

Отже, коли спостерігаємо загальний розвиток людства, зокрема його колосальні технічні досягнення і поступ в останні два століття, то одночасно з тим бачимо недостатній культурно-моральний розвиток і поступ людства, що мусить викликати тривогу. Тому, конкретно, виринає питання про необхідність духового оздоровлення людства, і від того, як швидко саме людство збагне важливість цього питання буде залежати його дальший культурний і духовий розвиток. Величезні витрати на чисто технічні здобутки не мусять, і не повинні, відбуватися коштом обниження культурного розвитку людства і його духових потреб, що веде до культурного регресу.

Таке питання мусить ставити собі кожен народ, в тому й наш, український. Щоправда, на рідних землях, під тяжким чоботом окупанта, наш народ не має змоги спрямовувати своє життя так, як він хотів би. Натомість українці у вільному світі таку змогу мають і мусять докласти всіх зусиль, щоб духово й культурно наша спільнота не падала, щоб досягала все вищого й вищого рівня духового розвитку, щоб ми не обмежувалися духовим і культурним розвитком тільки окремих одиниць нашої спільноти і пильно дбали про цей розвиток нас як цілоти.

Це саме треба сказати й про релігійне виховання й наставлення. Людина йде до церкви на Богослуження, щоб віддати хвалу Богові, відірватись від буденщини, відчутти духове піднесення й високу духову насолоду. Тепер людські маси ставляться до своїх релігійних потреб дуже часто байдуже, мовляв, »що я там, у церкві, нового й цікавого побачу, адже це саме відбувається там 52 рази на рік«. А деякі ніби дивуються: »Коли не прийду до церкви, то все паски святять«. Та є й такі, що не бачать навіть, як і паски святять. Так церкви порожніють, закриваються, їх продають. І дуже відрадним є те, що наші люди, в більшості, не піддаються цьому згубному впливові свого оточення. І коли, напр., англійці продають свої церкви, наші люди, що не є жодними багатіями, купують їх або будують нові.

Українські хори, що існують в різних українських громадах, теж не женуться за »новеньким«, »сучасним«, а розучують і виконують пісні з багатого українського хорового репертуару.

І одним із найголовніших наших завдань на чужині є саме зберігати наші національні високі духово-культурні засади, традиції і релігійні первні, на яких базувалося життя нашого народу на протязі нашої доволітньої історії.

Олекса ВОРОПАЙ

В ДОРОЗІ НА ЗАХІД

(Щоденник утікача)

(5)

Пляувен

11-го жовтня. Година 10,30 ввечорі. Вчора ми виїхали з Гунгену о год. 5-ій по полудні. За ніч зробили чотири пересідки. В мене багато книжок, паперів — все це дуже тяжке. Прийшлось чимало намучитись.

До Пляувену приїхали о год. 3-ій по полудні. Ледве знайшли редакцію «Дозвілля». Зустріли нас тут дуже неохоче. Все ж таки познайомилися з редактором С. Д. і його «почтом»: Юрієм Ш., Василем О., Олексою В-ком. З останнім я вже був знайомим ще в Сяноці. Всі вони пишні та горді: адже працюють у редакції!

Редактор поставився до нас просто вороже. Увечорі, коли він залишився з нами сам, почав просто лякати нас таборами, баверами та всім, що є на світі найстрашніше. Намалював наше майбутнє таким жахливим, що моя дружина чуть не розплакалась.

12-го жовтня. Ночували на редакційних столах. Увечорі був алярм і ми вибігли на вулицю — стали під будинком: не знаємо, куди бігти. Поліцай спрямував нас до бункера. Десь далеко гули літаки, але вибухів не було чути. Коли прогудів «анварнунг» — ми вийшли з бункера і не знаємо, куди йти: темно, нічого не видно; як знайти наш будинок, у якому ночуємо? Довго шукали і знайшли аж перед ранком.

Сьогодні відвідали редакцію газети «Земля»; тут нас зустріли по-людськи, привітно, але допомогти нічим не можуть. Я розумію редактора Григорія К., він сам тут сидить, як курка на подрах.

Вдень ми вирішили, що треба їхати до Берліну. Така можливість є, бо професор М. С. випадково зустрів свого старого знайомого і той пообіцяв дістати для нас усіх відрядження до Берліну. Отже: «Не без добрих душ на світі».

Знову проблема з ночівлею. Ми пробували знайти місце в готелі, але до готелю не приймають, бо ми «унтерменші», а редактор С. Д. вигнав нас на вулицю. Ми вийшли на вулицю, стали під будинком і не знаємо, що робити з собою. Надійшла якась жінка і каже до нас по-українськи:

— А чого ж ви тут стоїте? Вас же поліція забере!

Ми відповіли, що не маємо де ночувати.

— Ходімте зі мною, — сказала вона і ми пішли.

Потім виявилось, що це киянка, працює тут секретаркою російського журналу «На досуге». Познайомила нас з редактором проф. Штепою (теж киянин) і він дозволив нам переночувати в них. Як соромно й боляче: український редактор вигнав нас на вулицю і прийшлось шукати ласки в російського редактора...

Тепер 10 година ввечері. Ми розташувалися, хто де міг. Я і дружина будемо спати на купках паперу, а професор М. С. моститься на столі; М. Ц. з родиною — в сусідній кімнаті.

Що ж робити далі?

13-го жовтня. Ніч спокійна, алярму не було. Ми всі зібралися їхати до Берліну: документи оформили, квитки купили, але... сьогодні їхати не можна, бо потяги не йдуть.

Несподівано трапилося нам місце для ночівлі: це склад видавництва книжок російською мовою. Будемо спати на великих дерев'яних скринях, у яких запаковано «Миргород» Миколи Гоголя, «Сказки» Андерсена і «Картины советского быта» — чудове місце для спання, можуть приснитися «добрі сні».

Тут я зустрів свого земляка з Одеси Андрія Олександровича Г-ка, журналіста за фахом; тепер він працює в цьому складі сторожем і живе з жінкою та двома дітьми в сторожці. Кімната їх дуже маленька, але в них чисто й затишно.

Ми довго розмовляли з Андрієм Олександровичем; він розповів нам про Одесу, про університет, про все життя-буття під румунською окупацією. Одеський університет, виявляється, працював, нормально відбувалося навчання, але... тільки румунською та російською мовами. Українська мова була заборонена. Взагалі, я почув від свого земляка багато цікавих новин про мою милу, дорогу Одесу, якої я вже, мабуть, ніколи не побачу...

14-го жовтня. Сьогодні Покрова, а завтра неділя. Доведеться нам ночувати тут ще одну ніч. До Берліну треба приїхати в понеділок, щоб мати тиждень діяльного часу. Адже там теж буде трудно влаштуватися.

Тепер я сиджу з дружиною в кімнаті Андрія Олександровича і він розповідає нам жакливі страхиття, що відбувались під час евакуації Одеси.

Сьогодні в місті зустрів С. Д. і Василя О-ке, вони йшли вдвох. Побачивши мене з дружиною, відвернулися...

15-го жовтня. Гарний соняшний день. Наш потяг відходить до Берліну увечері. День провели в парку: широкі алеї, дерева над ставком, бронзові статуї...

До станції йшли пішки; на плечах несли свої «лахи». Мої книжки й папери таки дуже тяжкі... Провела нас на станцію дружина Андрія Олександровича і побажала нам всего найкращого. Спасибі їй!

Берлін

16-го жовтня. На залізничну станцію Фрідріхштрассе ми прибули о 5-ій годині рано. Тут кипить життя: потяги, трамваї, метро, авто — все рухається повною силою. Але весь цей рух відбувається між великими руїнами. Ми з трудом відшукали адресу, на яку так багато надіялися, але нічого з того не вийшло: нас не прийняли. Знову довелось довго їздити і, нарешті, знайшли місце, де нас прийняли: дали помитися, нагодували нас і показали, де будемо спати. Та не встигли ми ще й розташуватись, як з'явився німець і заявив нам, що для «остів» тут місця нема. «А де ж нам приміститися?» —

питаємо його. По довгих «переговорах» він трохи подобришав і подав нам адресу, де — мовляв — ніхто нас не зачепить.

Поїхали, довго шукали і, нарешті, знайшли... Але ж це не готель, а якесь страхіття: брудно, накурено. Лунають вигуки ламаною російською мовою... Потім вияснилось, що це притулок для офіцерів новосформованого військового загону з колишніх полонених таджиків.

Нас роз'єдали: дружину повели десь нагору, де мешкають жінки-росіянки, а я спатиму тут, внизу, між таджиками.

Тепер 11 година ввечері. Я примостився на стільці біля ліжка і записую щоденник. До мене підійшов таджик в уніформі німецького лейтенанта і питається:

— Что ты пішіш, молодой человек?

— Листа до приятеля.

— А где же твой пріятель?

— В німецькій армії.

— Свой, значіт. Вот хорошо. Ребята, слышите, он свой!

Підступив другий, сержант з пожолобленим обличчям.

— У карти іграєш? — питає мене.

— Ні, дякую. Я втомився і хочу спати.

— Ну, спі. Ми тебе не тронім, — сказав лейтенант і відійшов.

Кинчаю записувати, йду спати...

17-го жовтня. Мої співмешканці цілу ніч грали в карти, брудно лаялись, харкали на підлогу. Я ледве дочекався ранку.

Моя дружина спала між росіянками, молодими жінками, що збираються вступити в німецьку армію. Поводяться вони погано; словом, як говорили в нас, в Одесі: «Публіка — оторві і брось!»

В такому «товаристві» не можна залишитися, треба шукати іншого притулку.

Вдень ми з дружиною зустріли старих знайомих: Марію Ц. з чоловіком і сином. Вони допомогли нам знайти кімнату в іншому місці, це зовсім близько біля Бангоф Фрідріх штрассе. Ми щиро вдячні їм за це. Вже перебрались на нове мешкання, будемо самі в кімнаті — це вперше за цілих три місяці. Може трохи відпочинемо.

Власниця цього будинку вже старша жінка: років за п'ятдесят, її прізвище — Шуберт.

— А чи не родичка ви, часом, Франца Шуберта? — запитав я жінку.

— Найн-найн! — закричала вона й замахала руками.

— Лиши її в спокої, — сказала моя дружина, — вона напевно думає, що прабабка Франца Шуберта була нечистокровоною арійкою.

В потязі, ще в дорозі до Берліну, нам розповідали страхіття про берлінські алярми. Справді, тут страхіття бувають: це добре видно по численних руїнах, але за ці два останні дні алярмів не було. Можна надіятись, що ще будуть.

18-го жовтня. 8-га година рано. Я прокинувся, ще всі спали. Наша кімната на другому поверсі і з вікна видно далеко. Вачу закуту в каміння ославлену

річку Шпрее: плывуть по ній два білі лебеді, витягнувши свої довгі шиї, що нагадують латинську літеру S. За річкою руїни залізничного двірця Бангоф Фрідріх штрассе: розкидані великі кам'яні брили, з-під каміння стерчать покручені залізні рейки, ніби велетенські гадюки висунули з нір свої страшні чорні голови. Через р. Шпрее великий кам'яний міст: по ньому метушаться люди, пройшов поліцай у залізному шоломі, два конвоїри повели групу советських полонених. І все це покриває сірий, монотонний осінній дощ. Берлін здається могутнім велетнем, що вже тяжко поранений і суворо насупив брови.

Сьогодні маю полагодити багато справ: побачитися із С-ком, поїхати до редакції газети «Голос» та до української установи довір'я «Фентраунштелле».

10-та година ввечері. Був в українській установі довір'я і одержав документ про те, що я і моя дружина «арійці». Як не дивно, але без цього документу нікуди не можна рухатись.

Бачився з С-ком, довідався, що місце в «Остарбайт»-таборі завжди для нас знайдеться.

Увечері ми з дружиною відвідали проф. М. М. С-ва; він має невеличку кімнатку, але затишну, майже в центрі міста. Служниця господаря цього будинку, німця, принесла нам каву, — гарна чорноока дівчина-італійка, з кучерявим волоссям. По-німецьки вона так само слабо розмовляє, як і ми, а по-італійськи ми не розуміємо. Вона принесла каву, сіла біля нас і довго, ламаною німецькою мовою, розповідала про свою прекрасну Італію, про те, як там гарно співають, танцюють, бавляться... Розповіла, що вона добре плаває і вміє ловити рибу, а наприкінці з сумом сказала: «Я посилаю листи додому, а вони вертються до мене. Як давно я вже не бачила своєї мами!» — і заплакала. Тут вона сама, в Італії залишила батька, маму і маленького брата. Нам усім було дуже шкода цієї дівчини-італійки і ми потішали її, як могли.

До редакції «Голосу» не їздив, поїду, мабуть, завтра.

19-го жовтня. 8-ма година ввечері. Півгодини тому я вернувся з міста. Рано їздив з Марією Ц. до редакції «Голосу» — це далеко, десь аж на околицях Берліну. Довго шукали і з великим трудом знайшли. Зустрів нас редактор Б. К-в, прийняв нас добре: розпитував як і коли ми приїхали до Берліну, де влаштувалися, а потім розповів нам, що і як друкують. Подарував нам деякі книжки і свіжі числа «Голосу», дав нам багато адрес, що можуть пригодитися. Прийняли нас не так, як у Пляувені, а як свої, українці. Заступник редактора В. К-ко — дуже симпатична людина, розповів нам, як знайти редакцію «Вістей», себто газету, що її редагує письменник Ф. Д.

По обіді я їздив сам до редакції «Вістей». Довелось довго шукати, але вкінці пощастило. Застав редактора самого, в його кабінеті. Позналились: це середніх років худощавий чоловік, з великими окулярами на носі. Розговорилися... Він сказав мені, що не любить тих письменників, які виховалися на «європейських смітниках», а своє рідне забули, знехтували.

В цьому я цілком згідний з ним. Домовилися, що буду надсилати до «Вістей» свої нариси про звичаї нашого народу.

20-го жовтня. Ранок. На р. Шпрее баржі з вугіллям, а над ними кружляють табуни чайок. По вулицях, ніби комашня, метушаться люди. Проти мого вікна вітер зриває зі старого кріслатого каштану останнє листя. Небо захмарене: осінь.

Вечір. Сьогодні моя дружина, Марія Михайлівна і я їздили до Українського Національного Об'єднання (Кох штрассе, 59). Будинок зовсім розбитий, ми навіть боялися ступити на східці, щоб піднятися на поверх. Коли ввійшли, очам не вірили, що це діюча установа: стіни повалені, вікна побиті, стеля провалилася. Як у цьому румовищі працювати?

Нас зустрів полковник О-ко — людина весела й привітна. Спочатку жартували з приміщення, що воно таке зруйноване, а потім вислухали довгу повість про те, як заснувалося УНО, які труднощі були і від своїх, і від німців. «Тепер у Берліні українським вітром повіяло» — закінчив свою розповідь полковник О-ко.

Тут же ми познайомилися і з редактором «Українського Вісника», що подарував нам свіже число, в якому є репродукція картини Андрусєва «Українська Голгофа». Тут є і книгарня, весь запас якої міститься в одній шафі. Ми придбали собі тризубці, трохи книжок і нових добрих знайомих.

По обіді вже були у своїй кімнаті, дивилися у вікно і спостерігали таку картину: молода жінка з хлопчиком стала на мості, дістала шматок хліба з кошика, і кілька окрушин з нього підкинула вгору над Шпрее. Злетілися чайки — цілий табун — і почали на лету хапати окрушини. Деякі відважніші брали хліб просто з рук. Для нас це було дуже цікаве, бо ми вперше бачили таких відважних птахів. У наших «соціалістичних» містах птахи не менш перелякані, ніж люди.

На фронтах погіршення. Німці дуже занепокоєні, наша господиня, фрав Шуберт, сьогодні дуже стурбована і зла...

21-го жовтня. Сьогодні їздили з дружиною до зоопарку. Він великий і, видно, був колись добре влаштований та жорстокість війни не минула й невинних тварин. Бомби зруйнували багато будівель, знищили багато звірів. І звірі, і птиці, що залишилися ще живими, голодні й перелякані. Мабуть, найбільше голодують ведмеді, вони, як справжні жебраки, весь час випрошують від глядачів хліб, яблука, цукерки. Я люблю ведмедів, але моїй дружині більше подобаються слоні; вона вірить, що це наймудріша істота з усіх тварин. Мавпи нам не подобалися, та й залишилося їх дуже мало. Кажуть, що після першого бомбардування багато мавп збожеволіло.

Сьогодні субота, нам треба зайнятися деякими господарськими справами, тому швидко вернулися додому. День був теплий, соняшний.

22-го жовтня. Неділя. Рано ми поїхали до православної церкви, що міститься в дворі на Кайзер алее, 19. Колись це був гараж, а тепер його переробили на церкву.

Ми спізнилися, Служба Божа вже почалася. Священик С. сказав дуже добру проповідь про наше сучасне становище, нас усіх і нашої Батьківщини-

України зокрема. В окремих місцях його проповідь була особливо сильна. Гарно співав хор, горіли свічки... А коли заспівали «Боже Великий, Єдиний...», всі впали на коліна і з очей полилися сльози. Біля мене стояло двоє дівчат із нашивками «Ост», одна з них знепритомніла і її винесли з церкви.

Після Богослуження люди вийшли на подвір'я і довго не розходилися: одні знайомились, а інші вже були знайомі... Збиралися невеличкими гуртками й розмовляли.

Ми з дружиною теж завели нове знайомство — з дівчатами-«остівками», вони з Таращанського повіту на Київщині, працюють тут на фабриці вже третій рік, живуть в «Ост-лагері». Худі, змучені, справді, як із хреста зняті. Одягнені чистенько, але ще у свою одягу, бо німці не дали їм нічого. З ними тяжко розмовляти, вони виснажені, озлоблені, пригнічені. Питалися мене: «Коли ж вернемося додому?».

Ми вернулися до хати о год. 2-ій по полудні. Увечорі в нас були гості: Володимир Куліш, син відомого українського драматурга Миколи Куліша, і його дружина. Він цікавий і веселий чоловік, нас познайомила з ним Марія Михайлівна Ц.

Володимир Миколайович (так називаємо нашого нового знайомого) розповів нам із гумором, як він, їдучи до Берліну, загубив у потязі свого капелюха. Трапилось це вночі, у вагоні було темно, а капелюха треба було знайти. І ось ходить він по вагоні, заглядає під кожну полицю і питає по-німецьки: «Во май год?» Німці сміються, щось говорять до нього, та він не розуміє. Нарешті чує з сусіднього купе хрипкий бас по-російськи:

— Что ти там, с ума сошел, что-ли? У вагоні Бога іщеш?

— Не Бога, а шляпу. Капелюха загубив.

— Так і гаварі: «гут, геррен гут, а не год»!

Сміялися з нього німці всю дорогу, але капелюха таки не знайшов.

Гарна, симпатична дружина Володимира Куліша почала щось розповідати, та в цей момент — алярм! Ми всі схопилися і побігли до бункера.

23-го жовтня. За цю минулу ніч двічі був алярм і ми бігли ховатися до бункера. Перший раз вибухів у бункері не було чути, але другий раз під самим бункером впало три бомби.

«Нап» бункер — це велитенська залізобетонна коробка, половина якої в землі. Вікон зовсім немає, двері міцні, залізні. Ця коробка-бункер має три поверхи, на кожному з цих поверхів є кілька великих кімнат з дерев'яними лавками і залізними ліжками, що підвішені під стелею. Від вибуху згаданих трьох бомб, бункер здригнувся. Ми з дружиною сиділи на другому поверсі, від вибуху електрична лампочка захиталася, як маятник годинника.

Ми вийшли з бункера як вже світало. Біля бункера побачили три величезні ями, з яких ще курився дим; десь недалеко горів будинок і рожеві відблиски полум'я освічували нам дорогу. Було чути людські крики і гул пожежних машин. Я побіг наперед, бо хотів знати, що сталося з будинком нашої господині. Він був цілий, неушкоджений, як і фрав Шуберт. Вона не ховається від бомб, залишається у будинку. У відповідь

на моє запитання, чому не бігла до бункеру, сказала, що як будинок буде зруйнований, то їй і життя непотрібне. Отака німка!

Вдень алярму не було. Я пішов до п. С-ка, який обіцяє мені і мешкання, і працю, але, покищо, нічого немає.

27-го жовтня. Три дні живемо як у пеклі. Щодня і щоночі алярм, бомби й пожежі... Ми вже вибилися з сил... З харчами дуже погано, гроші кінчаються...

28-го жовтня. Тепер обідаємо в залізничній їдальні біля Бангоф Фрідріхштрассе. На обід тут звичайно буває «гемюзе суп», але добре, що дають цього «супу» велику бляшану миску і ми наїдаємося. Це, як ми кажемо, «демократична обжорка», бо тут їдять усі, навіть і «остарбайтери»...

Сьогодні якась добра жінка забрала мою дружину до себе і я обідав сам. Сидів за столом з двома дівчатами-«остівками», з Літинського району на Вінниччині. Одна з них не мала чим заплатити за обід і я розрахувався за неї; дав їй ще кілька марок, багато не міг дати, бо й сам не маю.

Дружина вернулася додому вже ввечері. Я вже боявся за неї, бож тепер такі часи, що все може трапитися. Якась добра німка дала їй дещо з одягу, навіть, туфлі. Спасибі їй! Вона й не хотіла подати свого прізвища.

29-го жовтня. Цілу ніч знову довелося сидіти в бункері. Людей багато, повітря тяжке, аж голова болить... В цю ніч під час бомбардування якимось дивно мигало світло. Бомби рвалися десь недалеко, бо в бункері було чути гул.

Вдень спокійно. Сьогодні нас відвідав М. С. — поет-початківець і співак-початківець; він ніби вчиться в берлінській консерваторії, але на лекції ходить нерегулярно... Він, здається, несерйозний...

30-го жовтня. Понеділок. Був у п. С-ка і дістав скерування до табору Вустрав; там хоч за харчі й мешкання не буду платити. Але біда в тому, що до цього табору не приймають жінок і моя дружина мусить залишитися у Берліні. Розлучатися тепер дуже небезпечно, але мусимо, бо не маємо з чого жити. Табір той недалеко, я буду приїжджати кожної суботи до Берліну.

Вдень знову був алярм і застав нас з дружиною серед вулиці. Ми забігли в якусь руїну і пересиділи там серед каміння. Кілька літаків зовсім близько пролетіли над нами. Десь недалеко цокотіли зенітки... Тут, в руїнах, я знайшов якийсь зошит чи щоденник. Ще не роздивився.

Був в «У. К.» і несподівано дістав трохи грошей. Це дуже добре...

31-го жовтня. Сьогодні мав неприємну розмову з Ф. Д. Виявляється, що він досить прикра людина. Я зайшов до нього в редакцію, а він накинувся на мене «моκριм рядом», чому, мовляв, я написав «Степову царівну»? Я був заскочений і здивований. «Що ж, написав, — відповів йому, — а коли вам не подобається, не друкуйте». Та він ще дужче вчепився до мене, аж врешті я розсердився: «Та яке, зрештою, вам діло до того, що я написав? Я ж вас не питаю, чому ви написали своїх «Білих королівен»?

Забрав свої рукописи і пішов геть. З ним краще не зустрічатися.

Бачився з Миколою Матвійовичем — він уже влаштувався. Вже всі мої знайомі влаштувалися, а я, правду кажучи, не дуже й поспішаю влаштуватися, бо ж невдовзі доведеться втікати з Берліну, але куди?

Вустрав

3-го листопада. Я вже в таборі, 10-та година ввечорі. Сьогодні розлучився з дружиною... З Берліну до Вустраву потягом, а зі станції до табору автомашиною; їхала нас ціла група, 20 осіб. Їхали лісом, ліс густий, дерева високі... Листя вже пожовкло, порідшало... Вночі був дощ і рано до сонця ліс блищав.

Табір недалеко села, в полі: дерев'яні бараки, між ними повно сміття. Тут зустрів старих знайомих: В. Ч. зі сином і Д. Н. Познайомився з Я. С-чем, В. Р-ким і П. К-ом — все це літератори. Познайомився і з редактором таборового журналу Володимиром Ж. — високим, дебелим чоловіком; він зайшов до бараку, привітався з нами і почав нас, «східняків», вчити національної свідомости. Чоловік він, видно, симпатичний. Я дав йому свій «Літній вечір» до друку.

Моя дружина залишилася у Берліні і це мене дуже турбує. З мешканням теж не все гаразд, бо фрав Шуберт хоче позбутися нас. Що буде робити моя дружина?

5-го листопада. Цієї ночі був великий наліт на Берлін; кажуть, що бомбардували околицю Панково — це далеко від Фрідріх штрассе, де живе моя дружина, все ж таки хотілося б довідатись, що з нею...

Сьогодні слухав доповідь про «остарбайтерів», читав її якийсь фольк-дойчер російською мовою, казав, що є багато непорозумінь між німцями і робітниками-«остівцями», але вина спадає на самих «остівців», бо вони не хочуть пристосуватися до «європейського життя», а найголовніше, що вони «не раболепствуют» (дослівний його вислів) перед німцями; в «остарбайтерів», мовляв, погана дисципліна. Що за безглуздя, оце злиденне життя в бараках він називає «європейським життям»? Хвала і слава моїм землякам, що вони «не раболепствуют» (не плазують)!

Увечорі був в «бараці поетів», відвідав жреців Олімпу; вони там теж «не раболепствуют», а йдуть у поле збирати залишену викопану картоплю, збирають її, приносять додому й варять. Коли я увійшов, то в бараці горіла залізна піч, а зверху, на печі, кипіла картопля в баняку. В той час, як казали, «літературне життя рухалось»: Володимир Русальський читав свої новелі, Василь Ч. критикував їх, а Петро К. варив вечерю.

7-го листопада. Холодно, рано падав дощ, вітер... У моїх черевиках, що вже давно «каші просять», не можна й надвір вийти, тому я просидів у бараці аж до обіду.

Одержав листа від дружини; вона пише, що вже розрахувалася із фрав Шуберт та переїхала до гуртожитку на Панково. Записалася на курс німецької мови. Отже, ніби все гаразд, хвалити Бога!

Зі мною в бараці живуть волиняки — переважно селяни, але вже старші люди. Часом вони оповідають свої цікаві спогади. Живе з нами і співак Дніпропетрівської опери, баритон. Співає він справді добре, ось сьогодні проспівав нам арію Мефістофеля з опери «Фавст», — співав так, що аж вікна дрижали. Отже, у співі він справжній артист, але розповідає такі нісенітниці, що й слухати не хочеться. Ось і тепер хвалився:

»Вийшов я на Олександр пляц. Підходить до мене німка — хутро, капелюх із пером на ній — во баба, і каже: »Іван, ком...« Я іду... Привела мене в кімнату: м'які меблі, червоний плюш, дзеркала — рай! На столі пляшка з вином, закуска — ковбаса, хліб білий, пундики якісь. Я випив, закусив...«

Ось так, голодній кумі — хліб на умі!

9-го листопада. Сьогодні день мого народження. Звичайно, в такий день людина перевіряє свій »пройдений шлях« і плянує майбутнє... Я нічого не пляную, тепер час непевний, не знаю, що буде зі мною через годину чи через ніч. Розповідають, що вчора в одному з берлінських таборів розірвалася бомба і 20 дівчат-»остівок« рознесло на шматки, навіть ховати не було що.

Вчора знову слухав доповідь про табори і »остарбайтерів«. Далі це саме: в усьому винні »остівці«, бо не слухають німців, не поводяться »по-європейськи«...

10-го листопада. Вже тиждень, як я живу в цьому таборі. Виявляється, що мене не приписали до постійних мешканців, а тільки до тимчасових, які мають »прослухати курс доповідей про табори східних робітників«. Навіщо мені здався такий »курс«? Та лихий із ним, аби день перебути: часу ж тепер не шкода.

Після обіду пішов у село, а там — через ліс і на залізничну станцію. Сьогодні гарний осінній день: тихо, соняшно, а до того золотиста жовтизна лісу — все це створює якусь невиразну тугу... Цих кілька рядків занотую на залізничній станції. Ось зараз приїде потяг і я поїду до Берліну, побачусь із дружиною і будемо вдвох цілих два дні...

11-го листопада. До Берліну не поїхав, бо дружина приїхала сюди і ми зустрілися на станції: ще одна хвилина і ми могли розминутися.

І ось у мене дорогий гість — моя дружина. Я пішов у село, купив картоплі, вона зварила її і ми смачно повечеряли.

Увечорі слухали доповідь д-ра Я-ка на тему »Відгук українців Сибіру на визвольну боротьбу в Україні«. Доповідь дуже цікава й солідно підготована. Було багато людей, ставили питання і час пройшов приємно.

Як вийшли з приміщення, де відбувалася доповідь, на дворі падав дощ. Поки добігли до бараку — трохи змокли, але в бараці розкіш: пічка горить, тепло. Це наш сусід, добродій Д. Н-ко, такий добрий і дбайливий господар: в нього завжди є дрова, а то й вугілля дістане.

12-го листопада. Сьогодні вийшло свіже число таборового журналу. Цим разом уже не на циклостилі, а фотодруком. У ньому надруковані і мій етюд

»Літній вечір« та легенда »Два вояки« з такою передмовою: »Цією легендою розпочинаємо друкувати короткі замітки з українського фолклору, записані з уст народу письменником О. Степовим«, — Редакція».

Я дав редакторові Вол. Ж. до друку ще такі легенди: »Мати«, »Посвячені квіти«, »В маленькій хатинці вогник« і »Вогні в церкві«.

Увечорі, як було вже зовсім темно, ми з дружиною стояли на горбі за табором і дивилися, як над Берліном спалахували величезні вогняні язики, — літаки бомбардували Берлін.

13-го листопада. Зранку лляв дощ; по обіді я відпровадив дружину на станцію. Велика шкода, що вона не може залишитися в таборі, який дурний розпорядок...

Увечорі дивився на фільм »Дітя далекої епохи«, — дешевенька агітка за »Нову Європу«. Шкода затраченого часу, краще б послухати побрехеньок нашого баритона: він завжди щось розкаже, а темою його звичайно бувають жінки і горілка. Все інше, як він каже, його не цікавить.

Прийшов з »театру«, а в бараці дискусія, аж вікна дрижать: це волиняки сперечаються...

14-го листопада. Сьогодні вперше випав сніг: холодно, погано... Був на лекції німецької мови: читає українець, що скінчив Харківський інститут чужоземних мов.

Увечорі був у поетів і слухав Яра С-ча: вірші в нього непогані, він взагалі робить враження розумної людини. На жаль, після читання віршів не було... картоплі, а це вже кепсько, бо який же це літературний вечір без картоплі в »мундирах«?!

15-го листопада. Понуро, холодно... Починається зима, а моя дружина без пальта, ходить у якомусь драгті... Як же ми цю зиму переживемо?

Ходять суперечливі чутки про майбутнє цього табору: одні кажуть, що ми тут будемо цілу зиму, а інші — що тільки кілька тижнів, а потім нас усіх розженуть звідси геть.

Сьогодні записав переказ про замок Бона на Волині. Розповідав Архип С. »Ще в XII столітті — казав він — той замок збудував руський воевода Дедюк. Назва замку »Бона« походить від польської королеви, другої жінки Зигмунда Старого (1494-1558), що переховувався в ньому (в цьому замку) від свого сина Зигмунда Августа. В часи Хмельниччини полковник Кривоніс наступом узяв той замок, перебив усю польську залозу і закопав у ньому великий скарб. А було це на Великдень. Тепер кожної ночі проти Великодня з брами виходить невідомий чоловік і заманює людей до замку: хто піде за тим чоловіком, той уже не повернеться, бо то заклятий дух, що береже козацький скарб. Але ще має народитися такий чоловік, що знайде ці скарби«.

16-го листопада. З самого ранку аж до вечера падав мокрий сніг. Дуже зимно, непривітно. В таборі багато розмов про маніфест генерала Власова. Чекаємо, що скажуть українські політики.

По обіді слухав доповідь представника »Остміністеріюму« — це німець, що говорить російською мовою. Він заявив, що з презирством ставиться до

тих українців, які кажуть, що вони працюють не для свого народу, а для німців. »Остарбайтери« — сказав він — працюють не для Німеччини, а для України...

Словом, говорив про те, що »на вербі груші ростуть«. Нас він трактує, як дітей або дурників, які нічого не розуміють.

17-го листопада. Сьогодні Дмитро Н-ко і я ходили до лісу збирати дрова, щоб було чим палити в бараці. Рубати дерева заборонено, але сухе гілля можна збирати. Ми назбирали багато ріща й ледве донесли до бараку. Запалили в печі, тепло, я примостився на краєчку стола і записую щоденник.

В лісі було мокро погано, мусіли переходити якесь болото, а мої черевики подерті. Мокрі і змучені, сушимось біля печі, а в казанку кипить картопля...

Старий емігрант Г-ко, колишній сотник української армії, розповідає про минуле:

»Було це ще в Щолкові — каже він. — Там був табір інтернованих вояків армії УНР. Восени 1921 року приїхала до табору большевицька комісія. Польські жандарми оточили табір, а всіх інтернованих вишикували в ряди окремими частинами. П'ять большевиків, на чолі з комісаром та в супроводі начальника табору й кількох жандармів, підійшли до Черношличників. Першим у ряді стояв полковник Дяченко. Комісар зупинився, глянув на нього, засміявся і вигукнув:

— А, мій земляк, Дяченко! Здоров! — і простягнув руку.

Але Дяченко не подав руки, навіть не посміхнувся, а тільки з притиском сказав:

— Іди геть, негіднику! Помий руки від крові моїх батьків!

Комісар відсахнувся і мовчки відійшов.

Це оповідання зробило на нас усіх помітне враження і ми на якийсь час притихли. Тим часом закипіла наша картопля і ми взялися до вечері.

По вечері хтось із присутніх запитав сотника Г-ка:

— Ну, то що ж зробили у вашому таборі ті большевики?

Сотник почав оповідати далі:

»Поставили маленького столика посеред площі і комісар почав читати наказ про амністію. А козаки неначе змовились і всі разом раптом заспівали: »Ще не вмерла Україна...« Заскочені большевики мимохідь поскидали шапки, а польські поліцаї витягнулись на струнко. Скінчили гімн і комісар знову почав читати наказ, а козаки ще з більшою силою заспівали: »Гей-но, хлопці, до зброї на герць погуляти...« А коли скінчили, пролунав наказ: »На право кроком руш!« — і всі організовано, строем, пішли до бараків. Цим і закінчилась перша візита большевиків у нашому таборі«.

Я ледве встиг записати це оповідання сотника, як до бараку ввійшов наш баритон, насвистуючи »Соренто«. Відразу ж піднявся галас і регіт у бараці. Любителі донжуанських пригод зустріли свого патрона оплесками. А нам, хто слухав сотника уважно, було шкода, що таке цікаве оповідання перебив такий несерйозний галас.

Від дружини сьогодні не одержав листа і це мене турбує. Завтра субота і я вирішив їхати до Берліну.

18-го листопада. 10-та година ввечері. Я доїхав до Берліну щасливо, без особливих пригод. Вагон, у якому я їхав, у багатьох місцях був пробитий кулями. Кажуть, що минулого тижня, вдень, налетіли американські літаки і обстріляли потяг. Були вбиті й ранені. Вже кілька днів літаки не з'являються ані над Берліном, ані над його околицями.

Я приїхав вполудне й дружину застав удома. В цьому приміщенні я вперше: це гуртожиток для безпритульних чужинців, організований «Ост-міністеріюмом». Тут, як в Ноевому ковчезі: всякої тварі по парі — є росіяни, українці, естонці, лотиші, білоруси, татари, грузини... Старі, молоді, жінки, діти, парубки і дівчата... Вся ця маса народу розмістилася у двох великих кімнатах і на всіх є лише одна невеличка кухня з одною плитою, що палиться газом. А кожному треба ж щось зварити; жінки з малими дітьми перуть і сушать пеленки, чоловіки товчуться з чайниками, жінки з каструлями — «Содом і Гомора»! Але, на диво, тихо. Дружина каже, що рідко коли виникають суперечки: всі вже привикли жити в таборах, в гурті, об'єднані спільною бідом. Публіка тут зібралась солідна: професори, лікарі, журналісти, кілька священників, музиканти, кілька поважних селянських родин. Один естонець, жартуючи, сказав мені по-російськи: «Ето комуна, которая состоит из антикоммунистов».

Ліжка в усіх дерев'яні, двоповерхові, є кілька стільців, але зовсім немає стола, бо нема для нього й місця — весь простір заставлений ліжками.

Ліжко моєї дружини стоїть біля вікна, поруч із старим розбитим піяніном. Поміж піяніном, стіною і ліжком є маленька площа і я використав це місце — із старої скриньки і валізки зробив стіл, на якому записую свій щоденник.

Тепер уже пізній вечір, більшість людей у гуртожитку спить. Вікна завішені чорним полотнищем, час гасити світло.

19-го листопада. Неділя. Сьогодні теплий соняшний день. Ми з дружиною були в церкві, людей багато, правили два священники, співав хор.

Після Богослуження під церквою зустрілися зі знайомими: полк. Шулаєм, Семеном Підгайним, Юрієм Ш. і Савкою Д. — обидва останні приїхали сюди з Пляувену. Говорив з літературознавцем Ю. Ш., але розмова з ним неприємна, він вдає з себе «великого чоловіка», говорить «крізь зуби».

Біля церкви всі говорили про маніфест ген. Власова. Семен Підгайний сказав мені, що тепер ведуться переговори і вийде другий маніфест, чистоукраїнський.

До гуртожитку вернулися вже пізно ввечері й застали дискусію. Дискутував українець Г-кий із старим російським емігрантом, що приїхав сюди з Болгарії. Москаль сердиться, твердить, що ніяких українців нема і не було, є тільки «малороси», нема й української мови, є тільки «южнорусское наречее». Відокремлення України від Росії він вважає за «зраду родини», бо це приведе до розвалу Російської імперії, а «ето нікому не вигодно».

Дружина каже, що після власовського маніфесту такі дискусії в гуртожитку ведуться майже кожного вечора.

(Далі буде)

В ПОНЕВОЛЕНІЙ УКРАЇНІ

Проф. Володимир ШАЯН

РАЙОНОВА МІЛІЦІЯ І ЛІТЕРАТУРНА ПРАВДА

(Також про «соцреалізм»)

»Редакційна колегія «Вітчизни», обговорюючи прозові твори журналу за минулий рік, вважає за необхідне довести до відома читачів таке. У дванадцятій книзі журналу надрукована новела Я. Ступака «Гординя», в якій автор ігнорує історичну правду, у спотвореному вигляді подає епізоди з життя Прикарпаття.

Опублікування цієї новели є серйозною політичною помилкою редакції. Редакційна колегія підкреслює, що зміст і дух новели «Гординя» глибоко суперечать усьому ідейно-художньому спрямуванню журналу. Зробивши належні висновки з цієї помилки, ми вживемо всіх заходів до того, щоб на сторінках «Вітчизни» друкувати лише кращі твори, які відповідають високим духовим запитам радянського народу».

Отак була примушена ганебно розкаятись редакція «Вітчизни» — орган Правління т. зв. Спілки Письменників України. З цією покайною заявою пішла вона до редакції «Літературної України» (ч. 14 за 1967 рік), яка має зовсім слушну славу органу, чи навіть стінгазети, районного відділу київської міліції, себто КГБ.

Документ цей кидає настільки яскраве світло на таємниці літературного процесу в Україні (під затиском, контролем і наглядом «районного відділу міліції»), що його варто проаналізувати як документ ганьби, як один із фактів московського терору в поневоленій Україні.

Це також яскраве освітлення самого «соцреалізму» і його природи, як т. зв. літературного стилю. В заяві, буцімто, мова про «кращі» чи «гірші» літературні твори, які відповідають чи не відповідають «високим духовим запитам радянського народу». Отже, мова не про український народ, а про т. зв. радянський народ, про якихось безбаченків, про яничарсько-гібридний народ, у який Москва намагається перетворити українців.

Спробуємо «розібратися» в суті цієї «серйозної політичної помилки», що її вчинила редакція «Вітчизни».

В історії придушування Москвою літературних процесів в Україні такі «помилки» нам добре відомі. Вона, ця помилка редакційної колегії «Вітчизни», не перша і, напевно, не остання. Знаємо також, що «серйозна політична помилка» означає і серйозні політичні репресії Москви супроти редакції журналу і нещасного автора згаданої новели. Адже навіть у «заяві» редакції «Вітчизни» говориться про «зроблені належні висновки», хоч не згадується, хто їх зробив та які вони. Не знаємо, кого заарештували, кого вигнали з редакції, кому дали сувору догану, що сталося з автором новели, але знаємо напевне, що це чергова нагінка на самостійну думку, на літературну працю українських письменників.

Насамперед з'ясуємо самі безпосередні висновки, які випливають з факту цієї «заяви». Перш за все це доказ суворой московської цензури, яка прово-

диться ще перед появою літературного твору. Якщо виявиться в автора якийсь «ухил», його кличуть до КГБ, «промивають» йому мозок і далі пильно слідкують, чи він у своєму творі виправив те, що незгідне з «соцреалізмом». Читацька публіка знає про таку цензуру, але вона мусить вдавати, що не помічає, як насправді відбувається «вільний процес розвитку радянської літератури». Коли ж «помилка» автора надто серйозна, його або ліквідують, або вживають усіх заходів, щоб він «розкався» і перетворився в бездушне знаряддя партії. Ще гірше, коли твір автора з якоюсь «помилкою» випадково надрукований, бо тоді КГБ випробовує «льбяльність» до партії, не тільки автора, а й редакційної колегії. Починається широка нагінка КГБ на цілі літературні групи, наслідком чого появляються різні «покаянні заяви».

Всі ті «ухили» і «помилки» в українській літературі зводилися звичайно до того, що на протязі свого п'ятдесятилітнього панування в Україні Москві не вдалося викоринити проявів т. зв. буржуазного націоналізму, дарма що авторами бувають зовсім молоді люди, які ніколи не знали ідеології українського націоналізму, для яких твори Донцова чи інших ідеологів націоналізму були відомі стільки, як легенда про чорта. Адже творів Донцова нема ні в одній бібліотеці в Україні, їх старанно «вичистили» з усіх бібліотек категісти, і молодій генерації мабуть легше скомунікуватися з самим чортом, ніж дістати твори отого «найстрашнішого і найбільшого в історії української землі бандита», як його називають московські ватажки та їх вислужники.

Ось яка «соцреалістична» дійсність в Україні. Найістотніша прикмета «соцреалізму» виявляється передусім у тому, що «соцреалістичний шедевр» чи тільки «кращий твір» мусить пройти цензуру московських наставників і повністю відповідати вимогам КГБ. Згадана «заява» редакції «Вітчизни» це тільки черговий документ, який підтверджує сказане, а до якого додаємо ще й наукову формулу «*Quod erat demonstrandum*» («що й треба було доказати»).

Дуже шкода, що з редакції «Літературної України» і «України» витнали чомусь Цмокаленка, він же своїми пасквілями на «українських буржуазних націоналістів» яскраво розкривав і... саму суть «соцреалізму» та ролі літературних яничарів.

Як виявилось, новела Ярослава Ступака «Гордіня», що була надрукована у «Вітчизні» (ч. 12, 1966) не «відповідає духовим запитам радянського народу» («радянського», а не українського!), і ось на її прикладі можемо довідатися, що в московських большевиків називається «історичною правдою», а що ні.

Дія новели відбувається на Прикарпатті, мабуть на Бойківщині, якщо робити такий висновок з окличника «мой» її персонажів. Високо в горах, під лісом, живе у своїй хатині старий дідусь. Хатина стара, похилена, здається, що ось-ось рознесуть її дужі верховинські вітри. Але гордий дідусь безмежно любить свою хатину, цей шматочок своєї землі-батьківщини, якого мабуть ще не співвідібрали від нього колгосп. У лісі є партизанські відділи: буйні хлопці з села, що часом насміхалися з маленької хатини дідуся. Отже, здавалося б, що в тій картині немає нічого незвичайного. Про партизан пише ж уся підсовєтська література, вони ж убили й Ватутіна, за твердженням самого Хрущова. Самі ж большевики врешті

переконалися, що існування українських партизанів вони не в силі викреслити з історії. Чому ж не можна «соцреалістичному» письменникові намалювати імпресіоністичні картини отакого «відсталого» дідуса, що симпатизував з отими партизанами? Це ж тільки історія чи «імпресіоністична картина», написана відомим стилем Стефаника. Адже Стефаника, після його смерті, большевики визнали як автора «прогресивного порядку світу», а імпресіоністичний стиль уже теж має своє місце в «соцреалізмі». В Москві ж давно малярі користуються «забороненим» імпресіоністичним стилем чи, радше, його дешевою спізненою імітацією.

Чому ж українському письменникові не можна писати імпресіоністичним стилем? Прикметною рисою цього стилю є те, що автор повинен, бодай умовно, поставити себе на місце свого персонажу і відтворити найцікавіше, стародавнє чи нове, сприймання світу. Коли Коцюбинський писав про мавок і Чугайстира в своєму творі «Тіні забутих предків», то це не означає, що сам він бачив цих мавок і цього Чугайстира. Він бачив їх тільки очима уяви і світовідчужання своїх героїв. Але те, що було вільно писати вже померлому Коцюбинському не вільно, як виявилось, писати живим письменником. Ярослав Ступак, повіривши на слово теоретикам «соцреалізму», спробував намалювати імпресіоністичну картину старого дідуса, хатину якого були відвідали повстанці. Якийсь Йорка зробив на нього донос і на його хатину посилався град куль «чужинців» (емгебістів). Так почалася довга облога маленької хатини, в якій усі «вороги народу» склалися із старого дідуса, його невістки, що саме родила дитину, та малих дітей.

Коли дідуса були відвідали повстанці, він почаствував їх зеленим бакучом і між ним та повстанцями почалась розмова, яку автор передав таким імпресіоністичним стилем:

«— То ви добре, хлопці, — каже дідусь, — зробили, що в ліс пішли. Якби мені пан Біг дав трохи ліпші очі, то чи я би в тій халупі хоч хвилю сидів? Пішов би-м тих зайшлих бити, що, бігме, аж би за ними курилося. Во тому насінню не вір, як псові. Воно ще ніколи не йшло до нас з хлібом, а вічно за хлібом...

— Е, Дорку, та у вас язик, як у професорів. Але повійте нам: чого при тих зайдах так гори роздвоюються на двояко, як хліб? .. Не до добра то'...

— Я, хлопці, простий гірняк. За молодих років не мав великого розуму, бо народився в матері з більшими кулаками, аніж головою, а на старості то й тільки... Але, як повідають, трохи прожив на тому світі, то трохи й знаю. Нарід наш не завсіди таким був. То його прийшли так спаскудили. Мають силу в руках — мусиш на них, як на своїх братів, робити і думати так, як вони хочуть. І як раз в десять років випаде нашому хлопцу подумати самому, то такого надумає, що най його шляк трафить. Але винен у тому найбільше дурний гірняк. Візьмем до слова того Йорка з-над берега. Та май ти, чоловіче, бога в животі. Хто ж то таке видів, аби до своїх людей, що знають тебе, як облупленого, бовкати на тій мові, чия влада в селі? Та ті влади що не день, то інакші, а тобі, мавпо, вже раз і назавше писка не покрутить...»

Ось одне з тих місць, де автор «перекрутив історичну правду радянського народу». Бідний дідусь, Дорко, хоч і не начитався теорій «буржуазних

націоналістів», але з огидою говорить про такого «облупленого дурня», як Йорко, що «бовкає» мовою зайшлого чужинця, плазує перед ним заради «шматка гнилої ковбаси».

«Соцреалістичний» письменник не має права ось так писати; його персонаж, в даному випадку дідусь Дорко, повинен був прочитати твори Леніна, або хоч якогось прогресиста (а такий є і в нас на еміграції), та визнати «історично законною двомовність в Україні». Далі, він повинен був визнати за теоретиками марксизму-ленінізму-сталінізму-косигізму необхідність «злиття всіх мов» в одну... московську. Він повинен був за вказівками «рідної партії» дякувати червоній армії за «визволення» і «возз'єднання», дякувати Москві за «братню допомогу», за «підкування», за «радісне й щасливе життя». Він повинен був тішитись, що Москва забирає весь хліб у хлопа, бож він їй потрібний для своїх кацапів.

Але «дурний» Дорко того не зробив, і тому вдосвіта до нього прибіг задиханий Махтей:

— Чув, Дорку, вночі партизанка всіх чужинців у селі перетовкла. А тут ще Йорко комусь нашептав, що вони до тебе заходили, то не оберешся тепер біди...»

Отже автор новели, мовляв, «спотворив історичну дійсність», бо повинен був писати навпаки. Через цей «недогляд» редакція «Вітчизни» написала «покаянну заяву», а автор новели вже напевно відчув на своїй шкірі оті згадані «належні висновки». Але найбільше потерпів через свій «недогляд» таки дідусь Дорко. Його хату обступили «чужинці» й почали проти нього жакливу війну всіма «соцреалістичними» засобами. Посипались кулі, бідний, безборонний дідусь поховав дітей на печі, а сам упав на долівку побіч невістки-родильниці.

«Кулі влітали до хати через випотрошені вікна і дзвигчали, наче обездомівлені оси. Дід бачив, як вони впивалися в стіни, просвердлюючи невеличкі дірочки».

«Соцреалістична» епопея кінчиться: «чужинці» запалили хату запальними стрільнами. Дідусь Дорко вийшов з хати і загинув від куль, кинувши «чужинцеві» перед своєю смертю такі слова, що їх не повстидався б і сам Стефаник:

— Чужинцю проклятий... Та чи знаєш ти, що робиш? Або навіть ти вкорочуєш нашим людям віку? Чи ми перед тобою завинили?.. І чи маєш ти якусь святість у серці до отого малого, котре, окрім черева материнського, не виділо більше нічого?..»

Та даремний був викрик діда Дорка до високих гір. «Чужинець» знає, що робить. Він не має нічого святого у своєму серці. Він винищує народ український, щоб завоювати його простір і хліб для своєї злочинної, загарбницької московської нації. Він робить це різними способами, користується різними засобами, навіть отими кулями до породильниці, до оцього, ще ненародженого «малого», і отими цензурами, що нищать у зародку українські літературні твори.

В селі є «облуплений Йорко», в «Літературній Україні» та в інших україномовних видавництвах є оті «облуплені» яничари. Є і їх прихвостні за кордоном, оті «прогресисти», що допомагають Москві боротися з «україн-

ськими буржуазними націоналістами». Це той самий фронт, ця сама історія, ці самі факти, які показують, як ворог ділить українське село чи українську еміграцію отим нещасним »хлібом« або »шматком гнилої ковбаси«.

Кінчиться ця новела... сльозами, що пливуть уже з мертвих очей дідуса Дорка. »Спочатку вони були маленькі, дуже маленькі, наче макові зернята. Оті зернята чийсь добрі руки вкинули в землю, і там вони несподівано відчули, що зможуть прорости. На страх собі оті зернята набубнявіли і одного рана зійшли. А виткнувшись із землі, враз завмерли, бо дізналися, що прийшли на цей світ невчасно, бо надворі сніги, як тумани, і од них — їм загибель.

Тим зерням було дуже скрутно, їм страшно хотілося зараз сховатися в самих себе, вони ладні були провалитися крізь землю, аби тільки жити. Але нічого не могли з собою зробити, бо якась невідома їм досі сила нестерпно гнала їх догори, в сніги...

Ті маленькі, як макові зернята, сльози росли, росли й тремтіли, наче живі. Вони ставали великими і важкими, вони не могли вже втриматися ув очах, вони падали і противилися цьому, і полум'я дотліваючої хати вигравало на них. Та коли вони стали аж надто важкі, як для себе, то не вбереглися, скотилися на праведну землю і пропали межі червоним камінням«.

Автор не назвав по імені отого ворога-хижака, що так жорстоко розправився з українським народом. Він назвав його тільки »чужинцем« і вже цього вистачило, щоб викликати негайну реакцію Москви та її яничарів. Він виявив біль покривдженого рідного народу тільки в сльозах старого дідуса, що впали на праведну землю, але це сльози, що кличуть про пімсту до неба, тому такі страшні й небезпечні для окупантів.

Отый Дідусь Дорко, що »народився в матері з більшими кулаками, аніж головою«, розкрив московський »соцреалізм«. Як коротко, змістовно, він з'ясував прихід »чужинця« на українську землю: він »спаскудив« наш народ, забирає в нього весь хліб, примушує його працювати на нього, як »на своїх братів«, навіть думати примушує так, як він хоче, і то не тільки селян, а й »великих мистців соцреалістичного слова«.

І цю найправдивішу правду московські цензори наказали редакційній колегії »Вітчизни« назвати »спотворенням« та »ігноруванням історичної правди«, примусили її заявити, що »опублікування цієї новели є серйозною політичною помилкою редакції«. Ось так виглядає »соцреалізм«. За його рецептою про все треба писати навпаки: брехню називати правдою, правду брехнею. »Соцреалістичний« письменник мусить завжди пам'ятати »вказівки рідної партії«: Пиши навпаки, пиши навпаки, а як помилишся — тебе чекає лихо!

Та даремно московські окупанти і їх яничари оберігають отих дідусів чи й молодих хлопців від »українського буржуазного націоналізму«, від його програми й ідеології. Бо ця ідеологія живе в сльозах отих дідусів, в душах мільйонів поневоленого народу, в серцях його найкращих синів, що затискають п'ястуки і, за словами Шевченка, ставлять своє життя під удар за святу правду.

БОРІТЬБА МОСКВИ З «УНІЯТАМИ-ПОКУТНИКАМИ»

В українській пресі у вільному світі дуже часто згадується про існування підпільних церков або підпільних релігійних груп у поневоленій Україні. Короткі вістки із совєтської преси про судові процеси над священиками і віруючими — підтверджують їх існування, а також, частково, виявляють методи й засоби московсько-більшевицьких безбожників, якими вони користуються у боротьбі з релігією.

Недавно в атеїстичному місячнику «Людина і світ» (за квітень 1967 р.) появилася стаття якогось А. Шиша п. з. «Мета і засоби», в якій є деякі відомості про існування та діяльність підпільної Української Греко-Католицької Церкви на західних областях України. Віруючих греко-католиків А. Шиш називає «уніятами-покутниками», які, мовляв, фабрикують різні чуда, ведуть акцію проти радянської влади, співають націоналістичні гимни, баламутять народ, словом — змальовує він їх як ворогів цілого «прогресивного світу», навіть і Папи Івана XXIII.

«Після скасування в 1946 році на західних областях України Брестської церковної унії — пише він — невеличка частина греко-католицьких душ-пастирів виявила нелояльність щодо радянської влади й почала творити «чуда». Щоб зірвати, наприклад, збирання врожаю, уніятсько-націоналістичні елементи влітку 1947 року оголосили про появу Богородиці над селом Тяглів на Львівщині. Таке ж «чудо» було зфабриковане пізніше в селі Йосипівці біля Зборова на Тернопільщині.

Значно більших розмірів набрало «середнянське чудо», зфабриковане в 1954 році біля села Середнього Калуського району Івано-Франківської області».

Середнянське чудо він називає «одним з найбільш грубих шахрайств, учинених уніятсько-націоналістичними проповідниками за останні десятиліття», «ініціатором» якого, мовляв, був Гнат Солтис — «ворог радянського люду». Коли спроби Солтиса «оживити в середовищі віруючих уніятство», що виховує вірних у душі «ненависти до Радянської влади», не вдалися, він, мовляв, «вдався до інсценізації т. зв. чуда з середнянською Божою Матір'ю», щоб «використати віру людей у реакційних політичних цілях».

Далі йде видуманий опис Шиша, як то Гнат Солтис «зфабрикував чудо», як він і його помічники пустили чутки про те, що «свята вода» з криниці (в якій появилася Божа Матір) цілює від різних хвороб, як вони «організували» людей, «залякуючи їх різними «божими карами» за те, що вони відвертаються від релігії».

«В березні 1962 року — продовжує Шиш — за вказівками Солтиса дві жінки в місті Надвірному Івано-Франківської області бігали по хатах і погрожували: «Хто не піде нині на гору в Середнім, то першого квітня впаде на того з неба сірчаний вогонь і спалить». На таємних Богослужен-

нях священники-уніати багато говорять також про те, що незабаром має настати кінець світу. Вони вимагають від віруючих кинути все: сім'ю, роботу — і йти на «святую гору» прийняти покаєння, покуту».

Тасмні Богослуження «уніатів-покутників» він описує так (ніби за свідченням очевидця — кол. віруючої М. Патрійчук з Перегінська):

«Уявіть: ніч, невелика кімната, повна літніх і старих людей. Усі на колінах. Покірно схилені голови... Повітря важке від запаху ладану і диму свічок. І над усім тим — владний голос ще не старого, з фанатичним вогником у погляді, священника».

Але тим ще не вичерпується перелік «злочинів» греко-католиків, бо ось — пише Шиш — «нерідко ці тасмні Богослуження використовуються для пропаганди буржуазно-націоналістичної ідеології. Жителька села Ліски Коломийського району М. Мишак розповідає: «В хаті вигукували якісь нісенітниці, молитви, співали націоналістичні гімни, сповідалися».

Шиш тісно пов'язує діяльність «уніатів-покутників» з певною політичною метою і з'ясовує це своє твердження так: «Із «заяви» (що її «уніати-покутники», мовляв, видали для своїх вірних, — ред.) видно, що уніатам-покутникам не сподобалася реалістична політика римського папи Іоанна ХХІІІ, спрямована на підтримку миру на землі. Тим-то ініціатори «середнянського чуда» оголосили папу «антихристом», який заблудився. Симпатії Солтиса та його найближчих прихильників на боці «консерваторів», правого угруповання католицьких єпископів, які різко виступали проти лінії Іоанна ХХІІІ на Вселенському соборі в Римі й беззастережно захищали антинародну політику запеклого антикомуніста папи Пія ХІІ, котрого уніати-покутники називають «ангельським папою»...

«В численних віршах, — продовжує Шиш, — які розповсюджують серед уніатів-покутників, під прикриттям релігії — антирадянський націоналістичний зміст... Керівники покутників підготували навіть спеціальну інструкцію, як і що мають говорити віруючі представникам влади. Ця інструкція пройнята духом заперечення всього радянського, рідного (?), свого (?). Вона навіть позбавляє людину прізвища та імені».

Діяльність «уніатів-покутників» і «середнянське чудо» так затривожили московських безбожників та їх вислужників, що вони, як це бачимо із змісту тої статті, вернулися до своїх старих, випробуваних метод поборовання Церкви — до провокації. Деякий успіх, якщо вірити Шишові, вони ніби мали, бо почавши з 1962 року «між середнянцями й уніатськими священниками почалися суперечки. З позицій ортодоксального уніатства колишні греко-католицькі священикослужителі почали висміювати «середнянських пророків», розвінчувати їхнє «чудо».

Для успішності своєї антирелігійної агітації Шиш подає ще й цілу низку інших «страхів» та «лих», що їх, нібито, приносять у родини «уніати-покутники»: через них, мовляв, розпадаються родини, розлучається чоловік із жінкою, діти лишаються без батьків, у сім'ї горе і страждання.

«Агітатори й пропагандисти-атеїсти Івано-Франківської та сусідніх областей багато зробили, щоб розкрити людям очі на правду, показати обман уніатських проповідників, — каже Шиш. — Але ті не вгамовуються. Оголосили, наприклад, нібито інвалід М. Вірста з Перегінська, помившись

у «святій воді», вилікував хворі ноги, а потім буцімто «сліпі» діти М. Де-путат з Перегінська від тієї ж води прозріли»...

Не коментуючи цієї антирелігійної писанини агітатора-безбожника, треба, однак, підкреслити самий факт існування підпільної Греко-Католицької Церкви на західних областях України. Разом із тим, як бачимо, ставлення Москви до Української Католицької Церкви незмінне, таке ж, як і в 1946 році, коли вона «скасувала Брестську церковну унію», нагінка і переслідування греко-католиків в Україні прибирають на силі. Москва стосує до підпільної Української Греко-Католицької Церкви ті ж самі провокаційні методи, що їх раніше стосувала для знищення Української Автокефальної Православної Церкви. Але, не зважаючи на терор і переслідування, в Україні далі існують підпільні Церкви чи релігійні катакомбні громади, що так само, як і перші християни, мужньо й витривало переносять усі переслідування і муки за Христову віру.

З НОВИХ ВИДАНЬ

Інж. М. І.

АНАЛІЗА ТВОРЕННЯ КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ В ЧАС ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

В 1965 році Український Вільний Університет видав англomовну працю про творення капіталу в Україні¹. Її автором є молодий український економіст-фінансист, д-р Зіновій Лев Мельник, що саме дістав промоцію на звичайного професора фінансів в Синсинатському університеті (США). В передмові, що попереджає текст праці, проф. В. Голубничий пов'язує висновки д-ра Мельника з безсумнівним фактом економічної експлуатації Москвою своїх сателітів, обґрунтовуючи тим самим «легітимність» аналізу економічної експлуатації України в рамках СРСР. Це останнє ствердження дуже влучне, поскільки всі, без винятку, західні держави і досі вважають СРСР (або, ще гірше, «Росію») монолітною державою, не визнаючи тим самим колоніальної залежності неросійських республік від центру-Москви, та не даючи українській тематиці права рівного громадянства. В книжці є також багатий статистичний додаток, резюме українською і німецькою мовами, обширна бібліографія й тематичний показник.

Головною темою цієї студії було подати і оцінити вартість створеного в Україні капіталу під час першої п'ятирічки. В ті роки, як знаємо, починається посилене нагромадження новоствореного капіталу, який — за відсутності закордонних фондів — став одинокою підставою розбудови господарства і мілітарної сили СРСР. Рівночасно ця московсько-большевицька держава все сильніше втручалася в господарські процеси з метою підвищити розміри акумульованих нових капіталів та їх розподілу, згідно з її

¹) Zinowij Lew Melnyk, *Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29-1932*. Munich, Ukrainian Free University Press, 1965, pp. 182+XXVI. \$5.00.

вказівками. З другого боку — це був початок інтенсивної розбудови промислу, головно важкого, який виявив сильні позначки повоєнного відродження вже за НЕП-у. В такій економічній та фінансовій політиці Москви сприяла фінансова реформа з 1930 року, яка — сконцентрувавши в бюджетовій системі всі головні видатки — допомогла їй контролювати процеси творення капіталу такими засобами, як оподаткування населення, натуральне оподаткування села, контроль чинности підприємств із допомогою оборотового податку, цінової політики і «регулювання» зисків підприємств.

За розрахунками д-ра Мельника, під час першої п'ятирічки в Україні створено 14 388,4 міль. карбованців капіталу, що становило 27,4% всіх капіталовкладень у господарство СРСР. В той час капіталовкладення в господарство України становило тільки 17,9% капіталовкладень в СРСР. Різниця — це капітал, що його Москва вивезла з України, яким профінансувала 11,5% усіх капіталовкладень у націоналізоване господарство СРСР поза Україною, або 25,8% капіталовкладень у промисловість СРСР, не враховуючи українського промислу.

З погляду економічної політики незвичайно цікавим є порівняння джерел новоствореного капіталу з його використанням. Наприклад, найбільше капіталу, вкладеного в господарство т. зв. Української республіки, пішло у промисловість. А поскільки промислові власних засобів не вистачало, його субсидіювали значними дотаціями з капіталу, що був нагромаджений в інших галузях господарства. Найважливішу роль прийшлося тут відіграти сільському господарству, яке дало майже 40% новоствореного капіталу в УРСР.

Під час першої п'ятирічки в сільським господарстві України акумульовано 5,6 мільяр. карб. капіталу, але тільки 1,4 мільяр. карб. інвестовано в її сільське господарство. Отже, сільське господарство було примушене відіграти домінуючу роль у відбудові СРСР про що, очевидно, советські економісти і Москва мовчать. А стало це можливе завдяки оборотовому податкові, сільсько-господарським заготівлям і системі цін на сільсько-господарські продукти, які — разом — улегшили масове переливання капіталу з сільського господарства в інші галузі економіки, головно шляхом витиснення з села непомірно великих примусових заощаджень. Тож слушно автор завважує, що «саме ця перспектива масового переливання ресурсів із сільського господарства в інші галузі економіки стала важливим, а може й домінуючим, аргументом у вирішенні Кремля примусово колективізувати сільське господарство швидкими темпами» (стор. 157). Цей висновок автора дуже важливий тому, що в нас причини колективізації обмежували, переважно, тільки політичними мотивами, що ними керувалася Москва в боротьбі проти українського народу. Не применшуючи ані трохи національно-політичних моментів, мусимо визнати, що такий погляд надто спрощує справу. Висловлена думка д-ра Мельника кидає нове світло на проблеми колективізації і варто це питання прослідити глибше й у ширшому масштабі, беручи до уваги всі об'єктивні фактори і проблеми СРСР, які в той час існували.

Відтворити образ створення в Україні капіталу за його первісними джерелами — це була друга мета студії д-ра Мельника.

Як третю основну мету автор поставив собі виявлення розрахункового (платіжного) балянсу УРСР з рештою СРСР, що є, мабуть, найцікавішою частиною для політиків і неекономістів, хоч економічна її вартість незаперечна.

Отже, в час першої п'ятирічки Москва забрала з України й інвестувала поза її межами 5 мільяр. карб. капіталу, створеного в Україні. Ця велетенська данина Москві відбилася наскрізь негативно на господарстві України та житті українського народу. Наприклад, вивезений з України капітал становив 53,3% всіх капіталовкладень у господарство УРСР або 92,7% капіталовкладень в українську промисловість, або 9-12% національного доходу України в той час, вирахованого за советською методою. Порівняння з даними за новіші роки (стор. 93-97, 154-155) показують, що норма визиску України Москвою в 1959-1961 роках збільшилася, приблизно, на 50 відсотків проти визиску під час першої п'ятирічки. В 1928/29-1932 роках вартість капіталу, забраного з України, становила 23,2% прибутків усіх бюджетів або 29,8% т. зв. союзного бюджету на території України.

Роля фінансової реформи в цьому процесі — ясна. Реформа з 1930 року скріпила бюджетову систему взагалі, а союзний бюджет зокрема, який став інструментом перерозподілу значної частини національного доходу СРСР. Виконуючи таку функцію, союзний бюджет приховує в собі всю несправедливість, що випливає з арбітражного, однобічного й примусового розподілу центральною владою прибутків і майна союзних республік шляхом т. зв. бюджетового регулювання» (стор. 148-149). Наприклад, в 1928-1932 роках в Україні нагромаджено 10 748,2 міль. карбованців оборотового податку, з чого Україна одержала шляхом перерахувань у республіканський, а через нього й у місцеві бюджети, тільки 743,8 міль. карбованців. Отже, різниця в сумі 10 004,4 міль. карб. залишилася у розпорядженні Москви. Так само виглядає справа і з державними позиками. Населення, банки і підприємства України закупили державних облігацій на суму 2 020,9 міль. карб., а з цього до бюджетів республіки призначено тільки 219,4 міль. карб., решта — 1 801,5 міль. карб. — залишилася у «союзнім» бюджеті і пішла на субсидювання інших частин СРСР, як безповоротна втрата для України.

Годі короткими словами передати все багатство фактичного матеріалу, що його зібрав З. Л. Мельник, його думки і висновки. Треба, проте, підкреслити його наскрізь об'єктивний, стисло науковий підхід та докладну й детальну документацію. В розшукуванні за документацією і даними, авторові прийшлося використати величезну кількість джерельних праць, монографій, журналів, статистичних збірників, як советських, так і західних, а також і джерельні матеріали української вільної науки. Стратегічна вартість його праці велика, вона хоч би в тому, що — замість оперувати загальними фразами про експлуатацію України Москвою — можемо користуватися науково доведеними й обґрунтованими фактами. Це дуже важливе у зв'язках з чужинцями, яких не зобов'язують жодні сантименти, а переконують тільки документальні й об'єктивно подані факти. Тому обов'язком кожного нашого політика й інтелігента, не зважаючи на таку чи таку свою вужчу професію, є докладно ознайомитися з цією студією,

тим більше, що неприхильні нам кола напевно намагатимуться її обезцінити, а то й заперечити її докази. Треба якнайшвидше розповсюдити цю працю по чужинецьких університетах і бібліотеках, а коли б забракло дотеперішнього тиражу, що напевно невдовзі станеться, якщо докласти належних зусиль для розповсюдження цієї праці, то треба видати її другим накладом.

Детальна аналіза фінансових проблем України, що її зробив д-р Мельник, є одною з дуже небагатьох праць на цю тему і одинокою, коли мова про післявоєнний час. Надіємося, що д-р Мельник буде й далі аналізувати фінансові справи в Україні, за що, очевидно, українська суспільність буде йому вдячна.

Марія ДЕЙКО

СЛОВО — КЛЮЧ ДО МОВИ

Що є слово? Граматика каже нам, що слово — група літер або звуків, залежно від того, чи ми його читаємо (або пишемо), чи ми його чуємо (або вимовляємо). Пояснення просте й кожному зрозуміле. Але це граматичне визначення слова не дає нам повного уявлення про суттєве значення його.

А тим часом, слово — найголовніша, найістотніша частина мови, її субстанція, бо без слова немає мови. Можна якось обійтися без доброго знання граматики: речення не завжди будуть поправні, але думку людини вони, бодай приблизно, віддадуть. Можна мати хибну вимову в мові — в таких випадках людина калічить звуковий склад слова, але здебільшого можна зрозуміти, що вона каже. Але без слова вимовленого або написаного немає мови: людина не має змоги якось скомунікуватися з іншою — хіба лише мімікою, жестикуляцією або показом. Незвичайна вага, незамінна важливість слова в опануванні мови — незаперечна; мусимо це усвідомити і з того зробити відповідні висновки.

Поки ми жили на Батьківщині, питання спеціальної важливості лексики у викладанні рідної мови не було наголошуване. Діти приходили з родини до школи з таким багатим багажем слів (і зворотів) рідної мови, що школа могла цілком успішно поглиблювати й поширювати його, не створюючи з того спеціальної, тяжкої до розв'язання, проблеми. Невідомі учням слова групувалися навколо вже відомих учням коренів слів і легко вкладалися в дитячій свідомості й пам'яті. Життя дбало про збагачення словникового скарбу і дітей, і дорослих.

Проблема лексики постала з усією серйозністю в умовах еміграції. І вона мусить мати першість перед усіма іншими виявами нашої навчальної діяльності. Їй мусимо приділити максимальну увагу і на розв'язання її найкращим способом скерувати всі наші зусилля.

Якщо проаналізуємо лексичний багаж дорослої людини, то побачимо, що кожна людина має три словники: 1) Словник слів щоденного побутового вжитку — цілком активний; 2) словник слів професійних, інтернаціональних, архаїзмів тощо; цей словник теж активний, але меншою мірою, ніж побутовий; 3) словник слів, які людина пізнає й розуміє, читаючи, але сама

їх майже ніколи не вживає; вони лежать, як пасивний мовний скарб, у її пам'яті і, коли вони довгий час не зустрічаються в книжці, газеті або в розмові, поволі забуваються. Активний словник дорослої людини охоплює тисячі слів і непорівняно ширший за її пасивний словник.

Під активним словником методика розуміє слово, що без жодних ментальних зусиль стає до послуг людині, як тільки вона відчує потребу в ньому.

Пасивне слово людина пізнає, читаючи або чуючи його, але воно не спливає легко й невимушено на язик людині в розмові.

Учні наших Рідних шкіл приносять з дому мінімальний активний словник (в найкращому випадку, кілька соток слів) і малий пасивний словник.

Стоїмо перед завданням і обов'язком поширювати, поглиблювати й збагачувати цей, більше ніж скромний, лексикон наших учнів, і єдиним виходом з цього становища, при нашому дуже обмеженому часі на науку, є вивчення слів.

Завдання вивчати слова не є якимсь новим, досі неживаним способом опанування мови. Ще за нашої пам'яті, людей старшого покоління, нам доводилося вивчати довжезні списки слів латинської (а кому й грецької) мови. Вивчали ми ті слова і незабаром забували їх, бо вивчали їх механічно і ніколи не вживали вивчених слів у розмові. Ці слова ніколи не ставали активними, склалися в голові пасивним вантажем і швидко випадали з пам'яті.

Цей сумний досвід вивчення напам'ять численних слів, не переводячи їх в активні, мусимо взяти до уваги в нашій методиці викладання української мови дітям на чужині. Пам'ятаймо, що слово в мові живе не ізольовано. Це семантична одиниця мови, яка живе в системі лексичних, граматичних і фонетичних явищ мови і з ними пов'язана. А звідси висновок: учні мають вивчати слово, не як ізольовану мовну одиницю, а в його житті, в реченні. Подаваймо учням нове слово в контексті: контекст допомагає краще зрозуміти слово і легше запам'ятати його.

Спосіб подавання нового слова учням не завжди і не скрізь однаковий: він міняється залежно від класу й завантаженості учнів, від лекції до лекції, бо ніщо так не докучає дітям як рутинність, одноманітність у викладанні — це найпевніший спосіб убити зацікавлення до науки й повагу до вчителя. Увага в дітей нестійка і їхнє сприймання досить повільне. Тому вчитель має виробити систему подавання нових слів, вдаватися до різних методів ознайомлення учнів із новим словом, добре продумувати, як найкраще подати те чи те слово, щоб якнайліпше закріпити його в дитячій пам'яті. Рекомендується не нехтувати такими способами, як вгадування, елементи гри тощо. Дуже допоміжним є пов'язування слів у «ланцюжки» (як ось: дні, тижні, місяці, частини доби, частини людського тіла тощо), створюючи таким чином штучну рамку для певної лінгвістичної групи. Рекомендується вдаватися до пояснення слова синонімами, омонімами, антонімами, до утворення «гнізд слів», що зветься в методиці «родинами слів», наприклад: будова, буда, будинок, будівля, будівництво, побудова, перебудова та дієслова того самого кореня — будувати, перебудувати, збудувати, надбудувати, забудувати тощо. Звертати увагу учнів на багатозначність слів: Хлопець іде, годинник іде, дощ іде, час іде і т. д.

Але подавання слова це тільки перший етап роботи над словом. Нові слова треба фактично вивчати з дітьми під час шкільної науки, старанно закріплюючи їх в дитячій пам'яті способом багаторазового голосного повторення слова вчителем, далі хоровим, а потім індивідуальним повторенням слова учнями, складанням речень із даним словом у них, записуванням слова до словника, ілюструванням його. Це вносить слово до пасивного лексику учнів.

Черговим завданням учителя є активізувати слово. Бо перехід слова з стану пасивності до стану активності не є стихійний. Потрібна чітка система повторення слова. Експериментально доведено, що перехід слова зі стану пасивності до стану активності є функція часу. Треба, щоб учень багато разів зустрів нове слово й пізнав його. Він має спочатку частіше подибувати це нове слово в читанні, у вправах, диктанті тощо, далі рідше, з певними перервами, але не менше, як 8-10 разів. Так підготовляється й здійснюється перехід слова з пасивного словникового запасу до активного.

ЗВЕРНЕННЯ

КАПІТУЛИ ЗОЛОТОГО ХРЕСТА ЗАСЛУГИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Для виконання наказу Головного Командування Української Повстанської Армії ч. 3, з дня 27 січня 1944 року, затвердженого постановою Української Головної Визвольної Ради з дня 14 липня 1944 року, — Головна Управа Товариства кол. Вояків УПА ім. ген.-хор. Романа Шухевича—Тараса Чупринки у США, Головна Управа Товариства кол. Вояків УПА в Канаді та Братство кол. Вояків УПА ім. Св. Юрія Переможця в Європі — постановили покликати до життя Капітулу Золотого Хреста Заслуги УПА в складі:

Мирослав Климко-Ярема — голова
Інж. Степан Голяш-Мар — заступник
Микола Фриз-Вернигора — заступник
Інж. Микола Кошик-Горко — заступник
Лев Футала-Лагідний — секретар
Микола Грицковян-Макаренко — адміністратор
Д-р Богдан Гук-Скала — член
Маєстро Михайло Черешньовський-Петро — член
Володимир Макар-Вадим — член

Капітула почала діяти у 25-річчя створення УПА на знак глибокої пошани для славної пам'яті Тих, відомих, а теж безіменних, членів ОУН, вояків УПА та цивільних осіб, що впали в боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу в час дії Української Повстанської Армії.

Хрест Заслуги Української Повстанської Армії буде видаватися воякам, підстаршинам та старшинам УПА, членам ОУН, членам Самооборонних Відділів, членам Українського Червоного Хреста, воякам Служби Поста-чання, воякам Служби Безпеки, зв'язковим і розвідникам та родинам упав-ших у вище згаданих формаціях, які брали участь у бойових акціях УПА.

Хрест буде вручений під час Святкового З'їзду Вояків УПА, що відбудеться дня 21 жовтня 1967 року (HOTEL COMMODORE 42nd Str. and LEXINGTON AVENUE, NEW YORK, N.Y.).

Просимо всіх тих, що мають підстави одержати згаданий Золотий Хрест

Заслуги УПА, зголоситися на адресу Капітули:

Society of Veterans of Ukrainian Insurgent Army, Inc. — Kapitula;

P.O. Box 304, Cooper Sta., New York, N.Y. 10003, U.S.A.

до дня 15 травня ц. р., подаючи ім'я, прізвище та точну адресу.

Після одержання зголошень, Капітула Золотого Хреста Заслуги УПА перешле кандидатам до виконення відповідний анкетний листок.

За Капітулу

Золотого Хреста Заслуги УПА

Мирослав Климко-Ярема
Голова

Лев Футала-Лагідний
Секретар

КОНКУРС

КРАЙОВОГО КОМІТЕТУ ДЛЯ ВІДЗНАЧЕННЯ 25-РІЧЧЯ ПОСТАННЯ УПА НА ОБРАЗОТВОРЧІ МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ

Бажаючи причинитись до того, щоб слава Героїв УПА вічно жила в серцях їх нащадків, щоб на героїзмі УПА і визвольно-революційного підпілля виховувались нові українські покоління, Крайовий Комітет для відзначення 25-річчя постанови УПА ставить собі за завдання закріпити цей етап історії української визвольної боротьби і в українському образотворчому мистецтві, з тим розрахунком, що емоції, викликані тими мистецькими творами, будуть формуючим чинником у національному вихованні нових поколінь.

З уваги на це, Крайовий Комітет для відзначення 25-річчя постанови УПА проголошує конкурс на образотворчі мистецькі твори, тематично зв'язані з гігантським змагом УПА, щоб дати безсмертне життя ідеям нації.

Конкурс охоплює образотворчі мистецькі твори, виконані олією, темпера, акварелею, гвашем і т. п., а також твори виконані різними графічними техніками.

Надіслані на конкурс твори не можуть бути менші ніж 10 на 12 цалів. Реченець надсилання конкурсних праць проминає з днем 1 березня 1968 року.

Твори належить висилати на адресу Крайового Комітету:

National Committee for the Observance of the 25th Anniversary of UPA.

P.O. Box 304, Cooper Sta. New York, N.Y. 10003, U.S.A.

Автори не підписують своїх творів справжніми прізвищами, а тільки на відвороті твору подають свою кличку, чи псевдо. До твору треба долучити заклеєний конверт, на якому має бути подана ця сама кличка, чи псевдо, що й на творі, а в конверті, на окремій карточці, написано: прізвище автора, адреса, назва твору, техніка виконання.

За якінебудь пошкодження мистецьких творів в часі транспорту — Комітет не відповідає.

Конкурсні нагороди діляться на дві групи: Перша група конкурсних нагород стосується композицій, виконаних олією і темпера; вона має чотири ступені нагород:

1-ша нагорода	— 1.250.00	доларів
2-га "	— 1.000.00	"
3-тя "	— 750.00	"
4-та "	— 500.00	"

Друга група конкурсних нагород стосується композицій, виконаних різними графічними техніками, рисунком, акварелею і т. д.; вона має теж чотири ступені нагород:

1-ша нагорода	— 300.00	доларів
2-га "	— 200.00	"
3-тя "	— 150.00	"
4-та "	— 100.00	"

Крім конкурсних нагород передбачається почесні відзначення. Склад конкурсного журі буде своєчасно поданий до публічного відома.

Крайовий Комітет для відзначення
25-річчя постанови УПА